קומוניזם כאימפריאליזם תרבותי

(**פטיש**) סדרת מקור לביקורת התרבות

קומוניזם כאימפריאליזם תרבותי

הזיקה בין הקומוניזם הארצישראלי לקומוניזם הערבי, 1919–1948

אבנר בן–זקן

רסלינג

Communism as Cultural Imperialism
The Affinities between Eretz-Israeli Communism and Arab Communism 1919-1948
Avner Ben-Zaken

Fetish An Israeli Series for Cultural Studies
Series Editors: Itzhak Benyamini and Idan Zivoni

Cover Design: שועל | Shual.com

Language editor: Avi Babliki

Resling, Itamar Ben–Avi 3, Tel–Aviv 64736
www.resling.co.il
Printed in Israel, 2006

עיצוב עטיפה: שועל | Shual.com

סדר דפוס: סטודיו FOFY

עריכת לשון: אבי בבליקי

www.resling.co.il

רסלינג, איתמר בן-אבי 3, תל אביב 64736
טל: 03-6956704

נדפס בדפוס חדקל בע"מ, תל אביב

נדפס בישראל, 2006

להוריי

משה ועליזה בן-זקן

תוכן העניינים

לא קל היה לי למצוא את דרכי בבית ההוא. כללי הקונספירציה נשמרו פה בקפדנות [...] יצאתי מן המעלית אל פרוזדור ארוך ומתעקל לכאן ולכאן, ולאורכו דלתות סגורות בלי שום שלטים. התחלתי מהלך במבוך הזה, ולאחר תעייה במשך זמן מה נמצאתי עומד במקום שיצאתי. איש מהפקידים היוצאים דחופים לרגעים מן החדרים לא ידע להסביר לי אנה אפנה. לאחר כמה סיבובים במבוך פגשתי לבסוף פקיד אחד, ולפי שאלותי הסיק מן הסתם שאני מחפש את מחלקת המזרח של הוועד הפועל של הקומינטרן. הוא הוליך אותי במסדרון ארוך ונכנס אל פרוזדור קטן שנסתעף ממנו, ובסוף הפרוזדור הזה הורה לי לדפוק על הדלת ולהיכנס.

החדר שנכנסתי אליו היה מלא פקידים גחונים על ניירות וספרים [...] על המדפים היו דינים וחשבונות וספרים שימושיים על שאלות המזרח, וגם מפה הייתה תלויה בחדר ובה מסומנים באורח ציורי המקומות החשובים במזרח התיכון. ידעתי שהגעתי למקום הנכון.[1]

יוסף ברגר־ברזילי, מראשי התנועה הקומוניסטית במזרח התיכון, מתאר את כניסתו, ב־1924, למחלקת המזרח של הקומינטרן (התנועה הקומוניסטית העולמית).

תודות

ראשיתו של ספר זה בעבודת מסטר שהוגשה לאוניברסיטה העברית ב־1997. עם סיומה פניתי לתחום מחקר אחר ולתקופה היסטורית שונה – היסטוריה של המדע בתחילת העת החדשה – וכך עברו השנים והטקסט שכב לו כאבן שאין לה הופכין בכונן הקשיח של המחשב. אולם בשיאה של האינתיפאדה השנייה, עם התמוטטות השמאל והתקוות לשיתוף פעולה יהודי־ערבי, התעורר בי עניין מחודש בנושא. חזרתי לטקסט וביקשתי לפרסמו כדי להציג את הסיפור של הניסוי הפוליטי הראשון של שיתוף פעולה יהודי־ערבי.

ברצוני להודות לאנשים שסייעו בידי ללטש את טענותיי. לצבי בן־דור על סיעור המוחין, לאמנון רז־קרקוצקין על ההעשרה, לאברהם סלע, משה מעוז, אמנון כהן ונחמיה לבציון המנוח על ההכשרה, ללאון זהבי על החלפת הדעות והמקורות, לעופר נור, מרדכי כהן, דניאל שריקי ואריאל רוזנברג על הקריאה וההערות, ליוג׳ין שפרד, הלל אייל וניצן לייבוביץ׳ על השיחות על היסטוריה ומרכסיזם, ולטופיק טובי ושמחה צברי המנוחים על השיחות והכרוזים.

כמו כן אני אסיר תודה לספרנים – בארכיון מק״י ביד טבנקין, בארכיון המדינה, בארכיון ההגנה, בארכיון הפק״פ בספרייה הלאומית,

בארכיון הפרטי של שמואל מיקוניס במכון לבון – אשר סייעו בידי לעיין במסמכים.

פרסומו של ספר זה התאפשר גם בסיועה של חברת העמיתים של אוניברסיטת הרווארד. אני מודה לוולי גילברט ולדיאנה מורס על העזרה והאמון.

תודה אחרונה לחבריי ולבני משפחתי המורחבת על תמיכתם המוסרית והרגשית.

אבנר בן־זקן
קמברידג׳, 2006

הקדמה

קומוניסטים בנו את תפיסת עולמם על בסיס ניגודים מעמדיים, תוך הכרה מסוימת בזהויות לאומיות והתעלמות גורפת מניגודים תרבותיים. זו הייתה ההנחה של חוקרים רבים אשר מחקריהם על התנועה הקומוניסטית היו באופיים היסטוריות־פוליטיות, אינטלקטואליות, חברתיות וכלכליות, אך לא תרבותיות. ספר זה מבקש למלא חלל זה ולהציג היסטוריה תרבותית של התנועה הקומוניסטית באמצעות בירור המתח התרבותי שהתקיים בתנועה זו במזרח התיכון בשנים 1948-1919. למתח תרבותי זה היה במה להיאחז, אבל לא רק בשל השוני התרבותי בין קומוניסטים ארצישראלים שבאו מאירופה ובין קומוניסטים מקומיים ערבים ויהודים כאחד. המתח התרבותי הוגבר בעיקר בשל הצגת השיח המרכסיסטי לא כתוצר של התרבות וההיסטוריה האירופיות, אלא כ"מדעי" ו"אובייקטיבי", וכתוצאה מכך גם בעל סמכות אוניברסלית. כך שה"אמת המדעית והאובייקטיבית" של המרכסיזם החדירה מידה גדולה של שכנוע עצמי בקרב הקומוניסטים הארצישראלים שאפשר לגשר על פערים תרבותיים, להפיץ את המרכסיזם ולהעביר את התרבות והחברה המקומיות טרנספורמציה תודעתית. שכנוע עצמי זה בתמהיל משיחי עם מכלול של גורמים – כמו הקדימות ההיסטורית, התמיכה הרחבה והמגוונת

של זרמים מרכזיים של היישוב במרכסיזם, כמו גם התפקיד שייעדה התנועה הקומוניסטית העולמית למפלגה הארצישראלית – יצר מציאות שנראית במבט לאחור פרדוקסלית משהו, לפיה קומוניסטים ארצישראלים הסדירו את השיח המרכסיסטי המקומי ובו בזמן יסדו, ניתבו וארגנו את המפלגות הקומוניסטיות במזרח התיכון.

אך המשיכה של חלק מתושבי המזרח התיכון למרכסיזם הייתה חלק מחיפוש רחב יותר של זהות חדשה. השינויים הפוליטיים, הכלכליים־חברתיים, כמו גם המדעיים־טכנולוגים, האיצו אצל תושבי המזרח התיכון תנועה מתגברת של דיסאוריינטציה תרבותית. לנוכח אובדן האוריינטציה הזה התגלו הדימויים המסורתיים של סמכות השלטון כדימויים שאינם הולמים את הדרישות החדשות כלל ועיקר, ותושבי האזור החלו לחפש בקדחתנות מסגרת סימבולית חדשה שבה יוכלו לחשוב על הבעיות הפוליטיות של חברתם, לנסח אותן ולהגיב עליהן. על רקע זה היו מדינות האזור עדות לפריחתן של אידאולוגיות לאומיות, פאן־ערביות, ליברליות ומרכסיסטיות.

אולם התרבות הפוליטית האירופית – ליברלית, קומוניסטית או לאומית – הייתה זרה למקום. כתוצאה מהפער התרבותי נוצר צורך במתווכי תרבות אשר מחד גיסא היו בקיאים ברזי התרבות המערבית, ומאידך גיסא היו חלק מהמזרח התיכון הן במקום מגוריהם והן בנגישותם לתרבות הערבית. על כן להתארגנויות פוליטיות אלה במזרח התיכון, בעיקר של קומוניסטים, נלוותה פעילות ענפה של זרים אירופים תושבי האזור אשר הזדהו עם הקומוניזם והציגו אותו לחברות המקומיות. אמנם התפקיד המתווך שמילאו הקומוניסטים הארצישראלים בין הציבור הערבי לקומינטרן (התנועה הקומוניסטית העולמית) עורר תקוות והשראה לאפשרות של מסגרת פוליטית יהודית־ערבית כפתרון לסכסוך, אך גם מתחים תרבותיים ופוליטיים עמוקים יותר.

שכן מעצם היות הרעיון הקומוניסטי אינטרנציונליסטי, ובשל היות היישוב היהודי מאגר של מתווכי תרבות אירופים, המפתח להבנת התגלגלות התנועה והאידאולוגיה הקומוניסטיות במזרח התיכון טמון, אם כן, בהיסטוריה התרבותית של הזיקה שבין הקומוניזם הארצישראלי לערבי. שהרי לתהליך הצגת התרבות הפוליטית המרכסיסטית, כפי

שספר זה ינסה להראות, היו חיים משל עצמו והוא היה מנותק מכוונות מחולליו.

השאלות שעולות קשורות בעיקרן להבנת יחסי הגומלין שבין האידאולוגיה המרכסיסטית לפרקטיקה של התנועה הקומוניסטית העולמית. כיצד התייחס קרל מרכס עצמו למזרח? מדוע עוצבו האסטרטגיות של הקומינטרן כלפי המזרח כפי שנוסחו? מה היו המנגנונים שתחזקו את הזיקה שבין הקומוניזם הארצישראלי לקומוניזם הערבי? מה היה תפקידם של הקומוניסטים הארצישראלים בתנועה הקומוניסטית במזרח התיכון? כיצד התקבלו הקומוניסטים הארצישראלים על ידי חבריהם במפלגות השכנות? אילו מסגרות בינלאומיות תחמו והכשירו את הזיקה בין הקומוניזם הארצישראלי לקומוניזם הערבי? מה היה תפקידו של הקומוניזם הארצישראלי בהתפתחות העמדה הקומוניסטית הערבית כלפי פתרון הסכסוך בארץ ישראל? מה היה מעמדן של המפלגות הקומוניסטיות הערביות במהלך המלחמה ב־1948? מה היה פשר המתח שבין הקומוניזם ללאומיות? ובכלל, האם הניסוי הראשון לדו־קיום פוליטי יכול ללמדנו דבר על האפשרות ליצירת מסגרת פוליטית יהודית־ערבית עתידית?

שאלות אלה מבקשות לברר פריזמה תרבותית ייחודית ולא לכתוב היסטוריה מקיפה של התנועה הקומוניסטית במזרח התיכון. משימה זו כבר הייתה לאתגר של חוקרים שונים שעיצבו את התחום במיוחד מסוף שנות ה־50. וולטר לקר בספרו החלוצי *קומוניזם ולאומיות במזרח התיכון* תיאר באופן מקיף את ההיסטוריה של התנועה תוך ניסיון לחשוף את הרקע המשותף לעליית הלאומיות והקומוניזם. שמואל דותן בספרו *אדומים* כיסה במידה רחבה את ההיסטוריה של הקומוניזם בארץ ישראל בהסתמכו בעיקר על מקורות עבריים. מהצד הפלסטיני, מוסא אל־בדירי בספרו *המפלגה הקומוניסטית הפלשתינית 1919–1948* אפשר הצצה דרך הפריזמה הלאומית הפלשתינית באמצעות המקורות הערביים. ניסיונות ראשונים לכתוב היסטוריה רב־תרבותית היו בשנות ה־90 בספריהם של ג׳ואל בינין וזכרי לוקמן, שביקשו לתאר את שיתוף הפעולה בין קומוניסטים יהודים לערבים, להבדיל מ״המחלוקת הלאומית״ שהעסיקה את רוב החוקרים.

השאלה המרכזית שעמדה במרכז מחקרם של היסטוריונים אלה ואחרים הייתה מדוע גם בימים של פעילות משותפת התקיים מתח לאומי שהסתיים לעתים בסכסוכים רעיוניים ובפילוגים מפלגתיים? את הסיבות לכך הם תולים בגורמים שונים. ההיסטוריונים הערבים הנוטים ללאומיות (מרקץ, בשיר, אל־בדירי, יאסין, דרוזה) נתלים בטענה כי ההנהגה וחוט השדרה של אנשי הפק"פ (P.C.P - Palestine Communist Party) נותרו כל הזמן בידיהם של יהודים שהגיעו לארץ ישראל במסגרת ההגירה הציונית. לעומתם, ההיסטוריונים היהודים אשר נוטים לציונות (לקר, דותן, ליסט, חן־טוב) נתלו בטענה כי תהליך "הערביזציה", שהתרחש בראשית שנות ה־30, ביטל למעשה את המסגרת האינטרנציונלית אשר הייתה היחידה שיכלה לאפשר את קיומה של תנועה קומוניסטית בארץ ישראל. זאת ועוד, היסטוריונים עם סימפטיה לעניין הקומוניסטי (פולרס, חביבי) נאחזו בטענה שהסכסוך היהודי־ערבי היה חזק מכדי שיוכלו הקומוניסטים להתגבר עליו ולקיים מסגרת אינטרנציונלית. היסטוריונים אחרים (ביניין ולוקמן) ניסו להראות כי למרות המתח הלאומי הבלתי אפשרי, עדיין קיימו הקומוניסטים מסגרות פוליטיות משותפות של יהודים וערבים.

מידה רבה של אמת טמונה בכל אחת מגישות אלה. אם כי, תוך כדי כך שאני מתמודד עם חוקרים אלה בהערות השוליים של ספר זה, ברצוני לאחוז בגישה שונה, נטולת רומנטיות ותרבותית ביסודה. כלומר להראות שהמחלוקת הלאומית הייתה רק ביטוי לפערים תרבותיים שכמעט אינם ניתנים לגישור. התנועה הקומוניסטית העולמית הציגה את המרכסיזם כפלטפורמה אוניברסלית, בעוד שלמעשה המרכסיזם צמח מתוך התנאים הייחודיים של אירופה. התנועה הקומוניסטית העולמית סירבה באמת להכיר בזכות קיומם של תנאים ייחודיים בתרבויות שונות. הביקורת שלי נובעת דווקא מתוך האורתודוקסיה המרכסיסטית, עמדה שהביע מרכס, ולאחר מהפכת אוקטובר היה טרוצקי היחידי שהתקרב אליה – המהפכה הקומוניסטית לא יכולה להתקיים אלא במצב שבו הקפיטליזם יממש את עצמו באופן אוניברסלי. או אז יתקיים מצב שהעולם כולו נתון תחת אותה שיטת ייצור, היוצרת בניין חברתי דומה בין כל התרבויות. אך מאחר שלא

כך היו פני הדברים, ואפילו היום אנו מתקשים לדבר על קפיטליזם גלובלי (ללא מונופולים או מרכז ופריפריה), נותר להתייחס לכל מהפכה קומוניסטית כאל "תאונה היסטורית". קבלת עמדה זו מניחה את המסד שעליו נוכל להתחיל לחשוף את ההיסטוריה של המפלגות הקומוניסטיות במזרח התיכון כהיסטוריה בין־תרבותית המציגה את חוסר ההתלהבות והקשיים בקבלת עמדה תרבותית הנכפית מלמעלה.

משום כך אין בכוונתי להציג סיפור חד־צדדי, פוסט־קולוניאלי שיתאר את "ההתנגדות" של המקומיים לאירופים, וגם לא סיפור מודרני לפיו המזרח התיכון לא היה בשל לרעיונות פוליטיים מהפכניים. במקום זאת אבקש להתמקד במרחב התרבותי החופף שבו פעלו יהודים וערבים, וכך להפוך את שני הצדדים לגיבורים טרגיים של סיפור מתמשך של דו־שיח תרבותי עילג.

המרחב התרבותי החופף, שניתן לחשיפה דרך התמקדות בפרקטיקות שבין התרבויות, מונע מאיתנו מליפול למלכודת של היסטוריה לאומית ליניארית נפרדת של יהודים וערבים במזרח התיכון. יתרה מזאת, פירוק מנגנוני התגלגלות התנועה הקומוניסטית, או כיצד ומדוע הוקמו מפלגות קומוניסטיות והופצו טקסטים קומוניסטיים, מאפשר שחזור של מרחב תרבותי זה, שהיה קיים לכשעצמו לפני שהוכפף באופן אנכרוניסטי לקטגוריות של גבולות לאומיים ומדינתיים.

אולם התרבות הפוליטית הקומוניסטית לא הייתה הרמונית כלל וכלל. היה זה מפגש בין תרבויות מעורר סנסציות של זרות הדוחפות לכיוונים שונים ומנוגדים. על כן, הטענה המרכזית של ספר זה היא שהזרות התרבותית, השזורה כחוט השני בהיסטוריה של היחסים שבין המפלגות, היא שעוררה ועיצבה את הניסיונות השונים להפיץ את הקומוניזם במזרח התיכון. כדי לבסס טענה זו בחרתי לפתוח בפרק תאורטי שיבהיר את משמעותו של המושג אימפריאליזם תרבותי, להבחין אותו משאר צורות של אימפריאליזם ולבחון את יסודותיו בכתבי מרכס ובתזות של לנין והקומינטרן על המזרח. פרק זה אמור להמחיש את הדיאלוג שניהלו מעצבי הפרקטיקות של התנועה הקומוניסטית העולמית עם יסודות מסוימים באידאולוגיה הקומוניסטית ולשמש כמסגרת ייחוס לקריאת הפרקים ההיסטוריים.

הפרק השני יראה כיצד הפרקטיקות של הקומינטרן יושמו במפגש של קומוניסטים יהודים־רוסים עם רדיקלים מקומיים. הם יסדו, ארגנו והובילו מפלגות קומוניסטיות ערביות לא רק כדי לקדם את הסיכויים למהפכה קומוניסטית, אלא כשליחות תרבותית של הארת הרדיקלים המקומיים עם רעיונות מרכסיסטיים ואסטרטגיות פוליטיות מהפכניות. המטרה של שליחות תרבותית זו הייתה להסדיר את השיח התרבותי ולעורר טרנספורמציה בחברות הערביות שתוביל לצירופן לעולם ה"תרבותי המודרני".

הפרק השלישי בוחן כיצד האידאולוגיה המרכסיסטית, הארגון הפוליטי הקומוניסטי והשליחים היהודים המזרח אירופים עוררו "סנסציה של זרות תרבותית" ומנעו את התרחבות המפלגה לציבור הערבי. הדחייה של אימפריאליזם תרבותי זה שכנעה את הקומינטרן, בסוף שנות ה־20, לדחוף את המפלגות הקומוניסטיות לערביזציה, להחליף את ההנהגה ולהציב בראש המפלגות רדיקלים מקומיים. אולם פרק זה יראה כי תהליך הערביזציה, שנמשך מסוף שנות ה־20 ועד ראשית ה־40, טיהר את ההנהגה מקומוניסטים יהודים מזרח אירופים, אך נתן ליהודים מקומיים (מזרחים או בני היישוב הישן) תפקיד גישור בין התרבויות. כך שהערביזציה לא הייתה עניין לאומי בלבד אלא בעיקר תהליך שנועד לחבר את המפלגה לקהל הילידי המקומי – יהודי וערבי כאחד.

הפרק הרביעי חושף את ההשלכות האידאולוגיות והארגוניות של תהליך הערביזציה. ברוב המקרים המפלגות התפזרו והתפלגו לכיתות וקבוצות שונות שאיכשהו ייצגו טיעונים לאומיים, אשר נתנו אותותיהם על העמדה הקומוניסטית בין שנות ה־30 וה־40 ביחס לסכסוך הישראלי־ערבי. גיוון ומבוכה בעמדות אלה התרחשו תחת הקשר שבו פרצה מלחמת העולם השנייה והקומינטרן פורק. הנסיבות הללו המחישו את אובדן "היד המדריכה" של הקומינטרן ועליית זהות מקומית מדינתית. מראשית שנות ה־40 המפלגות היו נכונות יותר לאמץ שיח פוליטי שייצג את האינטרסים הנפרדים של כל תרבות – היהודים הדגישו את המאבק האנטי־פשיסטי כמאבק המובל על ידי יהודים, והערבים ביקשו תחילה להדגיש את המאבק האנטי־

אימפריאליסטי כנגד הבריטים והציונות, ומאוחר יותר במהלך מלחמת העולם השנייה, גם כנגד המנהיגים הערבים שחברו לפשיזם. כך שקומוניסטים יהודים וערבים הציבו עצמם לראשונה לצד האינטרסים של המעצמות הקולוניאליסטיות המערביות.

הפרק החמישי חושף את המתח התרבותי שהתקיים במהלך המלחמה ב־1948. הוא מראה כיצד כפו הסובייטים את פתרון שתי מדינות לשני עמים, בניגוד לעמדה המסורתית של מדינה דמוקרטית אחת, שאותה לא התלהבו הקומוניסטים המקומיים לנטוש. כפייה זו העמידה את הקומוניסטים הערביים כנגד עמדתם המסורתית השוללת לחלוטין את הציונות, וכנגד שותפיהם מקרב הכוחות הלאומיים המתקדמים וכנגד קהל התמיכה שלהם שברובו נמלט או גורש מהארץ. כתוצאה מתמיכתם בחלוקה ופעילותם ההסברתית להפסקת המלחמה ולנסיגת צבאות ערב מהארץ, נחשפו הקומוניסטים הערבים לרדיפות פוליטיות בכל מדינות ערב. הרטוריקה של רדיפות אלה הייתה כרוכה בטיעונים תרבותיים שהציגו את הקומוניסטים הערבים כחותרים תחת המסורת, כאתאיסטים וכסוכנים של תרבות זרה, והדגישו את זיקתם לקומוניסטים יהודים־ישראלים ולברית המועצות.

במהלך הדיון השתמשתי לחלופין בשמות חופפים. ארץ ישראל צוינה בכל פעם שביקשתי להתייחס לקומוניזם היהודי שפעל בארץ ישראל. השתמשתי במילה פלשתינים בכל פעם שביקשתי להתייחס לקומוניסטים הערבים תושבי הארץ. פלשתינה צוינה במקורות רבים המצוטטים בעברית. רק בתרגומים מערבית השתמשתי במילה פלסטין. שמה של המפלגה הקומוניסטית הארצישראלית מופיע כאן בגרסאות שונות, בהתאם להתפתחותה. עד הפילוג ב־1943 השתמשתי בשם פק"פ, שציין את אופיה האינטרנציונלי; בין הפילוג ב־1943 לייסודה של מדינת ישראל ומפלגתה הקומוניסטית ב־1948 השתמשתי בשם מק"ה – המפלגה הקומוניסטית הארצישראלית, שם שציין את אופייה הפרטיקולרי; מ־1948, עם ייסודה של המפלגה הקומוניסטית הישראלית, שונה השם למק"י, שם שציין את אופייה המדינתי של המפלגה.

המפלגה הקומוניסטית בלבנון ובסוריה נקראה עד סוף שנות

ה־30 "המפלגה הקומוניסטית הסורית־לבנונית". גם לאחר מכן, על אף חיזוק זהותן המדינתית והפילוג שהתרחש ב־1943, עדיין הוציאו מפלגות אלו פרסומים משותפים וחתמו עליהם בשם "המפלגה הקומוניסטית הסורית־לבנונית". בכל הנוגע לתנועה הקומוניסטית המצרית, התמקדתי בזרמים המרכזיים שלה, בעיקר בזרם של אנרי קוריאל, ולא עסקתי בכל פלגיה, כתוצאה מפילוגים בלתי נלאים עד לאיחודה ב־1955.

אף על פי שלא נהניתי ממקור שופע ומסודר של מסמכים ראשוניים, יוחסה דווקא חשיבות לכרוזים ולגליונות של עיתונים בשפות שונות שעסקו בזיקה בין הקומוניזם הארצישראלי לערבי. משום כך חלקם נשמרו בארכיוני מק"י ביד־טבנקין; בארכיון של ש"י ההגנה; בארכיונו הפרטי של שמואל מיקוניס, מזכ"ל מק"י; בארכיון המדינה; ובאופן מסודר יותר בארכיון הפק"פ בספרייה הלאומית. המסמכים הראשוניים, מרביתם בעברית ובערבית, בחלקם התפרסמו, ככרוזים והצהרות רשמיות, ובחלקם לא התפרסמו, כגון פרוטוקולים של ישיבות, פתקים ועדויות בעל פה. השילוב של מסמכי הקומינטרן – שנאספו על ידי לאון זהבי עם התמוטטות ברית המועצות, ואשר לאחר יותר מעשור של עבודה קפדנית ומקיפה תורגמו ופורסמו על ידו לאחרונה – העניקו ממד משלים ומקיף יותר לספר זה.

אף על פי שמונוגרפים רבים בנושא לא היו בנמצא, מצאתי רלוונטיות מסוימת בספרים שסקרו באופן כללי את ההיסטוריה של הקומוניזם הערבי (לקר, בשיר, אל־בדירי, אגוואני, רודינסון ובטאטו); בספרי זיכרונות של קומוניסטים ערבים, כמו גם בספרים ערביים בעלי גישה אנטי־קומוניסטית מובהקת אשר צוטטו בנימה ביקורתית ומסתייגת. לא כל המסמכים הנוגעים לקומוניזם במזרח התיכון שרדו, וגם לא כל הארכיונים, במיוחד אלה שבארצות ערב, פתוחים ונגישים. כך שבמידה רבה היקף המקורות שעמדו לרשותי תחמו את הגבולות ההיסטוריים וההיסטוריוגרפיים של ספר זה. על כן זוהי איננה היסטוריה חברתית סטטיסטית, המזקקת סיפור ממקרים רבים, אלא היסטוריה אנקדוטית, המבקשת ליצור מראיות קיימות, למרות מוגבלותן, היסטוריה אפשרית.

במהלך הכתיבה ביקשתי לשלב מקורות בתוך תמונה היסטורית מקיפה הממזגת תרבויות שונות – ערבית, יהודית ואירופית. האתגר ההיסטוריוגרפי האחר היה לשלב רמות שונות של פרקטיקה ורטוריקה תרבותית, בין התמונה ההיסטורית העולה מהמקורות המפורסמים, אשר מציגה את הרמה ההצהרתית, לתמונה מאחורי הקלעים העולה מהמסמכים הלא מפורסמים. ההתמודדות עם המתח בין רמות אלה של עדויות היסטוריות מאפשרת את החשיפה של המנגנונים, אשר באמצעותם נבנתה, עוצבה, הוסדרה והוכתבה מאחורי הקלעים תרבות פוליטית.

פרק ראשון

'הומניזם העמל לברוא אדם חדש'

תורת ההכרה של לנין [...] הנה גילוי מזהיר של אותו הומניזם שאינו מסתפק בהתגוננות מפני הקפיטליסט האכזרי, אויב האנושות. זה הוא הומניזם לוחם, הקורא בני־אדם להאבק, להכיר ולכבוש את העולם; הומניזם העמל לברוא – בתוקף היותו הלכה ומעשה כאחד – אדם חדש, שישוב וימצא את כוללותו האנושית.[2]

ג'ורג' לוקאץ', 1948
אכזיסטנציאליזם או מרכסיזם?

דווקא מתוך ביקורתו כנגד האקזיסטנציאליזם חשף ג'ורג' לוקאץ', הדובר התרבותי המרכזי של הקומוניזם, את ההיבט האימפריאליסטי של המרכסיזם השואף ליצור אדם חדש. בעבור לוקאץ' הכלים ליצירת האדם החדש – הפרקטיקה כמו גם האידאולוגיה המרכסיסטית – מגלמים את חוקי ההיסטוריה כאובייקטיבים ואת המרכסיזם עצמו כשיטה השואבת את האוניברסליות שלה מתוך שכנוע עצמי של שיטה מדעית שאפשר ליישמה בכל תרבות. שלא במודע פתח לנו לוקאץ' פתח לקריאה חתרנית תרבותית של התוקף האוניברסלי של ה"סוציאליזם המדעי", כפי שנהגו הוגים מאנגלס ועד לוקאץ' לכנות את המרכסיזם. חשיפת הקונסטרוקציה של "המדעיות" של המרכסיזם כמו גם של ה"אובייקטיביות" והדטרמיניזם של הדיאלקטיקה ההיסטורית יכולה להעניק לנו מבט רענן על הקשר

האפשרי בין קומוניזם לאימפריאליזם תרבותי.

הכותרת "קומוניזם כאימפריאליזם תרבותי" עלולה להיראות, בעיני מרכסיסטים אדוקים, מוזרה. ייתכן שהסיבה נעוצה בכך שהמושג מזוהה בימינו לרוב עם הגלובליזציה של התרבות האמריקאית דווקא. בהקשר היסטורי המושג נראה מוזר יותר, במיוחד בגלל הזיהוי שבין קומוניזם לאנטי־אימפריאליזם ומפאת התפקיד שהיה לקומוניזם במאבקים לשחרור לאומי ברחבי העולם הלא אירופי. מהנחה זו עולה התפיסה המוגבלת שלפיה לאימפריאליזם ישנה תצורה אחידה – כיבושים, ניצול כלכלי – בלתי משתנה. אולם האימפריאליזם הוא גם דפוס של יחסים בין תרבויות חזקות לחלשות ששינו בעבר את תצורתם ושישתנו גם בעתיד. גמישות שכזו הייתה נחוצה בשעה שהתנועה הקומוניסטית העולמית ביקשה לזרז את המהפכה הקומוניסטית בעולם השלישי באמצעות מאבק ב"שלב העליון של הקפיטליזם" – האימפריאליזם. אך מאחר שהתצורות האימפריאליסטיות המסורתיות – כלכלית, פוליטית וצבאית – היו מנוגדות לאידאולוגיה הקומוניסטית, קִדמה התנועה הקומוניסטית העולמית את ענייניה בזירה התרבותית־פוליטית באמצעות אידאולוגיה אינטרנציונלית. לפיכך אפשר לראות את האימפריאליזם הכלכלי־צבאי ומולו את הקומוניזם האנטי־אימפריאליסטי כשני צדדים של אותה מטבע. שכן בעידן הפוסט־אידאולוגי נתפסת האידאולוגיה כאחד מהמרכיבים החשובים של התרבות, ובו בזמן גם כמשקפת ערכים תרבותיים. אף על פי שאידאולוגיה שואפת לכלול כל היבט של החיים, היא משקפת הקשר תרבותי מסוים הקיים מעבר לטקסטים המנסחים אותה.

מהו אימפריאליזם תרבותי?

שתי גישות קיימות בדיון על מושג האימפריאליזם: האחת, מחלוקת בין פנימי לחיצוני, אשר מגדירה את האימפריאליזם במונחים חומריים, המתבטאים בניגודים – אירופה מול הקולוניות, מרכז מול פריפריה, מדינות מפותחות מול מדינות מתפתחות. בקטגוריה זו אפשר לכלול

את ניתוחם של מרכס, שראה באימפריאליזם פועל יוצא של אופיו האוניברסלי של הקפיטליזם; של לנין, שסבר שהאימפריאליזם נובע מהצברי הון – תוצאה של ניצול הפרולטריון האירופי – אשר הופנו להשקעות בהרחבת האימפריה; של עמנואל וולרשטיין, שראה את האימפריאליזם כמשקף "כלכלה עולמית" המחולקת למרכז, לפריפריה ולסמי־פריפריה; ושל ההוגים הלטינו־אמריקאים שראו את האימפריאליזם כמונע מיחסי תלות בין העולם המפותח לעולם המתפתח, אשר נחשלותו נובעת דווקא מנוכחות הקפיטליזם, ולא מהיעדרו, כפי שסבר מרכס.

הגישה השנייה, מופשטת יותר, היא המחלוקת בין ערך לחומר, העוסקת בעיקר בייצוגים – אידאולוגיה מול פרקטיקה, תרבות מול כלכלה, שכלתני מול אינסטרומנטלי. בקטגוריה זו אפשר לכלול את אנטוניו גרמשי, אשר בניתוחו את האימפריאליזם הוסיף על המונחים הכלכליים־חומריים את הטענה כי הקפיטליזם יוצר הגמוניה לא רק כלכלית, אלא גם יחסי שליטה מקיפים יותר, הכוללים גם אינדוקטרינציה תרבותית המובילה להגמוניה טוטלית, כלכלית־תרבותית, של האימפריאליזם. אמנם גרמשי שונה מהגישות המרכסיסטיות המסורתיות הרואות במטריאליזם את חזות הכול, אך הוא דומה להן בכך שהוא רואה את יחסי השליטה המורכבים כנובעים מעליונות חומרית. בקטגוריה זו אנו מוצאים גם את האימפריאליזם המדיני של רונלד רובינזון וג׳ון גאלאגר, אשר טענו כי מניעים מדיניים הובילו להתפשטות האימפריאליזם, ומשום כך הופיע הקפיטליזם בקולוניות לאחר ההשתלטות המדינית, או כפי שהם ניסחו זאת: "המסחר בא בעקבות הדגל".[3] ומישל פוקו, שהחליף את יחידת הדיון הכלכלית – "הקפיטליזם" – ב"שיח", אשר יוצר מציאויות, מתקן, מסדיר ומתנה את האפשרויות של הפרקטיקה המקומית. כלומר יחידת מחקר הכוללת, מעבר לכלכלה, מאפיינים תודעתיים, תרבותיים, מדעיים ולשוניים, אשר באמצעותה יוצר המערב את שליטתו. על פי גישה זו אפשר היה לראות גם את הפעילות האלטרואיסטית של אירופה בקולוניות – חינוך, מדע וטכנולוגיה, סיוע הומניטרי, מיסיונריות ומרכסיזם – כפעילות אימפריאליסטית, משום שצמחה בתוך סדר

יום והירככיה של ערכים אירופיים ומשום שנועדה להסדיר את השיח התרבותי המקומי ולהתאימו לאירופה. לקראת סוף החצי השני של המאה ה־20, כתוצאה משינויים מבניים באימפריאליזם ובמדע, הוחלפו באופן דרמטי נושאי הדיון במחקר מתופעות מטריאליסטיות לייצוגיות.[4]

ידע, גם אם הוא נתפס כ"אובייקטיבי", תמיד נוצר מתוך הקשר היסטורי מקומי. כך גם המרכסיזם. הידע הייחודי שיצר מרכס על אסיה נועד למעשה לתת תוקף בין־יבשתי ואוניברסלי לאידאולוגיה המרכסיסטית, שממנו שאבה התנועה הקומוניסטית את כוחה. זאת ועוד, אחת ממורשות האירופוצנטריזם ומיסודותיו האפיסטמולוגיים היא ההיסטוריזם – עמדה שהציגו הגל, מרכס ואחרים, ולפיה אם למין האנושי יש היסטוריה, היא מיוצרת בידי האדם, ומתפשטת מהיכן שהאדם מייצר ומשתנה. כלומר מאירופה ההיסטוריציזם מתפשט כלפי שארית העולם, הסטטי והמקובע, אשר נשטף ומצטרף אל ההיסטוריה האירופית. למעשה, ההיסטוריזם התכוון לכך שההיסטוריה האנושית האחת מאחדת את כל האנושות ונצפית מנקודת הראות של אירופה או של המערב. ולכן מה שהיה מחוץ להיסטוריזם האירופי לא הייתה לו היסטוריה, ומה שהמערב לא צפה או לא תיעד היה "אבוד". זאת ועוד, בהתאם ל"מטריאליזם ההיסטורי" הטיל מרכס את אשמת אי־התאמתה של אסיה על פיגור ואי־עשייה. על פי ניתוח זה, חברות בעלות "שיטת ייצור אסייתית" הן, אפוא, "נטולות היסטוריה".[5]

בתהליך הארוך של "תִרבות" המזרח, תהליך שכלל את הפצת התרבות המערבית וערכיה, נוצר פער בין המטרות ובין היכולת של אנשי המזרח להגיע אליהן בכוחות עצמם. מכאן נבע גם מאפיין חשוב של האינטרנציונליזם – שאלת הייצוג. בעבור הקומינטרן, באמצעות שליחיו הארצישראלים, תוצג האידאולוגיה המרכסיסטית ותאורגן הפוליטיקה של מעמד הפועלים שיחד יאפשרו את הצגת הקדמה וצירוף המזרח להיסטוריה.

כשבוחנים את האידאולוגיה המרכסיסטית בפרמטרים תרבותיים – ידע, ייצוג והיסטוריה – מתברר כי ביסודה היא מורכבת מהנחות

אירופוצנטריות המבוססות על אשליות, כגון הבחנה אונטולוגית ואפיסטמולוגית שנעשתה בין ה"מזרח" ל"מערב", אשר דרכה השתקפה הדיכוטומיה הרדיקלית שהמרכסיזם יצר ושימר בין מערב למזרח – שני עולמות מנוגדים שנפגשים רק כשצד אחד מבקש לשנות את השני: העולם האירופי המתורבת, המתועש ובעל התודעה המעמדית, לעומת המזרח הפרימיטיבי, הפיאודלי, הדתי, שיש לשחררו מתודעה כוזבת. הקשר היסודי ביותר של המרכסיזם לאימפריאליזם הוא ביומרה להחיל את תהליך הגאולה של הנאורות על העמים הלא אירופיים. תהליך אשר ישחרר את המזרח מ"שיטות ייצור אסיאתיות" מפגרות, משלטון טוטליטרי של ה"עריצות המזרחית", מתודעה כוזבת, מכבלי הדת, ויתאימו לתנאים ההיסטוריים האירופיים, עניין אשר, כמובן, יאיץ את ההתפתחות ההיסטורית וישרת את קידומה של מהפכה קומוניסטית עולמית.[6]

אולם עמדה זו מצריכה גם הבחנה בין ה"אימפריאליזם התרבותי" לאימפריאליזמים אחרים. כאמור, האימפריאליזם התרבותי קשור בייצוגים, ואילו האימפריאליזם הצבאי־כלכלי עוסק בממשות. לכן, האימפריאליזם הצבאי, הכלכלי והפוליטי פעל בעיקר בתחום הפרקטיקה וכלל פעולות מגוונות – כיבוש, מסחר, שימוש בחומרי גלם, מינוי שליטים וחלוקת אזורים, בעוד שהאימפריאליזם התרבותי זוהה בעיקר עם התחום הרטורי שכלל שפה, אידאולוגיה, מדע, טכנולוגיה, ערכים והשכלה. מאחר שהאימפריאליזם הצבאי־כלכלי גרם עוולות מוסריות, כגון הרג, שעבוד וניצול, שימש האימפריאליזם התרבותי כ"מכבסת המצפון" של אירופה: הוא קיזז בנקיפות המצפון של בני ה"תרבות הנאורה" מהמערב בכך שכפיצוי על הניצול שמנצל המערב את המזרח, האימפריאליזם התרבותי מנחיל ערכים של קדמה, אובייקטיביות, צדק ושוויון, ומחלץ את בני המזרח מהמציאות ה"לא אנושית" שבה הוא מצוי.

הקולוניאליזם העקיף, בעיקר הקולוניאליזם האנגלי ("שליטה לא רשמית אם אפשר, שליטה רשמית אם צריך"), פעל בעיקר בתחום הפרקטי ומימש את האינטרסים הכלכליים, הצבאיים והאסטרטגיים של האימפריה הבריטית, ואילו הקולוניאליזם הישיר, בעיקר הצרפתי,

פעל גם להנחלת התרבות הצרפתית וערכי המהפכה הצרפתית בקולוניות – מתוך הנחה כי התפשטות התרבות הצרפתית היא זו שתבטיח את האינטרסים הצבאיים, הכלכליים והאסטרטגיים של האימפריה הצרפתית. כלומר הייצוגים של התרבות הצרפתית היו אמורים ליצור מערכת ערכים אחידה אשר תאבטח את הביטויים הממשיים של האימפריאליזם – צבאיים וכלכליים.

לעומת זאת, התנועה הקומוניסטית העולמית צברה תאוצה בתחילתו של עידן שבו התאפשר מעבר מהיר של ידע, אידאולוגיה, אנשים והון, אשר יצר מצב חדש שבו עוצמה צבאית־כלכלית ומיקום גאוגרפי אינם הקריטריונים היחידים למימוש האימפריאליזם. יתר על כן, עובדה זו, בנוסף לתהליכי הדה־קולוניזציה, שבהם מילא המרכסיזם תפקיד חשוב, יצרו תהליך שבו עבר האימפריאליזם דה־טריטוריאליזציה, אשר במסגרתו נותק האימפריאליזם הצבאי־כלכלי קולוניאלי מביטוייו הממשיים – טריטוריה, נוכחות של כוח צבאי וניצול כלכלי ישיר. צורות ישנות אלה של האימפריאליזם פינו את מקומן בעידן הגלובליזציה לסוג חדש של אימפריאליזם שמדגיש את האלמנטים התרבותיים, כלומר השתלטות באמצעים עקיפים, שאינה כרוכה בכיבוש ובנוכחות צבאית.

הקומוניזם כתנועה וכאידאולוגיה בצבץ מתוך סיטואציה היסטורית זו. שכן, מעצם היותו אנטי־קולוניאליסטי ומעצם היות המדינה הסובייטית מובילה את התנועה הקומוניסטית העולמית ולכן נטולת קולוניות, זירת הפעולה האימפריאליסטית היחידה שנותרה לרוסים לפעול בה הייתה הזירה התרבותית. יתרה מזאת, במאבקים כנגד האימפריאליזם המערבי נוצר זיהוי בין האימפריאליזם לקפיטליזם ובין אנטי־אימפריאליזם לקומוניזם. על כן לא עלה על דעתם של מרכסיסטים בעולם השלישי שתתאפשר צורה אחרת של אימפריאליזם, שייתכן שהם הפכו למשרתיו. מה שיצר את חוסר היכולת להבחין בנטייה האימפריאליסטית של התנועה הקומוניסטית העולמית היה הרעיון להביא את הקדמה, הטכנולוגיה והמדע וערכי הנאורות למזרח המפגר מבחינה ציוויליזטורית. מאחורי רעיון זה הסתתרה גישה פטרנליסטית המהולה במידה מסוימת של הומניות

והזדהות עם סבלם של עמי המזרח – קורבנות האימפריאליזם המעשי המערב אירופי. זו הייתה גם דרך מתוחכמת לבקר את פעולותיהן של המדינות המערביות במזרח.

כשם שהאימפריאליזם המערב אירופי חולק לשתי רמות – פרקטית ורטורית – גם הקומוניזם, שבמהותו היה אימפריאליזם תרבותי־רטורי, הורכב מרמה פרקטית – ארגון, מפלגות, שליחים, ומרמה רטורית – האידאולוגיה המרכסיסטית־לניניסטית. את הגישה הזאת ממחיש אופיו הכפול של הקומינטרן – מצד אחד זרוע לחיזוק האינטרסים הסובייטיים בעולם, מצד אחר שופר תעמולה של המרכסיזם.

זאת ועוד, הבנת המתח שבין קומוניזם לאימפריאליזם תלויה גם בפרשנות תרבותית ולא מדעית־פוזיטיביסטית של מושג ה"אידאולוגיה". שכן אידאולוגיה אינה רק "מדע קר", פוזיטיבי, המעניק פתרון אובייקטיבי לבעיות סובייקטיביות, אלא גם, ובעיקר, מכלול של סימבולים חברתיים, כלכליים ופוליטיים המשקפים את המציאות של התרבות שממנה נבעו. האנתרופולוג קליפורד גירץ, בספרו מאיר העיניים פרשנות של תרבויות, ניסה להגדיר את האידאולוגיה כמערכת תרבותית. במקום ניתוח של המחשבה עצמה הציע גירץ ניתוח אלטרנטיבי של ההקשר שממנו נבעה המחשבה, כלומר ניתוח בהקשר התרבותי, במונחים של מערכות סמלים ובהקשרים הפסיכולוגיים והחברתיים שמהם נובעת כל אידאולוגיה.[7] גירץ נותן לנו כיוון לקריאה אחרת של מרכס.

מרכס והמזרח

הוגים אירופים שונים ששאפו לתת להגותם תוקף אוניברסלי התייחסו בכתביהם למזרח. בעיניהם היה המזרח קדום יותר וחסר השפעות ציוויליזטוריות המקשות כל כך על שחזור טבעו היסודי של האדם. מרכס, שלא היה שונה בעניין זה מאחרים, שם דגש בהתייחסותו למזרח על שתי סוגיות מרכזיות: הוא בחן את האוניברסליות של הקפיטליזם בהקשר הלא אירופי ואת הערך החיובי שיש לקולוניאליזם כפרויקט שיממש את הקפיטליזם במזרח.

כאמור, עניינו במזרח קשור בנקודת מוצא אוניברסלית, המבקשת לבחון את השפעת הקפיטליזם על העולם הלא אירופי כתנאי הכרחי לבניית החברה הקומוניסטית. מרכס חזר והדגיש סוגיה שיטתית: אין לבנות שיטה סוציאליסטית אפריורי, שכן החברה הקומוניסטית אינה מתפתחת מתוך עקרונותיה היא, אלא מבצבצת ועולה מתוך החברה הקפיטליסטית. התפתחות זו מצביעה על יחסי הצמיחה הדיאלקטיים שביניהם: האפשרות להתפתחות בכיוון קומוניסטי מותנית, אם כן, בפיתוח קודם של הקפיטליזם. הקומוניזם אינו אלא ביטולו הדיאלקטי של הקפיטליזם, בבחינת מימוש האפשרויות הטמונות בו, והן אינן עשויות לצאת מן הכוח אל הפועל אלא עקב שינוי צורה מהפכני.[8] האוניברסליות של הקפיטליזם זקוקה, לדבריו, למסד גאוגרפי. ברגע שתיווסד במזרח חברה אזרחית בזכות הקולוניאליזם, היא תיצור צרכים שסיפוקם מותנה בשוק אוניברסלי, וכתוצאה מכך תיווצר אחדות עולמית של אופני ייצור ואורח חיים. פירושה של אחדות זו, על פי המניפסט הקומוניסטי, הוא הרחבה הולכת וגדלה של תחום הציוויליזציה הקפיטליסטית־אירופית לכיוון העולם הלא אירופי, ובפרט לכיוון המזרח:

> הצורך בשוק מתרחב והולך מריץ את הבורגנות על פני כל כדור הארץ [...] [היא] סוחפת, על ידי שכלולם המהיר של כל מכשירי היצור, על ידי קשרי התחבורה שהוקלו לאין שיעור, את כל האומות, גם את הברבריות שבהן, לתוך מעגל הציוויליזציה. המחירים הזולים של סחורותיה הם הארטילריה הכבדה בה תקעקע כל חומות סין עד היסוד, בה תכניע את שנאת הזרים העקשנית ביותר של הברברים [...] כשם שהזקיקה את הכפר לעיר, כן הזקיקה את הארצות הברבריות והברבריות למחצה לארצות הציוויליזציה, את עמי האיכרים לעמי הבורגנים, את המזרח למערב.[9]

מרכס מעניק למושג ההיסטוריה משמעות חומרית. אופייה האוניברסלי של התעשייה הוא זה שהופך את ההיסטוריה להיסטוריה עולמית, וההיסטוריה מצויה רק במקום שבו האדם משנה את עולמו. מאחר שפירושו של הקפיטליזם הוא שינוי מתמיד של העולם כולו, מעתה אין אלא היסטוריה אוניברסלית. אך מאחר שהחברה המזרחית קפאה

על שמריה והאדם לא שינה בה את עולמו זה מאות שנים, היא חסרת היסטוריה.

מרכס התקשה ליישם על ההיסטוריה של המזרח את "המטריאליזם ההיסטורי" אשר ראה את ההיסטוריה האנושית כמעבר משיטת ייצור אחת לשנייה, אשר יוצרות סולם אוניברסלי של התפתחות וקדמה: קומוניזם פרימיטיבי, עבדות, פיאודליזם וקפיטליזם. אולם המזרח לא השתלב בסולם זה משום שהיה, כאמור, "מחוץ להיסטוריה". לשם ביסוס הטענה בדבר "הקיפאון ההיסטורי" של המזרח, הוא פיתח מושג משלים – "שיטת הייצור האסיאתית", הבנויה על יחידות הייצור הכפריות העצמאיות המפוזרות במזרח. הללו מספקות בעצמן את מחסורן ונכנסות ליחסי חליפין רק במקרים מיוחדים. נוסף על כך מתקיימת בהן בעלות ביורוקרטית מלכותית אבסולוטית על הקרקע, אשר ממנה צמחה "העריצות המזרחית". שני עמודי התווך האלה של התאוריה היו צריכים להסביר את תופעת ה"קיפאון", שנמשכה אלפי שנים.

הקיום של הודו "מחוץ להיסטוריה" עולה במכתב ששלח לאנגלס ב־2 ביוני 1853, ובו הוא חוזר לשאלה של הגל על היעדרות ההיסטוריה של המזרח, ושואל מדוע ההיסטוריה של המזרח מופיעה כהיסטוריה של דתות.[10] מרכס כותב:

> החברה ההודית אין לה בכלל היסטוריה, על כל פנים לא היסטוריה נודעת. מה שאנו מכנים ההיסטוריה של אותה חברה, אינה אלא היסטוריה של פולשים, שבאו בזה אחר זה, והצליחו להקים ממלכות על בסיס סבילותה של אותה חברה נוקשה, שלא הראתה כל התנגדות.[11]

זאת ועוד, בשני מאמרים העוסקים בהודו, שפורסמו בניו־יורק דיילי טריביון, מרכס דן באופן קונקרטי בסיבות לקיפאון המזרח ובתפקיד שמילא הקולוניאליזם בחילוצה של הודו מנחשלותה. "שיטת הייצור האסייתית" ותופעת הלוואי שלה, "העריצות המזרחית", מגולמות בהערכתו של מרכס את החברה ההודית המאופיינת בהבלטת הנחשלות, הסתגרנות, הפיגור והאופי הקפוא והמקומי של החברה ההודית, ובכללה הקהילה הכפרית:

[...] אין לשכוח, כי אותן קהילות הכפר האידיליות, אף שהן נראות לנו כה תמימות, שימשו מאז ומתמיד יסוד מוסד של העריצות המזרחית, כי הן נתנו לו לרוח האדם להיות סגור ומסוגר בתוך אופק צר ביותר, שאין צר ממנו, תוך שעשוהו כלי שרת, נטול כל כוח התנגדות, לאמונות תפלות, ועבד של הרגלי מסורת, ושללו ממנו כל גדלות ומרץ היסטורי. חלילה לנו לשכוח אותו אגואיזם ברברי, שבהיותו צמוד אל חלקת אדמה עלובה היה משקיף בשוויון נפש על שקיעתן של מדינות שלמות [...] חלילה לנו לשכוח, כי הקהילות הקטנות הללו היו לשמצה מחמת הבדלי כיתות ועבדות, כי הורידו את האדם לדרגת אובייקט בלבד של נסיבות חיצוניות [...].[12]

המערכת הכלכלית המזרחית היא, אפוא, נפרדת ובעלת שיטות ייצור קפואות, מאופיינת בנוקשות, אחוזה בכבלי המסורת וחסרת היסטוריה. היעדר קדמה והתפתחות כלכלית מאפשר להנציח את העריצות, ומשום כך העריצות אופיינית כל כך למזרח. אולם הערכתו של מרכס את השלטון הבריטי בהודו רחוקה מלהיות גישה של הטפת מוסר אנטי־אימפריאליסטית פשטנית, בעיקר בשל הקשר שיצר בין האוניברסליות של הקפיטליזם לתפקידו של הקולוניאליזם:

ודאי שאנגליה נדחפה לבצע מהפכה חברתית בהינדוסטן על ידי אינטרסים שפלים ביותר, ואף הגשימה אותם באמצעים חסרי שחר וטעם. אבל לא בכך מדובר. השאלה היא, התוכל האנושות למלא את שליחותה בלא שתבוצע מהפכה יסודית במצב הסוציאלי של אסיה? אם דבר כזה לא ייתכן, הרי נמצא שאנגליה – ויהיו אשר יהיו מעשיה הפליליים – שימשה שלא מדעת כלי שרת בידי ההיסטוריה, כדי להביא לעולם את אותה מהפכה.[13]

בין השורות מבצבצת, למעשה, "ערמת התבונה" ההגליאנית, שעל פיה את התהליך ההיסטורי מעצבת המשמעות, המשוחררת מכוונתם הסובייקטיבית של מחוללי התהליך, שכן מרכס הכיר בבירור במערכת הקולוניאליסטית כמערכת מנצלת והרסנית הראויה לגינוי בכל מקום אחר בעולם, אך לא במזרח. כאן היא אפילו ראויה לברכה משום ששימשה "כלי שרת המצרף את הודו להיסטוריה". להערכתו, אופיים האוניברסלי של הנכסים של הקולוניאליזם – בדמותם של תעשייה

וקפיטליזם – הוא הוא שהופך את הודו ל"היסטורית".

אם כן, דווקא בדיוניו על הודו עולה בחריפות מעמדו הדיאלקטי של הקפיטליזם כשיאו של הניכור, הטומן בחובו את המפתח לגאולה. לדידו של מרכס, הקולוניאליזם, אשר יממש את הנטייה של הקפיטליזם לאוניברסליות, יבצע משימה מרחיקת לכת – יצור היסטוריה להודו ויצרף אותה להיסטוריה העולמית אשר כמובן קיימת ונעה בזכות אירופה. כך שהאימפריאליזם הוא שלב מתקדם של הקפיטליזם, אך לא מפני שיביא למלחמת עולם שתמוטט את הקפיטליזם ותגרוף את כולם – מנצחים ומנוצחים כאחד – אל הסוציאליזם, כפי שסבר לנין, אלא משום שאין תקווה ואין סיכוי שהסוציאליזם ינצח, אלא אם כן יניח הקפיטליזם עצמו את יסודותיה של צורת חברה זו.[14]

חסידיו של מרכס ידעו כי שנים רבות יידרשו להתפתחות הקפיטליזם בעולם הלא־אירופי, ולכן ביקשו להחיש את התהליך ההיסטורי באמצעים פוליטיים ותרבותיים. הם סברו כי יש לצרף את המזרח להיסטוריה העולמית באופן כזה שבו תוחדר התרבות הפוליטית המרכסיסטית, על כל מה שנלווה לה, למזרח. תפיסות כמו "תודעה מעמדית" ו"אוונגרד מפלגתי" יחד עם ארגונים חברתיים וכלכליים, בדמותם של "איגודים מקצועיים" ו"קואפרטיביים", היו אמורים להחליף את התודעה השבטית ואת ההתארגנויות החמולתיות. כך, ללא התנאים הכלכליים של תיעוש, מעמד פועלים, וחברה קפיטליסטית – שהיו בעיניו של מרכס הכרחיים למהפכה קומוניסטית – ביקשו מנהיגי התנועה הקומוניסטית העולמית להעביר את החברות המקומיות טרנספורמציה תרבותית וחברתית ולהכשירן לקומוניזם.

לעמדה זו היו השלכות פוליטיות. לשם כך נדרש ייסודן של מפלגות קומוניסטיות אשר יוצבו כחיל החלוץ של הקדמה האירופית, ואשר הן שיוציאו את המזרח מ"קפאונו" ויעבירו אותו טרנספורמציה תרבותית וחברתית בתהליך הגאולה של הנאורות. כך ש"יורשיו" של מרכס, מנהיגי המהפכה הסובייטית, שינו כיוון מהמרכסיזם האורתודוקסי והתוו אסטרטגיות חדירה פוליטיות־תרבותיות אשר נועדו להפוך את המזרח ממרחב היסטורי "קפוא" ל"מתקדם".

האינטרנציונליזם פונה מזרחה

מכלול הסמלים התרבותיים האירופיים באידאולוגיה המרכסיסטית לא הסתכמו בכתבי מרכס. התנועה הקומוניסטית המירה סמלים אלה ממעמד מופשט, כאידאולוגיה, למצב מוחשי יותר בדמות פרקטיקות של פוליטיקה בינלאומית. כאמור, התפיסה המרכסיסטית הדגישה מצוקות כלכליות והציעה להן פתרונות אוניברסליים, אך מרגע שיוצאה לעולם הלא־אירופי היא הייתה למעשה מכלול של סמלים תרבותיים שהיו השתקפות של המציאות הכלכלית־פוליטית באירופה. סמלים אלו – השפה הרוסית, העליונות של המפלגה על המסגרות הפוליטיות החברתיות המסורתיות, הסגידה לאידאולוגיה כ"מדע", הבכורה של מעמד הפועלים, הניכור מהדת, האמונה בקדמה והבוז למסורת – עשו את התנועה הקומוניסטית למערכת תרבותית אירופית שניסתה, באופן פרדוקסלי דרך אנטי־אימפריאליזם, לכפות עצמה על העולם, ובכלל זה על המזרח התיכון. אך במה היה האינטרנציונל השלישי שונה מהדפוסים האחרים של האימפריאליזם האירופי?

הקומינטרן (Comintern), האינטרנציונל הקומוניסטי או האינטרנציונל השלישי, נוסד על ידי לנין ב־1919 במטרה לקדם את המהפכה העולמית. הארגון הורכב מנציגים של המפלגות הקומוניסטיות ושימש עבורם כסמכות האידאולוגית העליונה. למעשה, הארגון הוקם על ידי לנין על מנת לשבור את הבידוד המוחלט שבו מצאה עצמה המדינה הסובייטית בתחילת דרכה. הקומינטרן קיים שבע ועידות בינלאומיות, שבהן עוצבו האסטרטגיות של התנועה הקומוניסטית העולמית, עד 1943, השנה שבה פורק על ידי סטלין.

מאז כינונו הציע הקומינטרן לעמים אחרים להצטרף אליו ולקבל את תנאיו המוקדמים – הכרה בעליונותה של האידאולוגיה המרכסיסטית־לניניסטית ובאוונגרד העולמי שלה, המפלגה הקומוניסטית הסובייטית. יתרה מזאת, הקומינטרן לא "כונן" בהסכמה אינטרנציונליסטית; האידאולוגיה שלו לא נוסחה תוך שילוב אלמנטים מפילוסופיות תרבותיות מגוונות; ההנהגה העולמית שלו לא אוישה בנציגים לא אירופים, ושפתו הייתה השפה הרוסית, ולא שפתם של

רוב הפעילים. בשלב המוקדם אפילו נציגי המזרח התיכון בקומינטרן לא היו קומוניסטים ערבים אלא השליחים היהודים לארץ ישראל.[15]

בקונגרס עמי המזרח בבקו בספטמבר 1920, למשל, הומחשה הזנחת המזרח התיכון בכך ששלוש השפות הפורמליות שהוגדרו בו היו רוסית, טורקית־אזרבייג'נית ופרסית. השפה הערבית כלל לא נכללה.[16] יתר על כן, אנבר פשה, טורקי־ארמני, היה הנציג היחיד של "ארגון המהפכנים של מרוקו, אלג'יריה, טוניסיה, טריפוליטיניה, מצרים, ערב והינדוסטן".[17] הנציג הטורקי בקונגרס, נארבוטבקוב, היה מהראשונים שהעזו לבקר את הנטייה האימפריאליסטית של הקומוניזם. כבר אז הוא כינה אותה בשם "אימפריאליזם אדום". הדחייה שעורר בו האימפריאליזם הזה גולמה בדרישתו "להרחיק את הקולוניאליסטים הפועלים מתחת למסכת הקומוניזם". בנאומו בפני באי הקונגרס תבע נארבוטבקוב להכיר כי "המזרח נמצא במצב מיוחד, מבחינת ההיבטים הפסיכולוגיים, הכלכליים והדתיים כמו גם מבחינת המבנים החברתיים, צורות חיי היום־יום. תנאים יחודיים אלה חייבים להילקח בחשבון". על כן, המשיך לקראת סוף נאומו, "הכרחי לארגן את המזרח באופן הראוי, בהתאמה לתנאים הדתיים והחברתיים־כלכליים היחודיים שלו".[18] דרישתו לא נפלה על אזניים ערלות, וזכתה למחיאות כפיים סוערות ומאוחר יותר גם לתהודה ולתמיכה של הנציגים האחרים בקונגרס.

בבקו הוחלט לייסד שני מנגנונים תרבותיים שיסייעו לעמי המזרח לקלוט את הקומוניזם: ביטאון מיוחד וקורסים להכשרת קאדרים. "ביטאון עמי המזרח" יצא בארבע שפות ונועד לייצג יותר משלושים וחמישה עמים וארצות במזרח. הביטאון קרא לעמים אלו לצאת ל"מלחמת קודש של הקומוניזם באימפריאליזם".[19] האמצעי השני היה "קורסי הלם" של הקומינטרן, והם נועדו להכשיר פעילים במזרח על פי האידאולוגיה הקומוניסטית. בטקס הסיום של הקורס הראשון בינואר 1921, יועדה לבוגרים מטרה נעלה: "להביא את ניצוץ התודעה המהפכנית למזרח [...] ולכוון את ההמונים לדרך המאבק באימפריאליזם".[20] מניסיון זה צמחה מאוחר יותר ה"אוניברסיטה לעמלי המזרח" של הקומינטרן, אשר באמצעות פעילות אקדמית־

מהפכנית – למדו סטודנטים מהעולם הלא אירופאי את האידאולוגיה המרכסיסטית־לניניסטית והוכשרו בפרקטיקות מפלגתיות. סטודנטים אלו שוגרו חזרה לארצות מוצאם ומילאו בהוראת הקומינטרן תפקידי הנהגה במפלגות הקומוניסטיות המקומיות. ההכשרה ב"אוניברסיטה לעמלי המזרח" כללה קורס גמיש, שארך שנתיים־שלוש, הותאם לרמת התלמידים והעניק למשתתפיו השכלה רחבה למדי בנושאים מעשיים: ארגון מפלגה, הקמת תאים מחתרתיים, ועדי עובדים, שביתות ועריכת עיתון תעמולה. והיו כמובן גם המקצועות העיוניים הבלתי נמנעים: רוסית, יסודות המרכסיזם, כלכלה מדינית, פילוסופיה והיסטוריה.[21] במוסקבה, מצד שני, ראו את האוניברסיטה כמוסד האקדמי של הקומינטרן, שנועד להכשיר קאדרים של מהפכנים ברחבי העולם במטרה לסייע לייצא את מהפכת אוקטובר, להפיץ את התרבות הרוסית, להחדיר את האידאולוגיה הקומוניסטית לעולם הלא־אירופי, ובסופו של דבר גם לסייע בחיזוק האינטרסים המעצמתיים של הסובייטים.

לתנועה הקומוניסטית העולמית לא היו כלים מוחשיים דוגמת האמצעים הכלכליים והצבאיים שעמדו לרשות האימפריאליזם המערבי המצוי. המחסור באמצעים אימפריאליסטיים כגון מאחזים צבאיים ופרויקטים כלכליים העניקו אמינות לטענה הקומוניסטית שעמדה בבסיס יצוא המהפכה – יצירת מסגרת אינטרנציונליסטית שווה המתבססת על מעמד פועלים עולמי ומתנגדת לאימפריאליזם ולכל גילוי לאומי שוביניסטי. מכיוון שכך, פעילות הקומינטרן בארצות שהיו תחת הקולוניאליזם האירופי נתפסה כנקייה, חסרת פניות, נעדרת אינטרסים אימפריאליסטיים, פעילות נטולת עכבות. אולם בתחילת דרכו ראה הקומינטרן את האינטרסים במזרח כחלק מלטישת העיניים למערב אירופה. המזרח לא היה קיים לכשעצמו אלא כזירה פריפריאלית אשר בה יש לממש את האפשרות למהפכה, על מנת להופכה למקפצה אשר תביא למהפכה פרולטרית בזירה המרכזית – במערב אירופה. הפרולטריון המנצח של אירופה יסייע למדינות המפגרות באסיה ובאפריקה במעבר מפיאודליזם לסוציאליזם בלי לעבור את השלב ההכרחי של הקפיטליזם.[22]

מדיניות הקומינטרן ייסודה במחקרו של לנין האימפריאליזם — שלב חדש של הקפיטליזם, שראה אור ב־1917, זמן מה לאחר מהפכת אוקטובר, אך הושלם עוד קודם לכן, בשנות מלחמת העולם הראשונה. לנין הסתמך על תורת מרכס בדבר ריכוז ההון ועל רעיונותיהם של רודולף היפלרדינג ורוזה לוכסמבורג על השתלטות ההון הפיננסי במשק הקפיטליסטי והתפשטותו אל הארצות המשועבדות. כדרכו הוסיף עליהם רעיונות מעשיים אשר "העשירו את המרכסיזם", כדברי תלמידיו, בעומדם על הקשר ההדוק בין הפרולטריון בארצות הקפיטליסטיות לעמי הקולוניות במאבק למיגור הקפיטליזם: לנין ראה במושבות את "החוליה החלשה בשרשרת הקפיטליזם", חוליה אשר בהינתקה תתפורר השרשרת כולה. מכאן הערך הרב שהועיד לשאלת הקולוניאליזם. משאלה זו מזדקרת הטענה העיקרית: האימפריאליזם הוא שיא בהתפתחות הקפיטליזם, שלב של "ערב המהפכה הסוציאליסטית". בשלב זה, כפי שחזה מרכס, חדל הקפיטליזם מלשמש כוח דוחף להתקדמות המשק והפך לגורם המעכב אותה; המונופול, המאפיין את האימפריאליזם, משתלט על אמצעי הייצור, על אוצרות הטבע, על חומרי הגלם ועל השווקים בקולוניות ומשעבד את כל אלה לרווח; הוא משתמש ברווחים המופקים בקולוניות תוך ניצול אכזרי כדי לשחד את האריסטוקרטיה הפועלית במטרופולין להתנגד למאבק המעמדי המהפכני ולתמוך בתפקיד הציוויליזטורי המוצהר של הקולוניאליזם. מכאן, לפי לנין, הקשר ההדוק בין המאבק לשחרור מן הניצול הקפיטליסטי למאבק לשחרור המושבות. האנושות כולה מעוניינת במאבק זה, שהרי חברות הענק מטילות את מרותן על הממשלות, וברדיפת הרווח ובתחרות האכזרית שביניהן הן דוחפות את העמים למלחמות על חלוקת השלל הקולוניאלי.[23]

אולם הניתוח של לנין לא היה אלא מסגרת ייחוס שבתוכה ניסו מעצבי המדיניות של הקומינטרן לנסח טקטיקות להפצת הקומוניזם במזרח ולמלחמה בקפיטליזם. במידה רבה עיצוב הטקטיקות היה תלוי בתגובות מהשטח ובהתמודדות עם בעיות מעשיות של ארגון מפלגה, הרחבת קהל התמיכה, ובעיקר היחס לגורמים לאומיים אנטי־אימפריאליסטיים.

בשלב ראשון (1920-1918) סברו מנהיגי הקומינטרן כי דגם המהפכה האוונגרדי, כפי שהצליח במהפכת אוקטובר, יעבוד בכל תרבות וארץ. הם דחפו לייסודן של מפלגות קומוניסטיות ועודדו מהפכות ספונטניות אלימות, תוך כדי הסתמכות על כך שההתלהבות המשיחית שעוררה מהפכת אוקטובר תסחוף את ההמונים בכל העולם. אולם עם כשלונן של המהפכות בגרמניה ובהונגריה (1919-1918) התחוור למנהיגי הקומינטרן כי ישנו צורך בבניית כוח פוליטי מהפכני לפני קיומה של כל מהפכה.

לכן **בשלב השני** (1928-1920), שעוצב בוועידה השנייה ביולי 1920, הדגיש לנין את הצורך לשתף פעולה עם "האגף המהפכני" של הבורגנות הלאומית בקולוניות. בהנחיותיו לוועידה קבע לנין:

> רק איחודם של הפרולטרים עם המוני העמלים של כל האומות והארצות למלחמה משותפת יביא את הניצחון על הקפיטליזם [...] תנועות השחרור הלאומיות במושבות ובאומות המדוכאות נוכחו לדעת כי ישועתם לא תבוא אלא מבריתם עם הפרולטריון המהפכני [...] על המפלגות הקומוניסטיות לתמוך ישירות בתנועות המהפכניות בקרב האומות שהן נטולות עצמאות, מחוסרות זכויות שוות ונתונות למשטר קולוניאלי [...] "חובה היא לערוך מלחמה נגד הפאן־אסלאמיות, התנועה הפאן האסיאתית, וכיוצא באלה תנועות המבקשות לנצל את תנועת השחרור מהאימפריאליזם לשם חיזוק שלטון האצולה, בעלי האחוזות וכוהני הדת [...] האינטרנציונל הקומוניסטי יוכל מזמן לזמן לכרות ברית עם תנועות השחרור הבלתי קומוניסטיות בארצות הנחשלות ובמושבות, אך חלילה לו להימזג איתן: עליו לשמור בכל התנאים על אופייה העצמי של התנועה הפרולטרית, אפילו בראשית צמיחה.[24]

ואולם כשביקש הקומינטרן לקיים את הנחיותיו של לנין הלכה למעשה, לא מצא במושבות תנועות המוניות זולת אלו שבראשן עמדה הבורגנות המקומית. היו אלו בעיקר הקוומינטאנג בסין, מפלגת הקונגרס בהודו והופד במצרים.[25] תנועות אלו גילו, אמנם, סימנים מובהקים של אנטי־אימפריאליזם, אך בראשן עמדה הבורגנות הלאומית, וקשה היה להגדירן כאגף מהפכני של התנועה הלאומית.

פשרה רעיונית זו עוררה ביקורת של הנציגים האסייתים בקומינטרן. מ.נ. רוי, נציג הודו, סבר כי ברית זו נועדה לקדם את האינטרסים הסובייטיים כנגד האימפריאליזם המערבי יותר מאשר כאמצעי שיביא למהפכה החברתית הדרושה לחברות האסייתיות.[26]

אך ביקורתו של רוי נפלה על אוזניים ערלות. הוועידה הרביעית, בנובמבר 1922, צעדה צעד נוסף וקבעה כי יש צורך לכרות בריתות עם התנועות הלאומיות בקולוניות גם אם הן נעדרות חלקים מהפכניים. בהתאם לכך נולדה תורת הדיפרנציאציה: המושבות נחלקו לכאלה שהיה בהן פרולטריון או תנועה עממית מהפכנית כלשהי ולכאלה שלא הייתה בהן תנועה כזאת.

תורת הדיפרנציאציה הבדילה, למעשה, בין הבורגנות הריאקציונרית, אשר קשורה בעסקיה וברווחיה למטרופולין ואינה מעוניינת בהתפתחות המשק המקומי אלא בסחר בחומרי הגלם המקומיים תמורת מוצרים המופקים מהם במטרופולין, לבין בורגנות הלאומית, השואפת להפיק תועלת מניצול אוצרות הטבע של ארצה לצורך פיתוח המשק המקומי, והיא מעוכבת בידי המדיניות האימפריאליסטית. לפי תורת הדיפרנציאציה, הבורגנות הלאומית כוללת את האינטליגנציה המקומית ואת שכבות הביניים, ואילו בעלי האחוזות ואנשי הכהונה הדתית נמנים, מטבע ברייתם, עם הבורגנות הריאקציונרית. תורה זו מצאה לה אישור: בסין, בהודו ובמצרים עמדו הקוואמינטאנג, הקונגרס־ההודי והופד במאבק חריף למדי עם המעצמות הזרות, ולימים הצטרפו לכך המרידות בהר הדרוזים שבסוריה ובהרי הריפים במרוקו.[27]

אולם עם כשלון ההתקוממויות האנטי־מערביות ובעיקר עם כשלון שיתוף הפעולה עם החלקים הבורגניים בתנועה הלאומית, בעיקר בסין, החלו בוועד הפועל של הקומינטרן ובמחלקת המזרח להרהר מחדש באסטרטגיה זו. אלה שהמשיכו לחלוק על קביעותיו של לנין היו דווקא הנציגים מהמזרח – מהודו ומיפן. רוי המשיך בביקורתו וקבע כי "נצחון הקומוניזם בשאר העולם תלוי בהצלחת מהפכה חברתית במזרח". להערכתו, המזרחים לא יצליחו בלא "העזרה המהפכנית המקבילה באנגליה ובשאר אירופה".[28] בכך כרך

רוי את קיומה של מהפכת פועלים במזרח לא בברית עם הבורגנים, אלא בקיומה של מהפכה מקבילה בכל אירופה.

שיתוף הפעולה המיוחל עם הבורגנות הלאומית, כאמור, נחל כישלון. הקונגרס ההודי סירב בעקשנות לאמץ לו את הטקטיקה המהפכנית שהקומוניסטים הטיפו לה, והלך בדרך ההתנגדות הפסיבית של גנדי, למורת רוחו של הקומינטרן. גם הופד המצרי לא נענה לחיזוריו של הקומינטרן, ולאחר שהשלטון הבריטי העניק למצרים, ב־1922, חוקה זעירה ואוטונומיה מוגבלת בפיקוחו של הנציב הבריטי, פנה הופד לפשרות עם השלטון. בסוריה ובמרוקו נמשך עדיין המרד המזוין, אך גם שם לא הצליחה הפק"פ, על אף קשריה עם ראשי המרד, ועוד פחות ממנה הצליחה המפלגה הקומוניסטית הצרפתית, שניהלה מסע מדיני־תעמולתי רעשני בזכות המורדים שנועד לממש את הקשר המיוחד בין המאבק האנטי־אימפריאליסטי לפרולטריון המהפכני.

לקראת 1928 החלו הדיבורים על הצורך בשינוי המאבק "מאומה כנגד אומה" ל"מעמד כנגד מעמד". הוועד הפועל אף התווה טקטיקות לבניית כוח מהפכני "מלמטה" שנועדו להחליף את הבריתות עם הבורגנות. **בשלב השלישי**, שהוגדר בוועידה השישית, ביולי 1928, אפילו בריתות עם החלקים המהפכניים של הבורגנות הלאומית נחשבו כמגונות. המשימה של המפלגות הקומוניסטיות הייתה לבנות "ארגונים עצמאיים".

הרעיון הלם את המצב המדיני במזרח התיכון, שבו כבר אי אפשר היה לסמוך על מהפכנותם של ההנהגות הלאומיות. המפלגות הקומוניסטיות החלו לפעול בבניית מפלגה מלמטה. ההנהגות של המפלגות עברו לידיים מקומיות, לרוב של בוגרי האוניברסיטה לעמלי המזרח, שחידדו את המאבק האנטי־אימפריאליסטי.

אולם האסטרטגיה של הקומינטרן לא האריכה ימים ושונתה שוב עם העלייה בסכנה שנשקפה לברית המועצות מהתעצמות הפשיזם במערב אירופה. בוועידה השביעית והאחרונה של הקומינטרן, ב־1935, נוסח **השלב הרביעי** ונטבעה הססמה של "החזיתות העממיות". המפלגות הקומוניסטיות נדרשו לזנוח את החלטות הוועידה השישית ולרכך את המאבק האנטי־אימפריאליסטי. עתה אף הוטלה עליהן

החובה להיכנס לבריתות עם הכוחות והתנועות הלאומיות. אסטרטגיה זו המשיכה להנחות את הקומינטרן במדיניותו במזרח עד פתיחתה של מלחמת העולם השנייה, בעקבותיה חדל הקומינטרן מלתפקד אפילו ככלי סובייטי.

כאמור, תנועת המטוטלת בתזוזות של הקומינטרן ביחס לייצוא המהפכה בעולם האירופי שיקפו קשיים מעשיים עם שינויים באינטרסים הסובייטיים. בשלב הראשון והקצר נקראו הקומוניסטים ברחבי העולם לרכוב על גל ההתלהבות המשיחית של מהפכת אוקטובר ולפתוח במהפכות מקומיות. אולם עם כישלונה של גישה זו פנו בחצי הראשון של שנות ה־20 לצבור כוח פוליטי באמצעות בריתות עם הגורמים הלאומיים. כשאלה הכזיבו ונכנסו לפשרות עם מעצמות המערב נקראו שוב הקומוניסטים, לקראת סוף שנות ה־20, לבנות בעצמם כוח פוליטי מלמטה תוך הסתמכות על הנהגות מקומיות. אך עם השינויים בזירה הבינלאומית הם נדרשו שוב, באמצע שנות ה־30, לנטוש גישה זו ולהיכנס בברית עם גורמים לאומיים מתקדמים כדי לבלום את התפשטות הפשיזם.

תנועת המטוטלת של מדיניות הקומינטרן רק חיזקה את התחושה כי האינטרנציונליזם הקומוניסטי הוא כיסוי לאינטרסים של המדינה הסובייטית. עם כשלון התפיסות האינטרנציונליסטיות חדל הקומוניזם מלהתקיים כאידאולוגיה וכמטרה. תחת ההגמוניה הרוסית הפך הקומינטרן לאמצעי לקידום האינטרסים הסובייטיים במסווה רטורי־מרכסיסטי, ונעשה למנגנון ייצוא של האימפריאליזם התרבותי של הסובייטים. זאת ועוד, השיח שנקט הקומינטרן, שבחזותו היה "מדעי ואובייקטיבי", התגלה, כאמור, מאוחר יותר כשיח סובייטי. הרטוריקה נוסחה במונחים אירופיים אוניברסליים, והפרקטיקה עוצבה בהתאם לאינטרסים הסקטוריאליים של המדינה הסובייטית. על פי גישתו של הקומינטרן, תהליך השחרור הלאומי שנתמך בידי הקומוניסטים לא נועד לדחות תרבות זרה אימפריאליסטית לטובת חזרה למסורת, אלא לדחות הן את הקדמה המערבית־ליברלית והן את המסורת המזרחית. כל זאת לטובת הערכים האולטימטיביים שהציעה תנועה קומוניסטית עולמית תחת הנהגה רוסית.

האסטרטגיות של הקומינטרן לא הצליחו בדרכן, וקיומו של הגוף במתכונתו המהפכנית נתפס בתחילת שנות ה־40 כלא רלוונטי. בשנת 1943, מתוך רצון לבסס את שלטונו, פירק סטלין, בלא התנגדות רבה, את הקומינטרן. סטלין חשש כי הפעילות המהפכנית שערערה את מעמדו כסמכות הקומוניסטית העליונה תסכן את שלטונו. הוא הניח יסודות לתפיסה שאמרה כי המהפכה נמצאת במצור ויש לבסס את מעמדה קודם כול בברית המועצות, ועל כן אל לה לברית המועצות להיגרר להרפתקאות שנבעו מפעילות של הקומינטרן. זאת ועוד, מלחמת העולם השנייה ערבבה את הסדר העולמי הישן שהקומינטרן המשיך באופן אנכרוניסטי לשחק בכלליו.[29] ה"אימפריאליזם התרבותי" של התנועה הקומוניסטית העולמית, שקבע פרקטיקות של פוליטיקה מקומית וארגון מפלגתי, החליף פנים, והלך והתקרב יותר ויותר לדפוס של אימפריאליזם מדיני, כלומר הכתבת קו מדיני. בתקופת הקומינטרן הנטייה האירופוצנטרית עמדה בסתירה ל"רוח האינטרנציונליסטית" משום ששאפה לרתום עמים שלמים לאידאולוגיה ולתרבות זרים. ואילו לאחר פירוקו נוצרה סתירה, גם בין המדיניות הסובייטית לקומוניזם עצמו, משום שמדיניות זו הייתה מדיניות של מדינה ששאפה לרתום אליה מדינות שלמות.[30]

זירה נוחה לבחינת הקומוניזם כאימפריאליזם תרבותי היא מערכת היחסים בין הקומינטרן למזרח התיכון כשבתווך ממלאים יהודים אירופים את משימת התיווך. כך, כשאנו מכניסים לדיון צד שלישי – הקומוניסטים היהודים הארצישראלים – הדיון הולך ומסתבך. לבעיות הרגילות שבין קומוניזם לקולוניאליזם התווספו סוגיות חדשות לדיון. קומוניסטים יהודים ארצישראלים, שנבדלו מהקומוניסטים הערבים בדתם, בתרבותם, בלאומיותם, בשפתם ובחזותם, ניסו לפעול במזרח התיכון בהתאם לאידאולוגיה הלניניסטית־מרכסיסטית ולמסגרת הפוליטית האינטרנציונליסטית של הקומינטרן. בעיות חדשות בין התנועה הלאומית היהודית, הציונות, לתנועה הלאומית הערבית, ובין יהודים למוסלמים, נתנו אותותן בקומוניזם המזרח תיכוני.

אך כיצד פעלו כל הגורמים האלה – למשל, שליחי הקומינטרן,

אנשי מוסדות, חוגים רעיוניים ועיתונים? שכן בתחילת דרכה של התנועה הקומוניסטית במזרח התיכון, לא היו הדברים אמורים במוסד אחד או בצורה ארגונית אחידה, אלא במערכת של קשרים וזיקות בין מוסדות רשמיים, כגון המפלגות הקומוניסטיות, ובין גורמים תרבותיים, דוגמת מערכות עיתונים וחוגים רעיוניים. בחרתי להשתמש במושג הלקוח ממדעי הטבע דווקא, ולכנות מערכת קשרים זאת ה"נקסוס (nexus) של הקומוניזם במזרח התיכון". מצד אחד זהו מושג רחב וגמיש דיו כדי להכיל את כל האלמנטים שאבקש לעסוק בהם, ומן הצד האחר הוא אינו "כופה" עליהם סוג של יחסים או אופני פעולה שאינם מתאימים. שהרי לפחות בשלבים הראשונים של התפתחות הקומוניזם במזרח התיכון אי אפשר לדבר על ארגון אחד או על מערכת היררכית אחידה היכולה לכפות תהליכי מיסוד ואינדוקטרינציה מסודרים, אלא על מערכת של זיקות הנוטה לאמורפיות. מכיוון שכך, איני מדבר על "ממסד" קומוניסטי או על מפלגה כללית שהיא שלוחה של הקומינטרן במזרח התיכון, אלא על מערכת של זיקות וקשרים הפועלת באופנים שונים.

פרק שני

'תרבות משותפת לכולם'

באמצעות פיתוח טקטיקות מהפכניות, ברית המועצות, אשר מובילה ומהווה מקור ההשראה של התנועה המהפכנית במזרח, מעניקה הדרכה לתנועה זו ומביאה למזרח את הטוטליות של תרבות הפרולטריון שלה. האם ישנה תרבות שכזו, האם ישנה תרבות פרולטרית. ברור שהפרולטריון הוא המעמד היחיד אשר שואף להגשים תרבות שבאמת משותפת לכולם. הוא מביא למזרח לא את הפירוד אלא את האיחוד של כל עמי הפועלים והמין האנושי, אשר למען מטרה זו יצר נכסים תרבותיים כבירים בדמותן של איגודי פועלים וקואופרטיבים.[31]

גריגורי זינובייב

קונגרס עמי המזרח – בקו, 5 בספטמבר 1920

למתח המבני שהיה קיים בין האידאולוגיה המרכסיסטית לתרבות הפוליטית הערבית התווסף פן אישי. בשנות ה־20 התחולל מפגש תרבותי בין פעילים מקומיים לנציגי הקומינטרן – על רעיונותיהם, שפתם והפרקטיקות הפוליטיות שלהם – אשר באו מתרבות שונה, "תרבות פרולטרית", שביקשו להופכה ל"תרבות משותפת" כדברי זינובייב.

התנאים המקומיים לקליטת הקומוניזם בארצות המזרח התיכון לא היו זהים בכל מקום. השוני בתנאים המקומיים שינה את דרך האיוש של שורות המפלגות והנהגתן. בסוריה, בלבנון ובעירק המציאות

הייתה הטרוגנית מבחינה פוליטית ודמוגרפית, והיא חיזקה את הרצון, בעיקר של בני המיעוטים, להומוגניות על בסיס שוויוני. ואילו במצרים ההומוגנית נשאו את הקומוניזם אלה שעמדו מחוץ לקולקטיב המצרי – זרים שהיגרו מאירופה שביקשו לבנות חברה חדשה שבה תתמוסס זרותם התרבותית. גם לקשר של הארצות הערביות עם העולם החוץ־אסלאמי היה משמעות. במשך שנים רבות עמדו מצרים, סוריה ולבנון בקשרים הדוקים יותר עם המערב מאשר שאר מדינות האזור. הקשרים עם המערב נתנו את אותותיהם גם בשינויים כלכליים, כגון תיעוש וגידול במעמד הפועלים, שנבעו מההצטרפות של המזרח התיכון למערכת הכלכלית העולמית.

לברית המועצות הייתה השפעה עקיפה ביצירת התסיסה המרכסיסטית. לעניין הסובייטי במזרח התיכון היו שני פנים: האחד פן אידאולוגי שנבע מהרצון לייצא את המהפכה הקומוניסטית; השני פן אסטרטגי שהתרכז באבטחת האגף הדרומי של גבול האימפריה הסובייטית החדשה ובהשגת מוצא לצי סובייטי לנמל מים חמים. אולם שנים רבות לאחר מהפכת אוקטובר לא היו לברית המועצות נציגויות דיפלומטיות בארצות ערב משום שרובן היו אז שטחי מנדט או אזורי חסות של אנגליה וצרפת. הנוכחות הסובייטית בבירותיהן של ארצות אלו הייתה בצורת משלחות או סוכנויות מסחריות חשאיות למדי. על הסוכנויות האלה נאסר להשתתף בפעולה קומוניסטית באותן ארצות, פרט להעברת כספים והוראות למפלגות ולקבוצות הקומוניסטיות המקומיות, וגם זאת רק באין ברירה אחרת. לאחר מכן נאסר גם על המפלגות לקיים יחסים עם נציגי הסובייטים, פרט למקרים דחופים.

כך שללא התערבות ישירה של ברית המועצות מילאה הרוח המהפכנית של "מהפכת אוקטובר" תפקיד חשוב ביצירת תסיסה ואווירה מהפכנית בזירה הבינלאומית, אשר הפריחה גם במזרח התיכון פעילות סוציאליסטית הגותית וארגונית שהמתינה למיסוד. עם ייסוד המפלגות הקומוניסטיות במזרח התיכון הפכו חוגים אלה, שלא כמקודם, לכפופות לאידאולוגיה המרכסיסטית ולמוסדות הקומינטרן. אווירה מהפכנית זו אמנם נחלשה, לאחר שהגל הראשון של המהפכות ונסיונות ההפיכה במזרח אירופה, בגרמניה ובארצות הבלקן נהדף.

אולם כוחות חדשים אלה זכו להתעוררות בעקבות התקוממויות אנטי־אימפריאליסטיות בעולם הלא־אירופי.

תרבות של קריאה משותפת בנתה תודעה של קהילה מדומיינת המאוחדת במאבק האנטי־אימפריאליסטי. בדריכות ובתקווה עקבו חלוצי התנועה הקומוניסטית במזרח התיכון אחר המאורעות באותן ארצות באמצעות האינפרקור (*Inprecor*) – ירחון הקומינטרן. הירחון היה מלא וגדוש ידיעות על המצב הכלכלי והחברתי בעולם. בעזרתו למדו רבות על ארצות אסיה, אפריקה ודרום אמריקה, וקיבלו את הרושם כי אמנם בשלו שם התנאים לתמורות יסודיות. בכל מאורע קטן או גדול ראו אות למהפכה – ברפובליקה המהפכנית של גילן בצפון פרס, בברית הקצרה בין הקוומינטאנג לקומוניסטים בסין; בהשתתפות נהרו בייסוד הליגה למלחמה נגד הקולוניאליזם ולמען שחרור לאומי. גיבורי התרבות של האווירה המהפכנית הזאת באו גם מהמזרח התיכון: עבד־אל־כרים, מנהיג מרד הרי הריפים במרוקו, וסלטאן אל־אטרש, שכיב ארסלאן, ד"ר עבד אל־רחמן שהבנדר ונסיב אל־בכרי, מנהיגי המרד בג'בל־דרוז. יתר על כן, הרוח המהפכנית חסרת הגבולות עם הסקירות הבינלאומיות באינפרקור חיזקו את הגדרת מסגרת הפעולה המהפכנית כ"אינטרנציונליסטית" והעניקו תוקף מחודש לשליחותם של המהפכנים בארצות המזרח כחלק מהמאמץ הבינלאומי למלחמה באימפריאליזם ובקפיטליזם. ההקשר "האינטרנציונליסטי" גם הגדיר את מסגרת הפעולה של הקומוניסטים במזרח התיכון במובן רחב שכלל את כל המזרח.[32]

האינטרנציונל של המזרח התיכון

הכוח המתסיס של אווירה מהפכנית זו היו זרים תושבי האזור, בעיקר יהודים שהיגרו מאירופה. בניסיון לפצות על הניכור שחשו מהחברות הערביות שבקרבן חיו חיפשו מסגרת פוליטית שתאפשר לאחוז את המקל בשני קצותיו – אמונה באינטרנציונליזם והשתלבות באזור. חלקם הגדול נשבה בקסמי האידאולוגיה הקומוניסטית עוד כשחי

באירופה, והגיע למזרח התיכון ללא זיקה רשמית לקומינטרן. רק לאחר שהחלו בפעילות קומוניסטית מקומית זכו להכרה ולתמיכה של מוסדות הקומינטרן, שהפך אותם לשליחיו הרשמיים באזור.[33]

כבר לאחר מהפכת אוקטובר ובמיוחד בשנים 1920-1918 התקיימו בארץ קבוצות שונות של סוציאליסטים רדיקלים שגילו התלהבות רבה מהרוח המהפכנית הקומוניסטית. לאון זהבי מצא בארכיון הקומינטרן את אחד המסמכים הראשוניים שמצביעים על הקשר של חוגים רדיקליים אלה לתנועה הקומוניסטית העולמית. המסמך, שכותרתו "מניפסט: המפלגה הקומוניסטית הפלשתינית: חברת תחיית המתים", נכתב כנראה מתישהו ב־1919, ובו אנו מוצאים רמזים לשליחות דתית משיחית שבהם תוארה הקמת מפלגה קומוניסטית בפלשתינה.

כותבי המסמך ראו את המהפכה העולמית באופן משיחי כתהליך של גאולה שבו "חברת תחיית המתים" צריכה: "להכיר בחשיבות תפקידיה בקרב הפרולטריון היהודי באינטרנציונל, כל עוד העולם הקפיטליסטי קיים עדיין, ומייחסת חשיבות רבה במיוחד לפעילות היסודית של המפלגה. על כן היא מכונה 'חברת תחיית המתים', שם שמשמעותו, על פי האגדה היהודית, גאולה מהעולם הישן". זאת ועוד, תפקידה של המפלגה, לפי מניפסט זה, הוא "להקים מרכז לפרולטרים יהודים שישמש דוגמה בכל העולם. למטרה זו היא מכשירה בברית המועצות פעילים איתנים ומסורים, הן מפלגתיים והן מומחים מקצועיים, ושולחת אותם לפלשתינה, לארגן איגודי עובדים תעשייתיים". תפקידה התרבותי של "חברת תחיית המתים" יהיה לנהל "בקרב חבריה פעילות תרבותית השכלתית, פתיחת מועדונים, ארגון הרצאות ושיחות והוצאת עיתונים וחוברות. הם יפעלו בקואופרטיבים התעשייתיים, יפתחו מסעדות ובתי ילדים, במטרה לחנך את הדור הבא על פי השקפת עולם קומוניסטית".[34]

בשלב ראשוני זה השאיפה לחנך את ציבור העובדים ולהסדיר את השיח התרבותי הוגבלה לתחום של הפועלים היהודים בארץ ישראל שהיגרו בתחילת המאה. אולם בשל השאיפה המרומזת במסמך להוביל את המאבק הקומוניסטי באזור, המאמץ המפלגתי הופנה במהרה גם

ליהודים ילידי הארץ ולציבור הערבי.

בפרוטוקול הישיבה של הוועד הפועל של הקומינטרן מ־21 בספטמבר 1920, שנערכה בניהולו של זינובייב, מנהיג הקומינטרן, אנו מקבלים אינדיקציה ראשונה כיצד יוזמות יהודיות מקומיות להקים גוף קומוניסטי בארץ ישראל נתפסו בעיני התנועה הקומוניסטית העולמית. מאחר שהיוזמות הללו צמחו מתוך קבוצות מהגרים יהודים שבאו לארץ ישראל מטעמים לאומיים היה על הקומינטרן להביאם לידי התנערות מוחלטת מהציונות ולהכפיפם למדיניות של הקומינטרן. לשם כך בוצעה הבחנה ראשונה בין פועלי ציון לפק״פ.

נציג פועלי ציון בישיבה זו, מאירסון, תיאר את היוזמות הקומוניסטיות המקומיות באופן אזורי: ״בוועידה שנערכה לפני שנה הכריזו החלק הקומוניסטי של ׳פועלי ציון׳ והקבוצות הסוציאליסטיות, שבמצרים ובפלשתינה אין מקום למפלגות לאומיות, ושכל קומוניסט ישר חייב לעשות את כל שתלוי בו כדי להקים מפלגה קומוניסטית אחת בארצות הללו״. שאיפה זו הייתה סנונית למעורבות של פעילים ארצישראלים בפעילות המפלגתית בארצות השכנות.

אבל כבר בתחילת הדרך מאירסון מתאר את הדו־שיח התרבותי העילג שהיה לפעילים אלה עם פועלים ערבים:

> בקרב הערבים פתחנו בתעמולה לסולידריות ולאחדות כל הפועלים, וכן הקמת איגודים מקצועיים. היה הכרח להעניק לפועלים הערבים חינוך איגוד מקצועי פוליטי וחברתי. משניגשנו לעבודה זו פנינו קודם כל אל עובדי הרכבת בפלשתינה. כאן נתקלנו במכשול גדול, מכיוון שלא היו לנו די פועלים ערבים אינטליגנטיים שיוכלו לנהל תעמולה ברוחנו בקרב הפועלים הערבים.

המחסור בערבים שיוכלו להפיץ את הרעיונות המרכסיסטיים או לארגן את הפעילות הפוליטית הנדרשת דחף את הקומוניסטים היהודים והקומינטרן לכיוון של הכשרת קאדרים וחינוך מרכסיסטי להמונים הערבים. מאירסון מספר על יוזמה ראשונית שכזאת, שעה שהפעילות של פועלי ציון בקרב הערבים הייתה בעיקרה חינוך תרבותי: ״אנו פותחים במקומות רבים בפלשתינה ובמצרים מועדונים

אינטרנציונליסטיים. יש לציין שבקרב הערבים קיים יחס חשדני לא רק כלפי היהודים אלא כלפי כל הפועלים האירופים".

למרות החשד צעדיהם הראשונים של הקומוניסטים היהודים החלו להניב פירות. ב־1920 הפכה הפגנת האחד במאי בפלשתינה ובמצרים, לראשונה, לאירוע ציבורי רחב שבו השתתפו פועלים מלאומים שונים – ערבים, יהודים, איטלקים ויוונים – ולראשונה הונף דגל עם הכתובת "פועלי כל העולם התאחדו!" בשפה הערבית. מאירסון, שתיאר בגאווה הישגים אלה בפני זינובייב וחברי הוועד הפועל של הקומינטרן, הוסיף תחזית פוליטית אופטימית מדי: "כל העת ניסו לשכנע אותנו שהפעילות בקרב הערבים היא בלתי אפשרית, אבל צעדינו הראשונים הוכיחו ממש את ההפך. השתכנענו מיד שהסיכויים למהפכה כאן טובים ביותר".

בוכרין, שלא השתתף במרבית הדיון, סיכם את התרשמותו של הקומינטרן מיוזמות מקומיות אלה ואמר: "אנו מברכים את לידתה של המפלגה הצעירה [...] עלינו לברך על כך שחברינו עשו כמה צעדים קדימה, וכך, למשל, לא רק הכירו בעקרון הטריטוריאליות, אלא הם גם מגייסים ערבים. זוהי תופעה חשובה ביותר במהותה".[35] אולם החזון של מהפכנים שאפתניים, חרוצים ונאמנים, שיפיצו, כדברי זינובייב, את "הנכסים תרבותיים הכבירים של הקומוניזם בדמותם של איגודי פועלים וקואופרטיבים", עדיין לא לקח בחשבון את הבדלי התרבויות.

שלוש שנים מאוחר יותר, ב־10 במאי 1923, בהחלטה המיוחדת של הוועד הפועל של הקומינטרן שסללה את הדרך לקבלתה של פק"פ כסניף של הקומינטרן, חוזקה המגמה שראתה בקומוניסטים הארצישראלים שליחים להפצת התרבות המרכסיסטית במזרח התיכון וכמורים לחינוך ולהכשרת קאדרים של תומכים מקרב ההמונים הערבים. ההחלטה קבעה כי "בהתאם להוראות הקומינטרן פתחה המפלגה בפעילות מפלגתית בקרב הפועלים הערבים ויצרה פתח לכינון קשר עם הקבוצות הלאומיות הערביות ועם ארגוני האיכרים. פק"פ תנהל את פעילותה תוך קשר הדוק עם המפלגות הקומוניסטיות בארצות השכנות ותסייע לייסוד מפלגה קומוניסטית בסוריה".[36]

הרעיון שלקומוניסטים הארצישראלים ישנו הון תרבותי שממנו הם שואבים את תפקידם המנהיגותי בתנועה הקומוניסטית המזרח תיכונית נתן את אותותיו בכרוזים הראשונים של הפק״פ בשפה הערבית. בכרוז מספטמבר 1923 הפותח בכותרת ״אל עמלי פלסטין״ נאמר בין השאר: ״במאמציו של קומץ מהפכנים יהודים הוקמה בפלסטין מפלגה קומוניסטית [...] מהפכנים אלה הביאו איתם, מארצות שמהן באו, את ההבנה המעמדית, את ההכרה המהפכנית ואת הניסיון הארגוני״. מתוקף טיעון זה ביקשה המפלגה ליצור אמון וגשר עם ההמונים הערבים. ״מאבקה של פק״פ נתמך, עד לזמן האחרון, בעיקר על ידי החלק המהפכני של הפועלים היהודים. אנשי העמל הערבים, הנתונים תחת השפעתם של השייח׳ים והאפנדים, הם הרי מדוכאים ומשועבדים ונחשלים, והם רחוקים עדיין ממאבקה של קבוצה קטנה זו של קומוניסטים בארץ. תפקידכם וחובתכם, עמלים ערבים, הם להצטרף לשורות פק״פ, לקשור מאבקכם עם ארגון זה״.[37]

הקומוניסטים הארצישראלים התקשו להגשים את ערכי המהפכה בארץ ישראל, מאחר שהיו מבודדים מהאוכלוסייה היהודית הציונית השלטת בישוב ולא זכו לאמון מצד הערבים, אשר ראו בהם יהודים אשר באו לנשלם מאדמתם. אולם משקלם היחסי היה גבוה בשל ההון התרבותי, בדמות ניסיון עשיר בפרקטיקות של ארגון הפוליטיקה של מעמד הפועלים, אותו הביאו עמם מהאדמה המהפכנית הפוריה של רוסיה ופולין. במזרח התיכון לא נמצאו קומוניסטים שיכלו להשתוות לקומוניסטים הארצישראלים בבקיאות במרכסיזם־לניניזם ובעקרונות של הקומינטרן. ומאחר שארץ ישראל הציעה קרקע פוריה פחות ליישום כשרונות אלה מאשר ארצות שכנות כמו מצרים, נוצר ״עודף יכולת מהפכנית״ אשר היה דרוך להיערך מחדש בארץ שכנה. משום כך הם נדחפו לסייע לחלק מההתארגנויות הסוציאליסטיות בארצות השכנות ולהפכם למזוהות עם הקומוניזם והקומינטרן. יתרה מכך, הם חשו אחריות אזורית לתנועה הקומוניסטית, ומתוך כך התפתח לזמן קצר הרעיון ליצור פדרציה קומוניסטית של כל המזרח התיכון. האם ״מטרה אצילה״ זו הייתה קשורה בכוונות להשתלט על המפלגות השכנות היא שאלה שעלתה לדיון על ידי קומוניסטים ערבים.[38] תשובה חלקית

לשאלה זו יכולה להימצא באופן שבו תפסו הפעילים הארצישראלים את המזרח התיכון ואת יישום המהפכה הקומוניסטית בו.

יחסם של הקומוניסטים היהודים ממזרח אירופה למזרח לא היה שונה מיחסו של אירופי אחר שהגיע לאזור. למרות (ואולי בגלל) האידאולוגיה האינטרנציונליסטית אנו מוצאים אצלם סממנים שהיו אופייניים לאימפריאליסט המערבי. הם היו מעין "לורנס איש ערב" של הקומוניזם. הם הוקסמו מהמזרח, נטו לאמץ להם שמות ערביים ככינויים מחתרתיים ועשו רומנטיזציה של המזרח באמצעות הצגתו כ"מיתוס ראשוני", כישות בתולית ותמימה, אשר אליה הקפיטליזם עדיין לא חדר. הנטייה האוריינטליסטית שלהם התבטאה בעניין ובקסם שעורר בהם המזרח מצד אחד, וברצון לגאול את המזרח מפגמיו באמצעות הקומוניזם מצד שני. נטייה זו הובילה ליצירת החזון האוריינטליסטי של הקומוניזם, לפיו תפרוץ במזרח התיכון מהפכה קומוניסטית שתגרור אחריה את העולם כולו למאבק באימפריאליזם.

כבר בתחילת דרכה של התנועה הקומוניסטית התייחסו הקומוניסטים הארצישראלים לתפקידם כמפיציו של הקומוניזם במזרח התיכון. ממגוון הגותם של מנהיגי הפק"פ אנו יכולים להבחין שכבר אז נשמעו קולות של ביקורת פנימית על חוסר התאמתו של הקומוניזם לארצות ערב. השאלות החשובות שעמן הם התמודדו היו כיצד לפתור את הזרות התרבותית שנוצרה בין הקומוניזם כאידאולוגיה ותנועה ובין התרבות הפוליטית של המזרח התיכון; איזה תפקיד מיועד להם במהפכה המזרח תיכונית והעולמית; ועקב היעדרו של מעמד פועלים משמעותי, לאיזה מעמד בחברה הערבית יש לייעד את השליחות המהפכנית והאוונגרדית במהפכה קומוניסטית מקומית.

אמנם הזרם המרכזי בפק"פ חיפש מעמד פועלים והתחבט בשאלת היחסים עם הכוחות הלאומיים־בורגניים בחברה הערבית, אולם דווקא מהשוליים אנו יכולים ללמוד יותר על האופן שבו ניסו בפק"פ להתמודד עם בעייתה המרכזית – העובדה שהיא הורכבה מיהודים ופניה היו לרחוב הערבי. ההגות האזוטרית והמעניינת של יעקב הרצנשטיין, דמות שולית במפלגה, פותחת לנו צוהר למורכבותה של בעיה זו. הרצנשטיין העניק את ההגדרה "המעמד המהפכני" באופן לא

מקובל לבדואים, בעיקר לאחר שהתרשם מרוח הקרב שאחזה בשבטי המדבר במהלך ההתנגשויות בין ערב־הסעודית, המבקשת להרחיב את גבולותיה, לעבר הירדן, הנשענת על חסות בריטית. "בדואי" היה גם כינוי החיבה של הרצנשטיין בפי חברי מפלגתו; "קוזקים" היה כינוי החיבה שהעניק הרצנשטיין לבדואים. מאחר שהיה מכונאי מומחה לצינורות השקייה העניק לו עיסוקו חופש תנועה בארץ וקשרים טובים למדי עם פלאחים ובדואים משני עברי הירדן. מגעים אלה שכנעוהו כי אין מקום להחיל על הארץ מושגים קומוניסטיים נוקשים. זמן מה חלק על הנהגת פק"פ ועל רצונה למשוך לשורותיה את הפועל הערבי העירוני. לדעתו, אי אפשר היה להשליך את "התנאים האירופיים" על אסיה, לכן טען כי אין שחר לתקווה שהפועל הערבי העירוני יישא את נס המהפכה בעתיד הנראה לעין וכי הוא יעדיף תמיד שיפור ברמת החיים שלו על פני מאבק במעביד. לעומת זאת, טען, על פק"פ לחדור אל הבדואים ואל הפלאחים. אף על פי שהם מצויים ברמת התפתחות ירודה בהשוואה לפועל הערבי העירוני הם מלאים ברוח קרב וממאנים לוותר על האדמה שעליה חיו, גם אם אינם בעליה החוקיים.[39]

אמנם הרצנשטיין, כאמור, היה דמות שולית, אך גם בקרב ההנהגה של הפק"פ אנו מוצאים התייחסות לזרות התרבותית של האידאולוגיה הקומוניסטית לילידי המזרח התיכון. מנהיגה הראשון של הפק"פ, וולף אברבוך,[40] בכינויו המחתרתי בעברית "דניאל" (לזכר בנו הצעיר דני) או בערבית "אבו־סיאם", גילה עניין רב במזרח התיכון ובתנועה הלאומית הערבית. עבורו הפער שנוצר בשל הזרות התרבותית בין הערבים לתנועה הקומוניסטית ניתן היה לגישור על ידי היהודים האירופים בארץ ישראל. בעיניו על הפרולטריון היהודי בארץ מוטלת שליחות היסטורית לעורר את ההכרה המעמדית בקרב העמלים הערבים, לארגנם ולצעוד איתם נגד האימפריאליזם, מאבק שיוביל לניצחון עולמי של הקומוניזם על האימפריאליזם המערבי. חדור אמונה בנושא זה, הקדיש אברבוך הרבה מזמנו, ממרצו וממחשבתו לארגון מפלגות קומוניסטיות בארצות השכנות וחלם להיות מעין "לנין של חצי האי ערב".

ביטוי לשאיפותיו של אברבוך לעורר הכרה מעמדית בקרב

הערבים אנו מוצאים כבר עם ייסודה של המפלגה. בהתאם לקביעת ייעודה של המפלגה על פי הקומינטרן, היו מאמצי הפק"פ לחדור לרחוב הערבי קשורים גם בפעילות תרבותית ענפה. באחד מהדו"חות הראשונים שהעבירה המפלגה למזכירות הקומינטרן בפברואר 1924 נמסרה סקירה כללית של המצב בארץ ושל הפעילות של המפלגה. "אצלנו", כתב אברבוך (אבו־סיאם), שחיבר את הדו"ח, "בכל המרכזים הפועליים, בערים ובקולוניות, יש מועדונים וספריות פועלים, המהווים מרכזי תרבות יחידים במקום [...] לאחר נסיונות בלתי מוצלחים חוזרים ונשנים הצלחנו לחדור בסופו של דבר אל האוכלוסייה הילידה. ראשית אל התימנים והספרדים (הגישה אליהם הייתה קלה יותר מאשר אל הערבים, הודות לידיעתם את שפת העברית העתיקה והודות לתעמולה הלאומית של הציונים בקרבם, למרות שרמתם התרבותית היא כרמתו של הפלאח הערבי)". כך מתח אברבוך בדיווחו קו הפרדה בין הקומוניסטים של המפלגה לאחרים לא על בסיס לאומי אלא תרבותי. הפועלים הערבים, כמו גם הפועלים הילידים, התימנים או הספרדים, היו בעיני הפק"פ בעלי רמה תרבותית נחותה יותר ובלתי מוכנה לקליטת האידאולוגיה כמו גם התרבות הפוליטית המרכסיסטית. יתרה מזאת, ההתבוננות התרבותית של אברבוך באוכלוסייה הערבית כללה גם הגדרה של מהותו של הערבי: "הפועלים הערבים הם ברובם הגדול אנאלפבתים ונתונים להשפעות השייח'ים המוסלמים, המפתחים בקרבם פטליזם והשלמה עם מצבם הקשה ומדירים בהם פסיביות ואפתיה".[41] כדי לחלץ את הערבים מה"אפתיה" קבעה המפלגה, מספר אברבוך, מדיניות של שליחת חברים לעבודת הכשרת לבבות בקרב הערבים, ולשם כך הוקצה סכום כסף מתקציבה.

בניגוד לאברבוך המקומי סבר יחיאל קוסוי[42] (בכינויו "אביגדור"), שליח הקומינטרן לארץ ישראל ומצרים, כי לא תיתכן מהפכה כל זמן שחוט השדרה של המפלגה הוא יהודי. הוא שלל את תפיסתו של אברבוך, שראה בישוב גורם מעורר ומזרז של המהפכה, וטען כי הישוב כתוצאה מזרותו הלאומית והתרבותית הוא, למעשה, גורם מעכב בהפצת המהפכה הקומוניסטית במזרח התיכון. לדעתו חייבת הייתה הפק"פ להפוך למפלגה קומוניסטית־טריטוריאלית נאמנה, משמע – למפלגה

שבני קבוצת הרוב באוכלוסייה – הערבים – מעצבים את דמותה.

כך שאנו מוצאים גוונים שונים של התייחסות לתפקיד המפלגה אל מול החברה הערבית. אבל גם לגורמים הגאופוליטיים היה יד בעיצוב הפרקטיקות של הפצת הקומוניזם. תחום הפעולה של הקומוניסטים היהודים מארץ ישראל לא הוגבל לארץ מסוימת. הגבולות של המדינות היו טריים אם בכלל היו קיימים, המדינות שנוסדו בעקבות הקולוניאליזם האירופי עדיין לא גיבשו להן זהות – לא מבחינה לאומית ולא מבחינה טריטוריאלית. על כן נתפסו ארצות ערב כמקשה אחת שבה יש לפעול להחדרת הקומוניזם. הרצנשטיין התייחס לבדואים כקבוצה אתנית ללא שייכות גאוגרפית, אברבוך ראה עצמו "לנין של המזרח התיכון" כולו, וקוסוי היה שליח ומתאם הפעולות של הקומינטרן במזרח התיכון, ותחילה היכן שהתקיימה מפלגה קומוניסטית – ארץ ישראל ומצרים.

מתוך כך עולה, כאמור, התפיסה כי המזרח הוא יחידה אחת בעלת גוונים שונים, אשר על כולם חלה האידאולוגיה המרכסיסטית, ועליה יש למסד את התנועה הקומוניסטית ללא הבחנה אסטרטגית־אידאולוגית אלא טקטית־מפלגתית מקומית. שכן לפי תפיסתם המטריאליסטית הגבולות החדשים המלאכותיים שכפה המערב על המפה הדמוגרפית והגאוגרפית של המזרח התיכון הם חסרי הצדקה במציאות. יתר על כן, הישויות המדיניות החדשות, כתוצר המערב, אינן ראויות להכרה משום שלאחר המהפכה הקומוניסטית העולמית הן לבטח ייוותרו חסרי משמעות. אולם תפיסה זו התעלמה מההצדקה וההיזוק שמעניקה מפלגה קומוניסטית מקומית לגיבושה של המדינה.

תפיסת עולם זו, כאמור, לא הייתה רק נחלתם של הפעילים הארצישראלים. השיח הקומוניסטי האוניברסלי־מזרחי אפשר גם לקומינטרן לייעד לפק"פ ולישוב היהודי תפקיד אוונגרדי. כבר בתחילת הדרך, ולפני ההתקבלות לקומינטרן, התפתח בארץ עימות פנימי בין הפלגים הקומוניסטיים, הפק"פ והקפ"פ. בעוד שהפלגים האופוזיציוניים בתוך המפלגה קראו לפועלים להינתק ממוסדותיהם ולהילחם מלחמת חורמה בציונות ובמוסדות היישוב, התייחסה הנהגת הפק"פ בחיוב אל הישוב, והועידה לו תפקיד פרוגרסיבי בפיתוח הארץ

כשם שייחדה תפקיד מהפכני לפועל היהודי – לא רק בארץ ישראל אלא גם בכל המזרח התיכון. עד אמצע שנות ה־20, תחת ייעוד שכזה, הפך הישוב בעיני הקומינטרן ללוויין או לתחנת ממסר שדרכה הועברו הרעיונות הקומוניסטיים למזרח כולו.

אנשי הפק"פ, כאמור, היו מודעים לסתירה בין זהותם היהודית־אירופית ובין זהות הערבים שהיו קהל היעד להפצת הקומוניזם. הם התכוונו לפתור סתירה זו בדרכים שונות, ובעיקר באמצעות הרחבת פעילותם בקרב הציבור הערבי, גיוס חברים ערבים וחיזוק האחיזה ברחוב הערבי. להערכתם רק אם תהפוך הפק"פ למפלגה טריטוריאלית אמיתית תעומעם הסתירה התרבותית־לאומית. זה היה גם מסלול המילוט מהמלכוד האידאולוגי שהמפלגה הייתה נתונה בו מאז ייסודה: מחד גיסא התנגדות חריפה לציונות, ומאידך גיסא המניע הראשוני שהביאם להגר לארץ ישראל, שהיה ציוני ביסודו. יצירה של זהות מעמדית דו־לאומית תאפשר, אפוא, התנגדות לציונות בלי לבטל את ההצדקה לנוכחותם בארץ.

הפעילות של הפק"פ בקרב הערבים הייתה בעלת דפוס כפול. האחד, הכשרת לבבות לאידאולוגיה הקומוניסטית, כלומר חדירה ישירה לרחוב הערבי באמצעות הפצת טקסטים מרכסיסטיים. השני, שיתוף פעולה כנגד האויב המשותף – האימפריאליזם המערבי, כלומר חדירה עקיפה באמצעות מאבק אנטי־אימפריאליסטי. האמצעים למימוש הדפוס הראשון היו רטוריים־אידאולוגיים – פרסומים וכרוזים, ולדפוס השני פרקטיים־פוליטיים – הכשרת קאדרים של מרכסיסטים ערבים או בריתות עם גורמים לאומיים.

בפעילות קומוניסטית מהדפוס הראשון אנו מבחינים לראשונה בוועידה השלישית של הפק"פ ב־1924 אשר בה השתתף הנציג הערבי הראשון, איליא זכא (אבו־סהיל) מחיפה, בעל בית הדפוס אל־נפיר. פעילותו של זכא, שערך את העיתון הערבי בעל אותו השם, אל–נפיר (השופר), לא הסתכמה רק בהשתתפות פסיבית בוועידה, אלא בפעילות קומוניסטית אקטיבית בחיפה. הוא ייסד את העיתון הקומוניסטי הערבי הראשון, חיפה, והדפיס עלונים וכתבים קומוניסטיים בשפה הערבית. בית הדפוס שלו היה המרכז הראשון של הקומוניסטים הערבים בחיפה.

בולס פרח, מהמנהיגים של הקומוניסטים הערבים בשנות ה־40, מספר בספרו על תפקידו הראשוני של בית הדפוס ושל זכא בייסוד פעילות קומוניסטית בחיפה ועל האופן שבו נחשף והצטרף למפלגה הקומוניסטית. על פי עדותו עבדו פרח ואחיו עם אישה יהודייה רוסייה שעבדה כפועלת דפוס, שעמה שוחח זכא ברוסית, שפה אותה רכש בבית ספר רוסי בארץ ישראל. פרח מציין כי הפעילות בבית הדפוס אל־נפיר חשפה אותו, או בלשונו "פתחה את עיניו", לרעיונות הקומוניזם.[43]

עיתונות הפק"פ בערבית התכוונה להפיץ את הקומוניזם בכל המזרח התיכון ולהסדיר את השיח הפוליטי והתרבותי המקומי. בנובמבר 1924 כותב אברבוך לקומינטרן כי העיתון הערבי שהמפלגה החלה לפרסם התקבל באהדה על ידי המקומיים עד כדי כך ש"אפשר לומר, ללא הגזמה, שהעיתון הוא הבמה המהפכנית היחידה בכל המזרח. אנו משרתים לא רק את פלשתינה, אלא גם את מצרים וסוריה". המטרה של העיתון הייתה ליצור, באמצעות פעילות הקריאה, קהילה מדומיינת של קומוניסטים המאוחדים בעניין פוליטי בבעיות שונות בעולם כולו. "בשלושת הגיליונות הראשונים", כותב אברבוך, "התפרסמו המאמרים הבאים: על תפקידינו, על האירו־אימפריאליזם בסין, על המשפט המעמדי במצרים, על החקיקה הפועלית בפלשתינה, על האינטרנציונל הראשון, על האינטרנציונליזם האיגוד המקצועי, על לנין, על ה־7 בנובמבר [...] בכל גיליון יש כרוניקה על החיים הפועליים המקומיים והבינלאומיים".[44] בעקבות התפתחויות אלה כתב אברבוך מאמר באינפרקור תחת כינויו האוריינטליסטי "אבו־סיאם" שבו ציין כי "אבן היסוד לעיתונות מהפכנית בשפה הערבית הונחה".[45]

כתגובה למאבק הציוני למען השפה העברית, הפק"פ דחפה את היידיש והערבית כשפות העיקריות שלה. לשם כך דרשה המפלגה מהוועד הפועל של הקומינטרן להקצות משאבים לרכישת ציוד דפוס בערבית באמצעותו יוכלו להדפיס וליצור קהילת קוראים בערבית. במכתבו ממאי 1924 לוועד הפועל של הקומינטרן, עליו חתם בשמו האוריינטליסטי אבו־סיאם, דיווח אברבוך כי "החברים החלו בפעילות מוצלחת בקרב הפועלים הערבים. פעילות זו דורשת תשומת לב מיוחדת וכוחות מאומצים. קודם כל נחוץ לקנות מתקני דפוס. זה יעלה

כ־1,700 מארקים גרמניים (כולל משלוח)".[46]

זאת ועוד, בתזכיר שהוגש לוועד הפועל של הקומינטרן ב־1924 תיאר אברבוך את מאמצי המפלגה ליצור קשר עם המפלגה המצרית, שהתבטאו בניסיון להוציא לאור במשותף פרסומים על חילופי פעילים הדדיים ועל הצהרות משותפות בשפה הערבית. הוא המשיך והציג דרישות תקציביות מהקומינטרן שחלקם הגדול הופנה לתחום של הכשרה תרבותית של ילידי המקום. ההוצאות כללו קניית אותיות דפוס ומכונות כתיבה בערבית, קניית ספרים והוצאת חוברות פופולריות על המרכסיזם. תקציבים אלה נחוצים, טען אברבוך, מכיוון ש"פעילות תרבותית־השכלתית, בארץ שבה הבורות רווחת, היא תנאי נחוץ ביותר להתפתחותה של תנועת פועלים בכלל ותנועה קומוניסטית בפרט. נוסף על כך, במצב הבלתי לגלי של המפלגה, המועדונים, הספריות וקורסי הערב הם האפשרות היחידה לשוות לפעילותנו אופי המוני".[47]

אולם המאמצים להפצת הקומוניזם לא נסובו סביב פרסום ספרות אידאולוגית ובנייה של תודעה מעמדית בלבד. הם כללו גם ניסיונות לשינוי המבנה הפוליטי־חברתי המקומי, או "להעניק לעמי המזרח את הנכסים התרבותיים הכבירים של הקומוניזם", כדברי זינובייב, "בדמותם של קואופרטיבים ואיגודים מקצועיים". במכתב של אברבוך לקומינטרן מאוקטובר 1924 הוא דיווח על התוצאה של התעמולה הקומוניסטית של הפק"פ ברחוב הערבי, שהביאה להצטרפות המונית לאיגודים המקצועיים ולהתקשרות של הפק"פ עם מפלגה פלאחית מקומית. הקשר בין המפלגות התאפיין ב"מתן עזרה משפטית לפלאחים, פעילות תרבותית בכפר ופעילות בתחום הפרסומים".[48] לאחר דיווח זה פנה המכתב בבקשה להנחיות ברורות מהקומינטרן בשאלת גורל העיתון שהמפלגה החלה להוציא בערבית, חיפה, בהוצאת אל־נפיר, כמו גם בשאלת היחסים הרצויים עם מפלגת הפלאחים.

במסגרת הניסיונות לבנות "תרבות משותפת" הקימה הפק"פ ועדות אזוריות, במטרה ליצור קשרים עם הפועלים והפלאחים השכנים ולגייסם לשורות המפלגה. בכל ועדה אזורית מונה חבר יהודי בעל ידע והבנה בשפה ובתרבות הערבית, אשר היה אחראי לענייני הערבים ולגיוסם ללימודים בברית המועצות. כבר ב־1924 החלו בקומינטרן

ובפק"פ ביוזמות לשלוח סטודנטים מקומיים ללימודים ב"אוניברסיטה הקומוניסטית לעמלי המזרח" במוסקבה. המטרה המוצהרת הייתה הכשרתם באידאולוגיה ובארגון מפלגתי והחזרתם לתפקידי מפתח במפלגות המקומיות. באוגוסט 1924, במכתב של הקומינטרן לפק"פ, אנו מקבלים אינדיקציה לכך שהלימודים האוניברסיטאיים נועדו לעקוף את המאמצים המקומיים של המפלגה לגייס ערבים, ולאפשר לקומינטרן טיפוח ישיר של פעילים ערבים ללא התיווך של הפק"פ: "אנו מכינים לכם ספרות פופולרית בערבית וחלקה כבר מוכן לדפוס. בזמן הקרוב נשלח לכם חוברת בערבית [...] אם אתם יכולים לשלוח על חשבונכם חברים ל'אוניברסיטה הקומוניסטית לעמלי המזרח' עשו זאת מיד שמורים לכם 7–8 מקומות. נשתדל לשלוח לכם את תוכנית האוניברסיטה הקומוניסטית, אם נוכל אפילו בשפה הערבית".[49]

במכתב תשובה של אברבוך לקומינטרן מאוקטובר 1924 הוא ביקש הנחיות ברורות בשאלת העיתונות והפרסומים בערבית של המפלגה כמו גם בשאלת הסטודנטים הרצויים ל"אוניברסיטה לעמלי המזרח": "בשל העובדה שקיימת כאן קבוצה של פועלים ילידים הרוצים לנסוע למוסקבה [לאוניברסיטה לעמלי המזרח], אנו שואלים אתכם: א. כמה מקומות שמורים לנו; ב. מהם תנאי הקבלה והאם החברים יכולים לסמוך על קבלת סכום מסוים לכיסוי הוצאות הדרך; ג. איך לקבל ויזה למוסקבה".[50] ואמנם, ניסיונות אלה זכו להצלחה חלקית שעה שהערבים הראשונים שגויסו נשלחו ב־1927 ללימודים במוסקבה, בהם: נמר אל־חאג', עת'מאן אבו־טביח', אחמד חמדי צדקי ומחמוד אל־מע'רבי.

מאינטרנציונליזם ללאומיות הערבית ולאנטי–אימפריאליזם

מאמצי המפלגה להתבסס בקרב האוכלוסייה הערבית לא הסתכמו רק בניסיון ישיר להפוך פעילים מקומיים למרכסיסטים, אלא גם בניסיון לצבור כוח פוליטי באמצעות בריתות עם הכוחות הלאומים האנטי־אימפריאליסטים. אך ניסיון זה היה תלוי גם בהכתבת מדיניות מצד

הקומינטרן, אשר השינויים שביצע באסטרטגיית "ייצוא המהפכה" הביאו גם לשינויים בדפוסי הפעולה של הפק"פ כלפי הערבים.[51] התמיכה במאבק האנטי־אימפריאליסטי של התנועה הלאומית הערבית נתפס, אפוא, לא רק כמאבק נגד "שלבו העליון של הקפיטליזם", כפי שסבר לנין, אלא גם כאמצעי אשר יקל על המפלגה להפוך לכוח מהפכני חשוב בארצות ערב.

במהלך שנות ה־20 היו כמה ניסיונות פתלתלים ליצור קשר עם הגורמים הלאומיים הפלשתיניים. ניסיון התקשרות מעניין מבחינה פוליטית התרחש במחצית השנייה של שנות ה־20 שעה שניסתה המפלגה לקשור קשרים עם משפחת אל־חוסייני, וניצלה לשם כך את הסכסוך המשפחתי והפוליטי שלה עם משפחת אל־נשאשיבי. בהתאם לתפיסת הקומינטרן בדבר הדיפרנציאציה שיש לעשות בקרב הכוחות הלאומיים, ראתה הפק"פ בחיוב את משפחת אל־חוסייני כגורם לאומי פרוגרסיבי המתנגד לאימפריאליזם הבריטי, ובשלילה את משפחת אל־נשאשיבי, שייצגה בעיניה לאומיות מתונה ואשר מוכנה לשתף פעולה עם הבריטים במטרה להביא לשינוי המדיניות שהוצהרה על ידי בלפור. אחד מבניה של משפחת אל־נשאשיבי, ראע'ב, כיהן כראש עיריית ירושלים במינוי הממשל הבריטי, והדיח את קודמו בתפקיד, מוסא כאזם אל־חוסייני, בעקבות ההתנגשויות באפריל 1920. בבחירות לעיריית ירושלים באפריל 1927 הציעה פק"פ את תמיכתה במועמד משפחת אל־חוסייני נגד הנשאשיבים.[52]

ניסיון התקשרות אחר היה בתוך משפחת אל־חוסייני עצמה. ערב יציאתו לביירות, בסוף 1924, מסר יוסף ברגר־ברזילי, ממנהיגי המפלגה, מאה ליש"ט לג'מאל אל־חוסייני, אשר הפק"פ ראתה בו כוח עולה, מנהיג מתקדם בעל נטיות אנטי־אימפריאליסטיות. על פי זיכרונותיו של נחמן ליסט, נציג הפק"פ בסוריה ומקורבו של ברזילי, ג'מאל התחייב להשתמש בכסף לרכישת נשק לצורך פעילות אנטי־צרפתית בסוריה. הוסכם שבעתיד יופנה הנשק גם נגד השלטון הבריטי בארץ ישראל. אולם הפק"פ הייתה נבוכה לגלות שמחצית מן הכספים שמסרה לג'מאל אל־חוסייני שימשו למטרותיו המפלגתיות ודרשה את הכסף בחזרה. בתגובה, מספר ליסט, הזהיר ג'מאל את חבריו בסוריה

מפני פק"פ, "המפלגה היהודית", שכוונותיה אינן טהורות.[53]

זאת ועוד, במסמך שכותרתו "המפלגה הקומוניסטית בפלשתינה ועבודתה: 'סודי ביותר'" שנשלח ביוני 1926 כדו"ח פעילות לוועד הפועל של הקומינטרן, דיווח ברגר־ברזילי כי "המפלגה הקומוניסטית מקיימת קשרים עם המפלגה הלאומית הערבית, איסתקלאל, מאז 1925. היא חתמה על הסכם עם האיסתקלאל [...] הדרישות העיקריות של המפלגה הן: ארגון הקבוצות המקומיות של התנועה הלאומית בארגונים המוניים פעילים, עריכת בחירות דמוקרטיות לקונגרס הערבי, והכנה וארגון משותפים של פעולות ציבוריות המכוונות נגד האימפריאליזם והציונות". ברגר־ברזילי המשיך ודיווח כי הקשרים עם הוועד הפועל הערבי "הובילו לקשר עם התנועה המהפכנית הכלל ערבית".[54] הדיווח של ברגר־ברזילי כלל תיאור של הפעילות של המפלגה ברחוב הערבי בעיקר באמצעות פרסומים אינטנסיביים בשפה הערבית. בשנה שבין נובמבר 1924 לנובמבר 1925 הדפיסה המפלגה יותר מ־50,000 עותקים של פרסומים שונים בערבית.

התוצאות של ניסיונות ההתבססות של הפק"פ בשנות ה־20 ברחוב הערבי היו עגומות. רק ערבים מעטים נחשפו לאידאולוגיה המרכסיסטית וגויסו לשורות המפלגה. ניסיונות ההתקשרות לגורמים אנטי־אימפריאליסטיים נכשלו גם כן. אף על פי שהמנהיגים הלאומיים הפלשתינים התמידו במאבקם חסר הפשרות בבריטים, הם לא היו נכונים לשתף פעולה במאבק זה עם כל גורם, קומוניסטי ואנטי־אימפריאליסטי, אשר הגיע לארץ במסגרת ההגירה הציונית. אולם לפק"פ הייתה ב־1925 הזדמנות אחת לתמוך באופן פעיל במרד הדרוזי כבמאבק אנטי־אימפריאליסטי שיכל להופכה לכוח לגיטימי ברחוב הערבי.

הנסיבות להתגלגלות המרד הדרוזי כנגד השלטון הצרפתי המנדטורי בסוריה החלו ב־1923 עם מותו של המושל במדינת הדרוזים, סלים אל־אטרש, שלא נמצא לו יורש מוסכם. הצרפתים מינו קצין צרפתי למושל. הלה הסתכסך עם מנהיגי הדרוזים, וב־11 ביולי 1925 נאסרו כמה מהם שהוזמנו לוועידה בדמשק. כעבור שבוע פרץ מרד בג'בל־דרוז, שהתפשט והפך למרד סורי לאומי. פעמיים, באוקטובר 1925 ובמאי 1926, פרצו המורדים לדמשק, והצרפתים

הפציצו את העיר בתותחים ובמטוסים. ממשלת המורדים בראשות ד"ר שהבנדר ישבה בג'בל־דרוז ורק ביוני 1927 דוכא המרד ומנהיגיו נמלטו לעבר הירדן.[55] בעת שהכוחות הדרוזים, בהנהגתו של סלטאן אל־אטרש, התגוננו בג'בל־דרוז ועמדו בלחץ הצבאי שהפעילו הצרפתים, גילו הסובייטים עניין מסוים במרד משני מניעים: האחד, מניע של הקומינטרן – לעודד כל התפרצות אנטי־אימפריאליסטית בתקווה שתביא להתמוטטות האימפריאליזם ולהתפשטות הקומוניזם. השני, מניע של ברית המועצות – להחליש את האחיזה של המעצמה המתחרה צרפת. על כן, במסגרת הסיוע הצבאי המועט שהוענק למורדים על ידי ברית המועצות, ובמידה קטנה גם על ידי הבריטים,[56] מילאה הפק"פ תפקיד מתווך בין ברית המועצות למנהיגי המרד. הפק"פ, במסגרת תפיסתה האזורית, ראתה במרד הזדמנות לחזק את האלמנטים האנטי־אימפריאליסטיים שיביאו גם לחיזוק התנועה הקומוניסטית המזרח תיכונית אשר בראשה היא עמדה.

המקורות ההיסטוריים, העניים בעדויות על טיבו של הקשר בין המורדים לפק"פ, מציגים תמונה לא שלמה לפיה ביצעו אנשי הפק"פ שליחויות ספורות לסוריה לשם מפגשים עם מנהיגי המורדים. הקשרים הראשונים עם מנהיגי המורדים נטוו על ידי אנשי הפק"פ ברגר־ברזילי ויעקב טפר. עדויות על כך אנו מוצאים במקורות שונים. המשטרה הבריטית בארץ ישראל דיווחה על ניסיון ראשון של ברגר־ברזילי לחבור לגורמים לאומיים רדיקליים בסוף 1924, כשרוחות המרד רק החלו לנשוב. מהדיווח עולה כי ברגר־ברזילי נפגש בביירות עם חסן ביי אל־באיומי, אשר הביע את רצונו לזכות בעזרה של גרמנים או קומוניסטים במאבק כנגד הצרפתים.[57] עם פרוץ המרד, ביולי 1925, שוב דיווחה המשטרה הבריטית כי הפק"פ ניסתה להתקשר עם מהפכנים סורים, וכי ירחמיאל בלנק,[58] סוכן קומוניסטי מארץ ישראל, ביקר את סלטאן אל־אטרש בג'בל־דרוז וסיפק נשק למורדים. דיווח בריטי אחר מסר כי קבוצה קטנה של קומוניסטים הייתה בקשר עם הדרוזים וסייעה בהעברת נשק למורדים.[59] אברבוך, בנאומו בקונגרס השישי של הקומינטרן ב־4 באוגוסט 1928, סיפר ברטרוספקטיבה כי במהלך המרד המפלגה הצליחה "להוריד את מורל חיילי כוח אלג'יראי" אשר נלחמו כחלק מהצבא

הצרפתי במהלך ההתקוממות בסוריה על ידי פרסום כרוז תחת השם של המפלגה הקומוניסטית של לבנון וסוריה, שכותרתו קראה לחיילים הצרפתים "אל תירו".[60] יעקב טפר ויוסף יזבכ, איש המפלגה הקומוניסטית הסורית־לבנונית, נעצרו ב־1927 על ידי הצרפתים והואשמו בהברחת נשק למורדים. דיווח נוסף על הקשר בין הקומוניסטים למורדים אנו מוצאים אצל הקונסול הבריטי בערב־הסעודית בדו"ח שהעביר למשרד החוץ ב־18 בינואר 1926, דיווח שאבן־סעוד טען בפניו כי "במרד הסורי בג'בל־דרוז כסף בולשביקי רב סופק למורדים, שאינם בולשביקים, אך שמחו לקבל עזרה מוצעת זו".[61] נחמן ליסט, אשר היה מעורב בפרשה זו, סיפר בזיכרונותיו כי הקומינטרן שלח נציג מיוחד, שכונה ארנסט, קצין לשעבר בצבא הגרמני, אשר המשיך את השיחות עם נציגי פק"פ בנוגע לדרכים לסיוע למרד.[62] כך שיש בידנו שברי ראיות המעידים על מעורבותו של הפק"פ במרד.

אולם בעיני מנהיגי המרד הדרוזי, סלטאן אל־אטרש ורשיד טאלע, ההסכמה לקבלת עזרה קומוניסטית הותנתה דווקא במוצאם היהודי של המסייעים. נחמן ליסט מוסיף ומספר כי מנהיגי המרד סירבו להיפגש עם קומוניסט ערבי מלבנון שפק"פ הייתה מעוניינת, מטעמים טקטיים, לצרפו לשיחות.[63] הם מוכנים, טענו, לשוחח עם יהודים, רוסים ואחרים, אך לא עם ערבי, כי לדעתם ערבי ראוי שיהיה לאומי בלבד, ואם הוא קומוניסט הוא פסול.[64] למעשה, סירבו הדרוזים לדבר עם כל קומוניסט ערבי משום שהדבר נראה להם כסטייה, כזהות לא טבעית, כהתכחשות למקורות התרבותיים הערביים. ניכר כי הצורך הדחוף לקבל נשק מברית המועצות הוא זה שיצר התקשרות זו. שכן הנשק שהעניקו להם האנגלים היה מועט, רק בשיעור שיש בו כדי לגרום צרות לצרפתים, אך לא כדי לחולל תמורות בסוריה, תמורות שבהכרח היו משפיעות גם על ארץ ישראל. למרות נכונותו של אל־אטרש לבוא בדין ודברים עם קומוניסטים, נשק ממוסקבה בכמות מספקת בושש לבוא. לא הועילו תביעות הקומינטרן והפצרותיה של הפק"פ.

ההדגשה של הסיוע הקומוניסטי למורדים בג'בל דרוז העלתה גם את משקל אחריותם של הקומוניסטים לכישלון המרד. הקשרים עם המורדים היו דלים אך זכו לתהודה גדולה גם בגלל הרצון של השלטונות

הצרפתיים להדגיש את הסכנה הקומוניסטית הנשקפת מההתקוממות הלאומית בסוריה וגם בגלל רצונם של קומוניסטים בעיקר מהפק״פ להדגיש את משקל פעילותם האזורית. למרות שהקומינטרן ראה במרד הדרוזי התפרצות אנטי־אימפריאליסטית אמיתית, הוא לא יכול היה להעניק לו את העזרה הנחוצה משום שהיה שקוע בבעיות של המהפכה הסינית. ראיה לכך אפשר למצוא בנאומו של אברבוך בקונגרס השישי של הקומינטרן, בספטמבר 1928, שבו אמר ברטרוספקטיבה כי:

> לאחר ויכוחים ודיונים ארוכים ולימוד קפדני, המחלקה המזרחית הגיעה למסקנות הבאות: המהפכה הסורית אינה מקומית והשפעתה החיובית אינה ניתנת להכחשה. ובאשר לתקוות הצלחתה, להערכתנו היא אינה בכיוון התקדמות אלא בהיחלשות. לא באפשרותנו לסייע למהפכה הסורית באיזושהי פעולה בשעה שהמהפכה הסינית דורשת עזרה גדולה שיכול לתת מעמד הפועלים באירופה, ומאחר שהאחרון אינו יכול לסייע לשניהם יחדיו, הסורי והסיני, בו בזמן. אולם, זו חובתם של המפלגות הקומוניסטיות בסוריה ובצרפת לסייע בכל כוחם למהפכה הסורית.[65]

מדבריו של אברבוך מתברר כי בזמן שהקומינטרן עצמו לא יכול היה להיות אחראי לליבוי וסיוע המרד משום שהיה טרוד בענייני סין, הוטל על המפלגות האזוריות, בהן הפק״פ, למלא את תפקידו החסר של הקומינטרן. יתר על כן, הטלת האחריות לסיוע למרד הדרוזי דווקא על המפלגה הקומוניסטית הצרפתית, וההכרה בזכויות המיוחדות שיש לה בסוריה, המחישה את הכניעה של הקומינטרן לדיכוטומיה הגאוגרפית שיצר האימפריאליזם הבריטי־צרפתי במזרח התיכון והכרה בחלוקת האזור בהסכמי סיקס־פיקו.

הסובייטים לא גילו עניין רב במרד, טען יוסף ברגר, ברטרוספקטיבה על המרד הדרוזי, ולא היו נכונים להפנות משאבים ומאמצים רציניים לביסוס מעמדם ולהחלשת האימפריאליזם המערבי. על הסיוע שנדרש למרד הדרוזי אמר ברגר־ברזילי: ״אילו היו משכנעים את האחראים במפלגה הקומוניסטית הרוסית בערך – הסיוע המיידי והגדול – להתקוממות הדרוזית, כי אז הייתה גם התנועה הקומוניסטית בארצות ערב נהנית מעזרה זו [...]״.[66]

ואמנם, התלונות של ברזילי היה להן במה להיאחז. מה שמסביר את היעדר המסמכים הנוגעים למרד הדרוזי בארכיון הקומינטרן הוא חוסר הסיוע של הקומינטרן וברית המועצות. אך היו לכך סיבות פוליטיות. הסתירה בין האינטרסים של הקומינטרן לאינטרסים הסובייטים עם האיזון הדרוש ביחסים הבין־מעצמתיים באירופה נתנו את אותותיהם. במהלך המרד עלה לשלטון בצרפת מנהיג הרדיקל־סוציאליסטים, אדוארד אריו, אשר העניק לממשלה הסובייטית הכרה דה־יורה. מובן מאליו שברית המועצות לא רצתה להסתכסך עם פריז בשל החלטות הקומינטרן. המרד הדרוזי זכה לתמיכה כל עוד עלה בקנה אחד עם האינטרסים המדינתיים של ברית המועצות.

מפרשת המרד הדרוזי אנו למדים מצד אחד על העניין שגילו יותר הפק"פ ופחות הקומינטרן להפוך את המרד לקרש קפיצה שיוביל למאבק אזורי באימפריאליזם ולהתפשטות הקומוניזם. ומצד שני, כיצד שיקוליה של ברית המועצות כמעצמה הגבילו שאיפות מהפכניות אלה, סנונית ראשונה שבישרה את הסתירה העתידה להתגלע בין האינטרסים של הקומינטרן לאלה של ברית המועצות.

פרקטיקת התפשטות של תרבות פוליטית מהפכנית

משקל סגולי גדול יוחס לפק"פ בארגון התנועה הקומוניסטית המזרח תיכונית. סיוע בייסוד מפלגות שכנות היה כפוף לתנאים מקדימים כמו עוצמת הפעילות המרכסיסטית – הרעיונית והארגונית – בארצות הערביות. שכן הפק"פ על פי רוב לא פעלה בחלל ריק אלא מיסדה פעילות מרכסיסטית שהתקיימה ללא היד המכוונת של הקומינטרן. ההתערבות של הפק"פ במיסוד המפלגות הערביות הייתה תלויה גם במידת החשיבות שהעניקו מוסדות הקומינטרן לפק"פ בתוך המערכת הקומוניסטית המזרח תיכונית. שכן ללא הסמכות כנציגי הקומינטרן באזור לא היה בידי הפק"פ לשכנע גורמים מקומיים לקבל עליהם את המרות והעזרה הקומוניסטיות מיהודים ארצישראלים שבנקל אפשר היה לזהות אותם עם הציונות. יתרה מזאת, המוטיבציה

והחשיבות העצמית של הפעילים הארצישראלים נבעה משכנוע עצמי שעליהם מוטלת השליחות המשיחית להפיץ את דבר המהפכה במזרח התיכון.

היוזמות העצמאיות של הפק"פ בהפצת המרכסיזם וארגון התנועה הקומוניסטית במזרח התיכון עוררו בקרב מנהיגי המפלגה, כאמור, תפיסה עצמית של מנהיגות אזורית. במסמך שנכתב על ידי יוסף ברגר־ברזילי תחת הכותרת "המפלגה הקומוניסטית בפלשתינה ועבודתה: 'סודי ביותר'" ושנשלח ביוני 1926 כדו"ח פעילות לוועד הפועל של הקומינטרן, הציע ברגר־ברזילי לחזק את הקשר עם הקומינטרן ולהפוך את הפק"פ למנהיגת התנועה המזרח תיכונית. טענת המנהיגות של הפק"פ נבעה להערכתו בעיקר משום שאת הפרקטיקות המפלגתיות,

> במצרים ובסוריה יש באפשרותנו לנהל ולו רק משום העובדה שמכל מדינות המזרח התיכון רק בפלשתינה קיים ארגון קומוניסטי פעיל ובעל מסורת, שאפילו מעצר של חברים רבים אינו יכול להרוס. אנו מציעים לכונן בפלשתינה מוקד קשר בשביל המדינות סוריה, פלשתינה, מצרים, ערב־הסעודית ועירק, שיהיה אחראי על הקשר עם התנועה הלאומית המהפכנית במגזר הערבי מחד גיסא ועל תנועת הפועלים מאידך גיסא. כדי להפיק את מירב התועלת מן העבודה של מוקד קשר זה, וגם מהעבודה בפלשתינה עצמה, דרוש כמובן קשר טוב יותר עם המרכז מזה שהיה קיים בעבר.[67]

על מידת החשיבות האזורית של הפק"פ אפשר גם ללמוד מהשלטונות הבריטים שחששו מפני הפעילות הקומוניסטית בעולם בכלל ובמזרח התיכון בפרט. לורד פלומר, הנציב הבריטי בארץ ישראל, ניסח את האיום המשתמע מהפק"פ היטב:

> צריך להכיר בכך שההגירה היהודית לארץ ישראל מאז המלחמה, אשר הורכבה מגברים ונשים הנושאים רעיונות אירופיים מודרניים על רפורמות שלטוניות וחברתיות, הציגו את הסוכנויות והפרופגנדה הבולשביקית לאזור. זה גם ברור שהממשלה הרוסית סובייטית מעוניינת מאוד להקים בארץ ישראל מרכז לפעילות מהפכנית בה ובאזורים של סוריה ומצרים. הנוחות של ארץ ישראל למטרה זו גדלה בשל העובדה שבארצות אלה ננקטים אמצעי דיכוי קשים.[68]

לורד פלומר לא היה היחיד שהחזיק בדעה זו. גם הנציב העליון במצרים, לורד לויד, החזיק בדעה דומה. הוא כתב ב־5 ביוני 1929:

> ההגירה הציונית כללה כמה אלמנטים לא רצויים ממזרח אירופה והעניקה לסובייטים מקפצה מצוינת לחדירה למצרים ולערב. אני שמח שבמצרים אפשר היה לבדוק חדירה זו ולבקרה, לעומת זאת, בארץ ישראל נראה כי בלתי אפשרי (בגלל ההגירה הציונית) לנקוט פעולה כנגד מה שהפך למרכז מסוכן של השפעה בולשביקית.[69]

ההנחה בדבר משקלה הרב של הפק"פ הייתה כמובן מעניינם של הגורמים הבריטיים שהחזיקו בתאוריות קונספירטיביות ביחס להתפשטות הקומוניזם. מפכ"ל המשטרה בארץ ישראל, מברוגורדטו, כמי שאמון על הערכת הסכנה הנשקפת למנדט הבריטי מפני הקומוניזם, כתב ש"הפק"פ היא המפלגה הפעילה היחידה בארצות דוברות הערבית. היא שולטת בפעילות בסוריה ובעבר הירדן, והיא נחשבת כיותר פעילה מאלמנטים מצריים. יש ביכולתה לתת עצה ורישום דו"חות על המצב בעירק, והיא יכולה לצפות באירועים ולספק אינפורמציה על המתרחש בערב".[70]

בניגוד לבריטים, שמאבקם בקומוניזם המזרח תיכוני – במצרים ובארץ ישראל – היה חלק מהמאבק העולמי לבלימת התפשטותה של "מהפכת אוקטובר", הצרפתים נטו לאמץ קו עוין פחות וסובלני יותר. הסיבות לכך מגוונות. העוצמה היחסית של השמאל בכלל והמפלגה הקומוניסטית הצרפתית בפרט ריככה את הגישה האנטי־קומוניסטית, והזינה את התפיסה שלפיה האידאולוגיה המרכסיסטית היא תוצר של המהפכה הצרפתית וענף רדיקלי שלה. אך היו גם סיבות גאופוליטיות. בין שתי מלחמות העולם נאלצו הצרפתים ליצור אבן נגף לאיום הגרמני באמצעות "ברית מדלגת" עם רוסיה.

אולם היה קיים פער בתפיסת המרחב התרבותי והפוליטי של המזרח התיכון בין הפק"פ, שראתה מזרח תיכון מונוליטי, למפלגות האזוריות, שהדגישו את זהותן המדינתית וראו מזרח תיכון המורכב ממדינות חדשות. הפק"פ והקומינטרן, כאמור, ראו למעשה את המזרח התיכון כיחידה פוליטית אחת שהתאפיינה בבעיות כלכליות,

לאומיות וחברתיות משותפות. בעיניהם חלוקת האזור בין הצרפתים לבריטים הייתה, למעשה, פשרה פנים אימפריאליסטית אשר לא הכחישה אחדות זו. בתוך תפיסה אזורית מונוליטית כזו הפך משקלה של הפק״פ – שהייתה היחידה שפעלה בצורה מסודרת בראשית שנות ה־20 – לרב־משמעות כזה שחרג מהתחום הצר של ארץ ישראל בלבד למזרח התיכון כולו. לכן לקחה על עצמה הפק״פ לסייע במיסוד מפלגות קומוניסטיות שכנות במטרה הסופית לאחדם בתנועה קומוניסטית פדרטיבית של המזרח התיכון. תקוות כאלה בוטאו בתכתובות בין יחיאל קוסוי לפק״פ. בינואר 1925 כתב מאלכסנדריה, שם עסק בארגון מחדש של המפלגה המצרית, כי בכינוס שערך עם ברגר־ברזילי בדצמבר 1924 הוחלט כי מיד לאחר שקוסוי יארגן מחדש את המפלגה המצרית וברגר־ברזילי יקים את המפלגה הסורית הם ייסדו פדרציה.[71] אולם שעה שקמו המפלגות הקומוניסטיות בארצות המנדט השונות נאלצו הפק״פ והקומינטרן לוותר על שאיפתם ולהכיר בחלוקה האימפריאליסטית של המזרח התיכון למדינות נפרדות כעובדה קיימת.

נקסוס של חוגים סוציאליסטיים במצרים

לקראת סוף המאה ה־19 אפשר היה להבחין בניצני תנועת פועלים מצרית מודרנית, בד בבד עם תהליך התיעוש של הארץ אשר הושפע מהשלטון הבריטי ומדחיפתו את המשק המצרי לתוך הכלכלה העולמית. איגודים מקצועיים בעלי אופי סוציאליסטי השונה מהגילדה המסורתית החלו להופיע – הראשון, ״ארגון עובדי הטבק״ – כבר ב־1899. גם פעילות סוציאליסטית מפלגתית החלה לנבוט. המפלגה הראשונה הייתה ״חזב אל־מקצד אל־משתרכה לאל־עמאל״ (המפלגה המשותפת למטרת הפועלים). עם תחילת המאה ה־20 הלכו והתרבו איגודי הפועלים והתארגנויות מפלגתיות סוציאליסטיות אשר זכו לתנופה אידאולוגית לאחר מהפכת אוקטובר ברוסיה. אולם גם פעילות סוציאליסטית מקומית זו הייתה בעלת זיקה ישירה לאירופה. גורם משמעותי בייזום ההתארגנויות ובהחדרת הרעיונות היו סטודנטים מצרים שלמדו

באירופה, שם נחשפו לסוציאליזם על גווניו השונים, ואותו ייבאו למזרח התיכון עם שובם למצרים. הם החלו, בכוחות עצמם ובסיוע של הזרים הרבים שישבו באלכסנדריה, לפרסם הגות סוציאליסטית בשפה הערבית ולהתארגן פוליטית. עלי אל־ענאני, שלמד בגרמניה, וסלאמה מוסא הקופטי, שלמד באנגליה, מילאו תפקיד חשוב בייסוד המפלגה הקומוניסטית המצרית. זאת ועוד, סלאמה העניק לקומוניזם הערבי בכלל והמצרי בפרט את החיבור המשמעותי הראשון שעסק בסוציאליזם בשפה הערבית, אל–אשתרכיה, שחיבר ב־1913, ואשר יצא במספר רב של מהדורות ברחבי העולם הערבי. יתרה מזאת, סלאמה ציין בספרו את המניע לכתיבת הספר כצורך לענות על "הגידול בחוסר ההיגיון ובבורות של ההתייחסויות שהופנו כנגד הקומוניזם", ולהסביר, מתוך עמדה של אחד שרכש השכלתו באירופה, לילידים המצרים מהו ב"אמת" הסוציאליזם.[72] רוב הפרסומים הראשונים על מרכסיזם במזרח התיכון, כאמור, היו בשפתה של האליטה המקומית ושל הזרים – צרפתית, או קשורים בתנועה הקומוניסטית העולמית. למרות זאת, מלבד ספרו של סלאמה אנו מוצאים גם כמה פרסומים בשפה הערבית: מצטפא חסין אל־מנצורי, תאריח' אל–מד'אהב אל–אשתרכיה (ההיסטוריה של האסכולה הסוציאליסטית), שפורסם בקהיר 1915; כמו גם של נקולא חדאד, שהיגר לניו יורק ומשם חזרה לקהיר, כהמשך למספר מאמרים על סוציאליזם שפרסם בירחון אל–הלאל. חדאד פרסם ב־1920 ספר שנקרא אשתרכיה (סוציאליזם). אולם ביטויים אלה היו נטולי שייכות לתנועה העולמית, חסרי ארגון פוליטי ופחות יומרניים באינדוקטרינציה הפוליטית שלהם.

הסוציאליזם אשר הופיע בזירה המצרית היה, אפוא, תלוי הקשר היסטורי של מרד לאומי ותסיסה חברתית שנבעו מהכיבוש הבריטי, משינוי המבנים הכלכליים והחברתיים במצרים ומהחשיפה של מצרים לתרבות האירופית. סוציאליזם זה היה בעל גוונים שונים שאף לא אחד מהם הוגדר במונחים מרכסיסטיים. רק מאוחר יותר, בזכות התהודה העצומה של מהפכת אוקטובר, הפכו חלק ממנהיגי זרמים סוציאליסטיים אלה למזוהים בוודאות עם האידאולוגיה המרכסיסטית ועם התנועה הקומוניסטית העולמית. השאלה החשובה שנשאלת

בהקשר זה היא האם הנטיות הסוציאליסטיות הפכו למרכסיסטיות לפני ההתערבות החיצונית של הקומינטרן ושליחיו או שמא אחריו? התשובה, כפי שאמחיש בהמשך, היא מורכבת.

המעורבות הראשונית של גורמים ארצישראליים בתהליך הייסוד והמיסוד של הקומוניזם המצרי דווקא לא הגיעה מהפק"פ, אלא מכיוון אחר, מפתיע. יוסף רוזנטל, יהודי בן הישוב הישן שהיגר למצרים, היה דמות מרכזית בייסוד התנועה הקומוניסטית המצרית. הוא הגיע לאלכסנדריה מארץ ישראל דרך ביירות ב־1898, ומ־1901 היה ידוע לרשויות כ"בעל עמדות מתקדמות בעניינים חברתיים". לעתים הוא זוהה כ"אנרכיסט", כ"תועמלן" וכאדם "המסוכן מבחינה פוליטית". כשהחל רוזנטל את עבודתו ב־1919 בשם האינטרנציונל הקומוניסטי הוא לא התכוון ליצור מפלגה קומוניסטית, אלא לחשוף את הציבור לרעיון שיקרבו לאוריינטציה מרכסיסטית. הסיטואציה ההיסטורית, על פי רוזנטל, שדחפה אותו לייסד את המפלגה הקומוניסטית, הייתה קשורה בעזיבת הזרים את אלכסנדריה שגרמה להפקרת הפעילות למען האינטרסים של הפועלים. במרץ 1924 סיפר רוזנטל באל–אהראם כי:

> כשהמלחמה הגדולה פרצה, והפועלים הזרים נאלצו לעזוב את מצרים, הפועלים המקומיים הפכו לרוב בחוגי הפועלים. גידול זה סייע בידם להקים איגודים אשר היו תחת האפוטרופסות של מפלגות פוליטיות שונות, שנגעו לבעיות הלאומיות של הארץ, כמו הופד, המפלגה הלאומית ועוד. עמדתי הייתה שעלינו להקים מרכזים למאבק למען שיפור התנאים הכלכליים של העובדים והעלאת התודעה האינטלקטואלית שלהם. מסיבה זו קראתי לכל האיגודים המקצועיים ב־1920 להקים איגוד פדרטיבי.[73]

רוזנטל חשש שארגוני הפועלים המצריים ללא נוכחות הזרים יוסתו, בשל כוחן של המפלגות הלאומיות, מאוריינטציה מרכסיסטית, ומשום כך ראה את יוזמתו כניסיון להחזיר את האיגודים המצריים הילידים לחיק המרכסיזם. יתר על כן, ניכר כי באופן מרומז התקשה רוזנטל לראות את האיגודים המקצועיים המצריים צועדים לבד ללא ההשגחה האידאולוגית והארגונית של הזרים. הוא השתדל לפעול בהתאם לחוק, אולם את העימות הראשון שלו עם הרשויות ניהל כבר ב־1920

– שעה שארגן באלכסנדריה שביתות של חייטים וספרים ומחאה של חנוונים על שכר הדירה הגבוה של החנויות. פעילותו המרכסיסטית של רוזנטל, אשר קדמה לייסודן של המפלגות הקומוניסטיות בארץ ישראל ובמצרים, לא זכתה לתהודה פומבית.

הפעילות האלמונית הפרה־מפלגתית של רוזנטל וחבריו זכתה לסיוע לא מכוון של אוניברסיטת אל־אזהר. באוגוסט 1919 פרסם המופתי הגדול, שייח׳ מחמד באחית׳, פתוואה נגד הבולשביזם.[74] התגובות לפתוואה זו פעלו הפוך מהמצופה. העיתונות המצרית יצאה בהתקפה על הפתוואה. העיתון אל–אהראם פרסם בתגובה ראיון שנתן לנין לעיתונאי גרמני, ולפיו הופרכו קביעותיו של המופתי. הרפורמיסט, שייח׳ מחמד רשיד רצ׳א, אמר בתגובה לפתוואה: ״איש במצרים לא ידע כל כך הרבה [...] והעיתונות המצרית מעולם לא כתבה כל הרבה על הבולשביזם לפני פרסום הפתוואה״.[75]

בסוף 1920 ייסד רוזנטל באלכסנדריה הקוסמופוליטית מועדון קומוניסטי, קבוצות סוציאליסטיות מקצועיות ולבסוף גם את המפלגה המצרית הסוציאליסטית (אל־חזב אל־אשתראכי אל־מצרי). המפלגה הייתה מיזוג של שתי קבוצות: מפלגתו של רוזנטל, שחבריה היו זרים באלכסנדריה, וקבוצת משכילים מצרים בקהיר, אשר התקשרה עם רוזנטל בחיפושיה אחר זרם אחד בסוציאליזם שיתקבל על כל חבריה. בראשה עמדו סלאמה מוסא, מחמוד חוסני אל־ערבי, ד״ר עלי אל־ענאני ומוחמד עבדאללה ענאן.[76] אף על פי שהמפלגה הורכבה בעיקר מזרים – יהודים, יוונים וארמנים – הודגשה העובדה שההנהגה הפעילה הייתה בידי המצרים. כאשר פרסמה המפלגה את הפרוגרמה שלה חתמו עליה רק ארבעת המצרים. רוזנטל העיד כי נמנע מלחתום בשל היותו זר (אף על פי שהייתה לו אזרחות מצרית), מחשש שיועלו טענות בדבר התערבות זרה בענייניה של מצרים.[77]

מתוך המפלגה המצרית הסוציאליסטית התפתחה המפלגה הקומוניסטית המצרית. בשנים 1921–1922[78] התגבשה המפלגה הקומוניסטית המצרית סביב שלושה אישים: רוזנטל, מחמוד חוסני אל־ערבי, סופר ועיתונאי קופטי (בקונגרס הרביעי בדצמבר 1922 הוא היה נציג המפלגה בקומינטרן, ולאחר מכן עבר לגרמניה הנאצית ולימד

שם ערבית), ואנטון מארון, עורך דין לבנוני שהיה המזכיר הראשון של המפלגה (מארון מת בכלא המצרי בשנת 1924). אולם רוזנטל, מכל האחרים, הוא האדם שהעמיד את התנועה הקומוניסטית במצרים על רגליה. "התנועה הקומוניסטית [...] במצרים", כתב ב־1921 הממונה הבריטי על הפעילות הפוליטית בקהיר, "היא של איש אחד [...] והאיש הוא רוזנטל".[79]

בתחילת דרכה פעלה המפלגה בתחומים שוליים: תרגום כמה מחיבוריו של לנין לערבית, איסוף כספים למימון שליחתו של נציג המפלגה, מחמוד חוסני אל־ערבי, לרוסיה, שם זכה להכשרה קומוניסטית ב"אוניברסיטה לעמלי המזרח" בשנים 1922–1921. בעקבות לחצו של ויקטור שטיין, יהודי אנגלי ממכריו של רוזנטל ששירת בצבא הכיבוש הבריטי והיה קומוניסט קנאי אשר סייע לדחוף את המפלגה לקומינטרן, הגיש חוסני אל־ערבי את בקשתה של המפלגה להימנות עם חברות הקומינטרן. מזכירות מחלקת המזרח התנתה את ההצטרפות של ההתארגנות המצרית לקומינטרן בתביעות שונות, כגון סילוק גורמים בלתי רצויים. הדרישה התכוונה למעשה להרחקת רוזנטל, שנחשד במהפכנות יתרה שאינה בהכרח קשורה בבולשביזם. לחשדות נגד רוזנטל היה בסיס תרבותי. הוא עיטר את קירות משרדי המפלגה המצרית הסוציאליסטית בתמונות של רוזה לוקסמבורג.[80] תנאים אחרים של הקומינטרן דרשו כינוס קונגרס לאיחוד כל הגורמים הקומוניסטיים, קבלת 21 סעיפי הקומינטרן ושינוי השם ל"המפלגה הקומוניסטית של מצרים". רק זמן מה לאחר קבלת התנאים הללו הפכה המפלגה הסוציאליסטית המצרית למזוהה עם האידאולוגיה המרכסיסטית־לניניסטית ועם התנועה הקומוניסטית העולמית.

אל־ערבי היה הנציג הערבי הראשון שהשתתף וייצג את הערבים בפני מוסדות הקומינטרן. בקונגרס הרביעי של הקומינטרן, בדצמבר 1922, בדיון על "בעיות מזרחיות וקולוניאליסטיות", הוא נשא נאום בערבית אשר במהלכו הביע את התקווה ש"יום אחד יונף הדגל האדום מעל הפירמידות".[81] הקומינטרן עצמו צפה בעניין אחר המתרחש במצרים. ק' טרג'נובסקי, שפרסם מספר מאמרים על המזרח התיכון בפרסומי הקומינטרן, כתב ב־1922 מאמר באינפרקור שבו סקר את

הפעילות הקומוניסטית במצרים של חוגים שונים הפועלים, כדבריו, "להפיץ במצרים את ערכי התרבות הנאורה".[82]

מנהיגי המפלגה לא הביאו עמם מהפכה והמפלגה עצמה נכנסה למצב של חוסר פעילות, בשל הרדיפות של המשטרה הבריטית ושל ממשלת זע'לול. כל זמן שהמצרים נאבקו למען שחרור לאומי חיוני היה לשמור על אחדות השורות של הכוחות הפוליטיים השונים. אולם עם מימוש חלק מהמטרות הלאומיות ניסתה ממשלת זע'לול לעבור ממהפכה ליציבות. "נצחון הלאומיים", נכתב בדו"ח שהוגש על ידי הוועד הפועל לקונגרס החמישי של הקומינטרן ביוני 1924, "והעברת הכוח לידיו של זע'לול מוכיחים כי הממשלה המצרית נחושה לדכא את התנועה הקומוניסטית כולה".[83] הפיכת המפלגה הקומוניסטית המצרית לזרוע הפוליטית של האיגודים המקצועיים ואי־הסדר הגלום במצב זה איימו על הישגיו של זע'לול. הלגיטימיות החלקית שנתנה הממשלה המצרית למפלגה הקומוניסטית הסתיימה ביולי 1923 עם מעצרם של אל־ערבי ומארון באשמת עבירה על החוק הצבאי האוסר הפגנות. בעקבות מעצרם ביקשה המפלגה להפעיל לחץ על השלטון הבריטי מתוך המערכת הפוליטית הבריטית. המפלגה המצרית פנתה ביולי 1923 לעזרתם של הקומוניסטים בבריטניה, והללו נתנו פרסום בבטאונם למעצרם של הקומוניסטים המצרים והעמדתם למשפט צבאי.[84] עם פרוץ סדרת השביתות בתחילת 1924 נעצרה ההנהגה כולה והתנועה הקומוניסטית הפכה ממפלגה מאורגנת לקבוצה נרדפת. עד 1925 ההנהגה פוזרה לכל עבר – רוזנטל גורש, מארון ואל־ערבי נשפטו לשלוש שנות מאסר. מאוחר יותר מארון מת בכלא, אל־ערבי עזב את מצרים – והפעילות הקומוניסטית נחלשה.

גל הדיכוי היעיל שפתחו הבריטים וממשלת זע'לול הפך את המפלגה המצרית הצעירה למשולה ל"ולד שנולד מת". יוסף רוזנטל גורש ב־1924 לרומניה, אולם הרומנים סירבו להעניק לו אשרת כניסה. חודשיים מאוחר יותר הוא חזר עם אותה ספינה למצרים וגורש שוב, עם בתו שרלוט, בדצמבר 1925. מאחר שהפק"פ והמפלגה המצרית צמחו במקביל, ומאחר שבמפלגה המצרית היו הזרים האירופים מוכשרים בארגון ובתאוריה מרכסיסטית לא פחות מאנשי הפק"פ, יכלה

המפלגה המצרית לעמוד בזכות עצמה. אולם שעה שהמפלגה המצרית המרוסקת הותירה, בעיני הקומינטרן, את הפק"פ כארגון הקומוניסטי היחידי במזרח התיכון שיכל להמשיך ולפעול בחופש יחסי, נקראו הפעילים הארצישראלים לממש את ייעודם האזורי.

משום כך הטיל הקומינטרן על הפק"פ לצאת לסייע למפלגת האחות המצרית השכנה ולנסות להחיותה.[85] במכתב מנובמבר 1924, שנשלח על ידי פעיל הפק"פ המכונה "נאום" אל הוועד הפועל של הקומינטרן, אנו מוצאים התייחסות לפעילות הענפה של הפק"פ בהפצת הקומוניזם בארצות השכנות, בהן מצרים. בעוד שתחילת הפעילות בסוריה הייתה ביוזמה ובהנחיית הפק"פ ותחת משטר קולוניאלי צרפתי שגילה סובלנות לפעילות הקומוניסטית, במצרים הפק"פ נדרשה להתערב ולסייע לגורמים קומוניסטיים מקומיים. במכתב נטען כי:

> בו בזמן [לפעילות בסוריה] שיגרנו חבר גם למצרים, הן כדי למסור להם כסף והן כדי להסדיר את המצב במקום. דו"ח מפורט נשלח לכם בנפרד. המצב שם קשה מאוד גם בנוגע לאנשים וגם בנוגע לאפשרויות לנהל פעילות רחבה כלשהי. במיוחד אין להם כל אפשרות להוציא פרסומים בערבית. לקחנו על עצמנו לתרגם לערבית כל מה שנחוץ להם לפרסום, ולפי האפשריות – להוציאם לאור כאן. במילה אחת: עומדים בפנינו עכשיו תפקידים גדולים מאוד בפלשתינה ובסוריה, כמו גם בעזרה למפלגה המצרית.[86]

אולם הקשר של המפלגה המצרית עם הפק"פ היה לא רק תנועתי אלא גם אישי. בסוף שנת 1919 שלח רוזנטל את בתו שרלוט לארץ ישראל לעמוד מקרוב על דרכה של מפ"ס (מפלגת פועלים סוציאליסטית). באחת ההפגנות שהיו בפברואר 1920 ביפו פגש אותה יחיאל קוסוי, שהיה בראשית דרכו הפוליטית, ונשא אותה לאישה. קשר אישי זה היה המקור לעניין הגדול של קוסוי במפלגה המצרית. ב־1924 הוא הגיע לאלכסנדריה כשליח של מחלקת המזרח של הקומינטרן. הוא הקים תאים חדשים, מינה את רפיק ג'בור,[87] עורך בעיתון הסורי נט'אם, לאחראי בקהיר, ומינה את הסוחר היווני יאנאקאקיס לראש הענף באלכסנדריה. המפלגה המחודשת ייסדה את אל–עלם אל–אחמר ("הדגל האדום") כביטאון המפלגה. קוסוי עוד הספיק לשלוח ארבעה

מצרים (ובהם שתי נשים) ושני סודנים להכשרה ב"אוניברסיטה לעמלי המזרח" במוסקבה לפני שההתארגנות נחשפה בגלל הדיכוי השני, ביוני 1925. שלום פולק, לאון אלקונין ויחיאל קוסוי נידונו ביוני 1925 לתקופה של שלוש שנות מאסר, שבסופה גורש קוסוי ממצרים. ויקטור שטיין, יהודי אנגלי ששכנע בשעתו את רוזנטל להפוך לקומוניסט ולא "להסתפק" בסוציאליזם, ברח לאירופה. כך עשו גם שלושה או ארבעה חברים ילידי אלכסנדריה ממוצא יווני ואיטלקי. מאוחר יותר גורשו מרבית האסירים הקומוניסטים הזרים ממצרים.

עם כישלונו של קוסוי נעשה ניסיון נוסף של הפק"פ לארגן את המפלגה הקומוניסטית המצרית על ידי יעקב טפר, שהיה סגנו של אברבוך, ראש הפק"פ. במהלך חודש אוגוסט 1928 תחבל טפר להיכנס למצרים בלוויית יוסף אבראהים, בוגר ה"אוניברסיטה לעמלי המזרח". טפר התכוון לפעול לשיקום המפלגה הקומוניסטית המצרית עם חברתו סלה בן־יהודה, חברת פק"פ. לפני שהספיקו להכיר ולהפנים את המצב החברתי־פוליטי נעצרו טפר ובן־יהודה וגורשו בדצמבר 1928. גם אלקסיס וואסילב, חבר הוועד הפועל של הקומינטרן שנשלח מטעמו למלא את מקומו של טפר, נלכד בתוך זמן קצר בידי המשטרה הבריטית וגורש בחזרה לברית המועצות.[88]

בתוך זמן קצר התברר שקומוניסטים יהודים יוצאי מזרח אירופה ובעלי רקע ציוני וארצישראלי מתקשים לחדור אל הפעילות הקומוניסטית המצרית ולדחוף אותה. השלטונות הבריטיים והמצריים יכלו לזהות ולאתר בנקל פעילים ארצישראלים אשר זרותם התרבותית הייתה ברורה לעין. אמנם כישלונו של הקומוניזם לחדור ולחלחל לחברה המצרית בשנות ה־20 נבע מהרדיפות של הבריטים ושל ממשלת זע'לול, אך קשה לומר כי הרדיפות היו משימה קשה במיוחד.

לאחר דיכויה של המפלגה המצרית המשיך השלטון המצרי לנקוט אמצעים קיצוניים וגירש ממצרים את הקומוניסטים הזרים שנותרו באשמה שהיו סוכנים רוסים.[89] דו"ח של הוועד הפועל של הקומינטרן לקונגרס החמישי, מיוני 1924, ציין כי "גל השביתות שפרץ באלכסנדריה ב־1924 עורר דאגה וחוסר שביעות רצון של הממשלה הלאומית" (כלפי הקומוניסטים). אלנבי מאשר זאת בדו"ח

שכתב ב־5 באפריל 1924 שבו דיווח כי "הממשלה המצרית נחושה לנקוט צעדים למניעת הפצת התעמולה הקומוניסטית במצרים".[90] מוקד רדיפות אלה, כך אנו למדים מרשימות המגורשים, היו פעילים קומוניסטים יהודים־רוסים, אשר כל אחד מהם נחשב לסוכן בולשביקי. על ספינות סובייטיות, ובמיוחד אלה ששהו קודם בארץ ישראל, נאסר לעגון בנמלי מצרים מחשש ל"ייבוא" סוכנים בולשביקים נוספים. בינואר 1927 נמנעה כניסתו למצרים של מסקלטוואלה, ציר הפרלמנט הבריטי ממוצא הודי. הפרלמנט המצרי נימק את החלטתו שהתקבלה ברוב מכריע בטענה כי "אין להניח לשום קומוניסט, יהיה אשר יהיה, להיכנס למצרים, מחשש להשפעה מזיקה על תנועת הפועלים 'הטהורה'".[91]

גם בארזים נפלה השלהבת

המפלגה הקומוניסטית הסורית־לבנונית נוסדה בתוך מה שנראה בזמנו כישות מדינית אחת, סורית־לבנונית, שנוצרה על ידי המנדט הצרפתי. כמו במצרים, גם בסוריה־לבנון לא נוסדה המפלגה הקומוניסטית בחלל ריק. פעילות רעיונית של פועלים וזרים שנחשפו לרעיונות הסוציאליסטיים הכינה את הקרקע לייסוד ארגון מפלגתי הירככי בעל אוריינטציה ומחויבות ברורה לתנועה הקומוניסטית העולמית. בניגוד למנדט הבריטי, שנאבק באדיקות כנגד הקומוניזם בעיקר במצרים, בסוריה ובלבנון הייתה צרפת בעלת המנדט. הנטייה האנטי־קומוניסטית של צרפת עם הכוח היחסי הגדול שהיה למפלגה הקומוניסטית הצרפתית בצרפת אפשרו פעולה יחסית חופשית ומשוחררת של התנועה הקומוניסטית בסוריה ובלבנון. אך את מקומם של הזרים האירופים, שהיו חלק מהאוכלוסייה המקומית בארץ ישראל ובמצרים, מילאה, מסוף שנות ה־20, המפלגה הקומוניסטית הצרפתית. אם כי, חשוב לציין, כי היא הגיעה לסוריה רק לאחר הפק"פ.

הניסיון הראשון להקים מפלגת פועלים בסוריה היה ב־15 ביוני 1919 עם ייסוד הפדרציה הכללית של האיגודים. לא הרבה ידוע על ניסיון זה. שנים מאוחר יותר היה ניסיון זה גרעין להקמת "מפלגת

הפועלים הכללית של לבנון הגדולה", אשר נוסדה באחד במאי 1921 והוציאה את הביטאון אל–עמאל (הפועלים). מטרותיה כוונו לאינטרסים של פועלים ושכירים אחרים.

מ־1922 החלו להופיע ארגוני פועלים סוציאליסטיים. סביב הביטאון אל–צחאפי אל–תאאה (העיתונאי התמה) שנוסד בזחלה ב־28 בספטמבר 1922 התארגן איגוד פועלים שעמד על "עקרונות סוציאליסטיים מתונים" אשר "הובאו על ידי ספרי הקודש של ישו ומוחמד".[92] העיתון המתון משך סוציאליסטים, בהם יוסף יזבכ, שכתב מכתב ראשון למערכת באוקטובר 1922, שבו הפגין הבנה במרכסיזם וידע על האינטרנציונל השלישי.

פעילות סוציאליסטית מאורגנת הייתה גם במסגרת הקהילה הארמנית בלבנון. הארגון הארמני הלאומי־סוציאליסטי, ה"הנצ'ק", קם בזכותם של כמה סטודנטים ארמנים. הם החלו לפרסם בז'נבה, בשנת 1887, עיתון שנשא את השם הנצ'ק. מטרתם הייתה ייסוד מדינה סוציאליסטית אחת לכל הארמנים. בסוף 1923 פרש מ"הנצ'ק" ארטין מאדוייאן, סטודנט ארמני לרפואה בן עשרים, וארגן עם האיקאזון בוייאדג'יאן, סטודנט לרפואת שיניים מזחלה, את קבוצת "ספרטקוס",[93] אשר פסעה צעד רעיוני מסוציאליזם לכיוון קומוניזם. חרף העובדה שאותה פעילות סוציאליסטית הייתה במידה רבה שונה מבארצות מזרח תיכוניות אחרות, אזי המהפכנים בלבנון, שהושפעו עמוקות מהמהפכה הצרפתית, ראו את הבולשביזם, במידה רבה של צדק, כענף רדיקלי יותר של הליברליזם המערבי. הם אמנם נעדרו הבנה עמוקה במרכסיזם או בכתביו של לנין, אך מהפכת אוקטובר ביטאה עבורם צדק מוסרי יותר מאשר דיסציפלינה פוליטית סדורה. זאת ועוד, כמו במצרים, הפעילות הסוציאליסטית בסוריה לא הייתה דוקטרינרית. לכן תפקידם העיקרי של הקומוניסטים הארצישראלים בשליחות הקומינטרן היה לא רק להקים ארגון קומוניסטי, אלא גם להכשיר קאדרים ולהחדיר את האידאולוגיה המרכסיסטית בקרב הסוציאליסטים המקומיים בתקווה שיהפכו לקומוניסטים מוצהרים.

אולם טביעת ידם של קומוניסטים יהודים שמקורם מארץ ישראל ניכרת גם על ההתארגנויות הללו עוד קודם למעורבות הסדורה של

הפק"פ. ראשון הקומוניסטים בלבנון, פואד אל־שמאלי, פועל טבק מארוני, התוודע לקומוניזם בזכות יוסף רוזנטל. הוא היגר למצרים ב־1910 וחי באלכסנדריה, ב־1922 הנהיג שם את מפלגת הפועלים הלבנונית, אשר הייתה קשורה למפלגה הקומוניסטית המצרית. הרקע הלבנוני של רוזנטל, שחי זמן מה בביירות, עם מרכזיותו של לבנוני אחר במפלגה המצרית, אנטון מארון, אפשרו לאל־שמאלי להשתלב בפעילות הקומוניסטית במצרים ולהיחשף להשפעתם של השניים. בגלל הדיכוי הראשון שעברה התנועה המצרית הוא נעצר, הושלך לכלא וביולי 1923 גורש ממצרים. ביום הגעתו לביירות התוודע אל צעיר מארוני, יוסף יזבכ, פקיד במחלקת ההגירה בנמל. הם נפגשו פעמים רבות, והחלו לעבוד באופן לא סדור ולא רשמי – יזבכ בקרב האינטליגנציה ושמאלי בקרב פועלי הטבק בבכפיא. בקיץ 1924 יסדו יזבכ ואל־שמאלי את האיגוד של פועלי הטבק בבכפיא.

בסוף 1924, לאחר מותו של אנטול פראנס, עורר יוסף יזבכ תשומת לב מסוימת בהשקפותיו הסוציאליסטיות. מתוך הערכה לסופר הצרפתי הדגול, כתב יזבכ כי "ידיד האיכרים והפועלים" הלך לעולמו. מאמרו התפרסם ב־19 באוקטובר 1924 בעיתון הלבנוני *אל מערצ'*, ועורר את התעניינותו של יוסף ברגר־ברזילי, חבר הפק"פ. ברגר־ברזילי הגיע ללבנון באוקטובר, לאחר שהשתתף בקונגרס החמישי של הקומינטרן, ביוני 1924. במסווה של עיתונאי פולני נפגש ברגר־ברזילי עם יזבכ בנמל ביירות במטרה להכין כתבה על לבנון. הוא הביא עמו עותק מן המאמר והדגיש בו בקו אדום את המשפט הנזכר. למה התכוון, שאל את יזבכ, בתארו את אנטול פראנס כ"ידיד הפועלים והאיכרים"?[94]

יזבכ כותב בזיכרונותיו כי סיפר על נטיותיו הסוציאליסטיות, על הידע הקלוש שהיה לו במרכסיזם ולניניזם[95] ועל חבריו הסוציאליסטים האחרים שאותם ביקש ברגר־ברזילי לפגוש. לפיכך נערכה פגישה ימים ספורים מאוחר יותר, במלון "אירופה" בביירות, שבה השתתפו יזבכ, שמאלי וברגר־ברזילי, אשר החליטו לכנס כמה אוהדים כדי לדון עימם באפשרות של הקמת מפלגה קומוניסטית. הפגישה נערכה בכפר הולדתו של יזבכ, אל־חדאת'. ברגר־ברזילי גילה למשתתפים כי הוא

בולשביק, וכי נשלח מטעם הפק"פ, בעקבות המלצה מן הקומינטרן, כדי לייסד סניף מחוץ לארץ ישראל. זמן קצר לאחר מכן נתגלע ריב בין ברגר לנציגים הלבנונים, משום שהם התנגדו לשמש סניף של הפק"פ ורצו לייסד מפלגה אוטונומית משלהם. ואכן, לאחר הפגישה הבאה הם קראו לתנועתם בשם "מפלגת העם הלבנונית". מפלגה זו הגישה לממשלה בקשה לרישיון ב־30 באפריל 1925.[96] בה בעת הגיע לביירות חבר נוסף בפק"פ, יעקב טפר, במטרה למזג את "ספרטקוס", הקבוצה הארמנית של מאדוייאן ובוייאדג'יאן, עם הקבוצה של שמאלי. באחד במאי 1925 נערך בקולנוע קריסטל בביירות טקס, ובו הוכרז רשמית על הקמת המפלגה ועל כוונה להקים עיתון בצרפתית שייקרא ל'הומניטה. הושמעה קריאה לאחדות, ושני מייסדיו של תא "ספרטקוס", מאדוייאן ובויידג'יאן, צורפו אף הם לוועד המרכזי החדש של המפלגה, לצד יזבכ ושמאלי.[97] נציגות מארץ ישראל – טפר, ליסט ואשתו אניוטה – צורפה לוועד המרכזי, כדי להדגיש את זיקתה לפק"פ. עד לגירושו מלבנון בדצמבר 1925 היה טפר חבר הוועד המרכזי של המפלגה והחוליה המקשרת שלה לקומינטרן.[98] לאחר שגורש מלבנון השאיר טפר את נחמן ליסט ואשתו אניוטה בביירות, כדי שידריך וילווה את הקמת המפלגה הסורית־לבנונית ואת מיסודה.

הקומינטרן עודכן במהרה בהתפתחויות אלה. במכתב של אברבוך לקומינטרן מאוקטובר 1924 הוא דיווח על המאמץ הראשון של הפק"פ להפיץ את הקומוניזם מחוץ לגבולות הארץ לעבר המדינות השכנות. לפי גרסתו לפק"פ היה ידוע שכל ניסיון להתקשרות עם הלאומיות הערבית ייאלץ לעבור דרך סוריה. לשם כך נשלחו שני חברי מפלגה שמילאו דו"ח על המצב בסוריה ובו בזמן הקימו ועדה ארגונית להקמת מפלגה קומוניסטית סורית אשר הצליחה "לגייס קבוצה די משמעותית של חברים סורים מקרב האינטליגנציה הערבית והפועלים".[99] לאחר דיווח זה פנה המכתב בבקשה להנחיות ברורות מהקומינטרן בשאלת המימון של ייסוד המפלגה בסוריה. אינדיקציה נוספת לגרסתו של אברבוך אנו מוצאים חודש מאוחר יותר במכתב מנובמבר 1924 שנשלח על ידי "נאום" אל הוועד הפועל של הקומינטרן:

> שלחנו לסוריה לפני חודש שני חברים. הם מצאו שם קרקע טובה לעבודה, ולאחר פעולת הכנה נרחבת ופגישות עם קבוצות גדולות, הן של אינטליגנציה והן של פועלים, הם הקימו קבוצה יוזמת להקמת מפלגה קומוניסטית. עובדו קווים כלליים לתוכנית פעולה [...] כבר לקראת 7 בנובמבר היינו צריכים להוציא, במאמצים משותפים, קובץ המוקדש ליום זה, בערבית ובצרפתית [...] נפתחות שם [בסוריה] אפשרויות רחבות ביותר ושאלת העזרה המיידית מצידכם עומדת במלוא חריפותה, כדי שנוכל להמשיך בעבודה זו.[100]

אברבוך הגאה בהישגו גם סיפר על היוזמה בביירות במאמר שפרסם ביוני 1925 ב*אינפרקור* לפיו: ״בלבנון, המפלגה הקומוניסטית, אשר נוסדה רק בשנה זו, הופיעה על הבמה. יותר מ־800 פועלים הופיעו בביירות בהפגנות כשהם נושאים דגלים אדומים [...] תחת ההנהגה של חברינו הפך הראשון במאי ליום של קרבות להגנה על זכויות הפועל [...] הפגנות דומות נערכו בבכפיא, ברשיא, בזחלה״.[101]

ב־15 במאי 1925 פרסמה המפלגה את הגיליון הראשון של ביטאונה *אל־אנסאניה*, תרגום לערבית של העיתון הצרפתי *ל׳הומניטה*.[102] הביטאון לא ארך ימים ונסגר בהוראת השלטונות כחודש מאוחר יותר, לא לפני שפרסם חמישה גיליונות. מיוני 1926 החלה המפלגה להשתמש בביטאון איגוד הפועלים, *אל־עמאל* (הפועלים), כפלטפורמה רעיונית, אך גם הוא נאסר להפצה מאוחר יותר אותה שנה. מלבד שני ביטאונים אלה הפיצה המפלגה פרסומים לא חוקיים בארמנית, בערבית ובצרפתית.[103]

בשנת 1926 התערבו שלטונות המנדט הצרפתי ואסרו את יוסף יזבכ ואת ארטין מאדוייאן. הם שוחררו ב־1928, ועד אז הוקפאה כל פעילותה של המפלגה. עם שחרורם, בהנהגתו של פואד אל־שמאלי הרחיבה המפלגה את פעילותה והחלה לפעול בטריפולי, בדמשק ובאחדות מערי השדה.[104] הפעילות הקומוניסטית בסוריה ובלבנון זכתה להכרה רשמית. בוועידה השישית של הקומינטרן, בשנת 1928, היה שמאלי הציר הערבי היחיד.

ייסוד המפלגה הסורית־לבנונית היה כנראה יוזמה של שליחי הפק״פ, ובאופן פרדוקסלי, על אף מעורבותם של מנהיגי המפלגה

ברגר וטפר, התוצאות הסופיות, לפיהן המפלגה הסורית־לבנונית תהיה סקציה עצמאית בקומינטרן, לא היו לשביעות רצון הפק"פ: "כשהחדשות על ייסוד הוועדה המרכזית בביירות הגיעו לפלשתינה", אמר ב־1926 אברבוך, מנהיג הפק"פ, בפורום לענייני המזרח של הוועד הפועל של הקומינטרן, "הפק"פ החליטה שצעד זה הזיק למארגנים. אולם אין זה צריך להשפיע עלינו להתנגד להכרה במפלגה הסורית".[105] אברבוך וחבריו תכננו שהפעילות הקומוניסטית הלבנונית תהיה ענף של פק"פ ולא מפלגה העומדת בזכות עצמה. עד כדי כך שחלק מכרוזי הפק"פ בשנים הללו ובעיקר ב־1927 הופנו ל"המוני הפועלים בפלסטינה וסוריה",[106] מה שמרמז על התפיסה המרחבית של הפק"פ. אבל הקומוניסטים הלבנונים חשבו אחרת.

באותו דיון בפורום לענייני המזרח עלתה שאלת קידום הקומוניזם בסוריה ובלבנון, וצוינה לרעה ה"דממה" של הוועדה המרכזית בביירות. נקבע שפק"פ תהיה אחראית ל"שליטה וארגון" של הקומוניסטים הסורים־לבנונים, ובהמלצת אברבוך אושרה הקמתו של "מרכז קומוניסטי לאיחוד המפלגות בארצות ערב". בו בזמן גונו הקומוניסטים הארצישראלים על "שאיפותיהם ותביעותיהם לשלוט בפעילות בארצות שונות", ונקראו להיגמל במהירות "ממחלה זו".[107] הקומינטרן ציפה שהפק"פ ידריך אך לא ינהיג.

ביולי 1927, בהתאם להחלטה בנוגע למפלגה הסורית־לבנונית, נשלחו פייר סמארד, הוכמן וטפר לחלב שבסוריה מטעם המזכירות המזרחית של הקומינטרן. סמארד היה ב־1925 ראש הוועדה הפוליטית של המפלגה הקומוניסטית בצרפת, הוכמן היה שליח של הפרופינטרן, אינטרנציונל האיגודים המקצועיים. מקום המפגש שלהם היה במשרדו של פתחי אפנדי, עורך עיתון אל–שמס. על פי גרסתו של סאמרד, מטרת שליחותם הייתה ליצור קבוצה קומוניסטית ערבית שתהיה היסוד לתהליך ה"ערביזציה" של הקומוניזם באזור, ותעמעם את אופייה היהודי של הפעילות שנבעה מפק"פ. סמארד הוסיף: "בצפון סוריה האוכלוסייה ברובה ערבית ומוסלמית, והקמת מרכז קומוניסטי כאן ללא ספק תמשוך את ההמונים הערבים. זאת ועוד, חלב היא בקרבת הגבול התורכי, וזה יקל על ההתקשרויות על המרכז של הקומינטרן במוסקבה".[108]

היוזמה של סמארד, טפר והוכמן הובילה להתפשטות הפעילות של המפלגה לערים הצפוניות דוגמת חלב וחומס. בערים האלה הייתה הפעילות הקומוניסטית עד אז מוגבלת לתושבים הארמנים המקומיים, אבל עקב חיכוכים חריפים בין האוכלוסייה הארמנית לאוכלוסייה הערבית נחלשה המפלגה בצורה ניכרת. החברים אשר דרשו קשרים קרובים יותר עם התנועה הערבית הלאומית סומנו כסוטים מן הקו המרכזי של המפלגה.[109]

בפק"פ ייעדו לייסוד המפלגה הסורית־לבנונית מטרה מרחיקת לכת. בכינוס חשאי בירושלים ב־10 בספטמבר 1927 סיפר יעקב טפר כי מטרת המחלקה לענייני המזרח של הקומינטרן הייתה לא רק להקים מרכז קומוניסטי ערבי בחלב, אלא להקים גם תת־מרכזים בערים אחרות בסוריה. המפקדה של סוריה הייתה צריכה לעבור לחומס בעת הצורך. בחלב התנהלה הפעילות על פי הנחיות מיפו, אבל תת־המרכזים בסוריה ובפלשתינה היו חייבים לדווח הן לחלב והן ליפו. טפר הוסיף כי הוחלט גם לשלוח מתת־המרכזים סטודנטים ערבים מארץ ישראל ומסוריה ללימודים ב"אוניברסיטה לעמלי המזרח" במוסקבה. ובאשר למשימות החדשות שהוטלו על מרכזים אלו ועל פק"פ, גילה טפר שהמחלקה לענייני המזרח שמה דגש מיוחד על הצורך לעודד כל תנועה, אפילו של האמירים ה"פיאודלים" ושל שייח'ים בדואים המתכוונים להחליש את הקולוניאליזם הבריטי־צרפתי. החזרת מסילת הרכבת החיג'אזית לידיים מוסלמיות עוררה גם רעיונות מקוריים. בהקשר לכך הצהיר טפר כי תועמלנים מיוחדים נועדו להישלח מרוסיה למכה במהלך העלייה לרגל ולהפיץ תעמולה בעיקר סביב סוגיות מעמדיות כגון מספר שעות עבודה וחלוקת קרקעות צודקת בין האיכרים. ואולם המרכז בחלב זכה להתנגדות. המשטרה הצרפתית עצרה פעיל ששמו דורינוביץ', אשר היה החוליה המקשרת בין יפו לחלב. דורינוביץ' הוחלף בנסים רומנוב, ובתוך זמן קצר נעצר גם רומנוב. טפר עצמו נעצר יחד עם יזדכ וגורש לארץ ישראל. בעקבות הטרדות נמשכות של המשטרה חדל המרכז בחלב מלתפקד.[110]

בניגוד למעורבות העקיפה והמאוחרת של הפק"פ בתנועה המצרית, ייסוד ומיסוד המפלגה הקומוניסטית הסורית־לבנונית ממחישים

את התפקיד המרכזי שמילאה הפק"פ בייזום התנועה הקומוניסטית בסוריה־לבנון. אנשי הפק"פ יזמו את הקמת המפלגה וליוו מקרוב את תהליך מיסודה, ולאחר המשבר הראשון פעלו ללא לאות להביא לחידוש ולביזור הפעילות הקומוניסטית בסוריה ולבנון. יתר על כן, מעורבות זו התאפשרה לא רק בגלל שהתנאים המקומיים של סוריה ולבנון דרשו זאת, אלא גם בגלל שהפק"פ ראתה את מאמציה כחלק מהמאמץ להפיץ את הקומוניזם בארץ ישראל. כלומר המפלגה בסוריה ובלבנון נתפסה, כפי שהתוודה אברבוך, לא יותר מאשר כסניף מקומי של הפק"פ בלבנט.[111]

משקלם של פעילי פק"פ, שהתבטא במעורבות במפלגות האזוריות, זכה גם להכשר הרשמי של מוסדות הקומינטרן – בין אם הקומינטרן שלח אותם למשימות שונות מטעמו ובין אם הכיר בהם כנציגי האזור. קומוניסטים יהודים רוסים ייצגו את הקומוניסטים של המזרח התיכון בפני המוסדות הבינלאומיים של הקומוניזם. יוסף ברגר־ברזילי עמד במחלקת המזרח של הקומינטרן, אברבוך וקוסוי היו הנציגים של המזרח התיכון בקומינטרן באמצע שנות ה־20, עד שהותרה השתתפותם של נציגים ערבים "אותנטים" יותר (הראשונים שבהם היו מחמוד חוסני אל־ערבי ממצרים ופואד אל־שמאלי מלבנון). גם לאחר שנים, בתחילת שנות ה־30, עדיין ייצג נחמן ליסט את המזרח התיכון במליאת הוועד העולמי של "העזרה האדומה" לעזרת מהפכנים (עזרה בינלאומית למהפכנים – מופ"ר).[112]

התפקיד המרכזי שמילאו היהודים בתנועה הקומוניסטית גרם מבוכה הן בקרב היהודים הלא קומוניסטים והן בקרב הקומוניסטים הלא יהודים. הוא הוסיף נופך לטענה שהקומוניזם הוא דוקטרינה זרה ומיובאת. על אף שפק"פ סיפקה את קאדר המהפכנים בעולם הערבי והייתה שותפה בייסוד מרבית הקומוניזמים במזרח התיכון כוחה היה מוגבל בתחום הפעילות שבארצה, ולעתים רחוקות זכתה להערכת הקומינטרן. תוך שהוא מעלה זיכרונות באוזני קומוניסטים ערבים בהתכנסות חשאית ב־8 במרץ 1927, תיאר אברבוך, מנהיג הפק"פ, את התנאים ואת התפקיד של ארגונו במונחים האלה:

> היינו החזית הקומוניסטית היחידה במזרח הערבי, ובהיעדר אחרים היה עלינו לתת את הדעת על כל שאלה. כל המטלות הקשורות במהפכנות נפלו על כתפינו. היינו חייבים לבחון עניינים הקשורים לסוריה, למצרים ולקונגרסים האסלאמיים בקהיר, במכה ובכל מקום אחר. חברינו הבחינו בהיקף העבודה הרחב, אך הקומינטרן סבר שתביעותינו מוגזמות [...] היינו לא מאושרים מיחסנו עם האינטרנציונל: לא תשובות קיבלנו בעקבות מכתבינו, לא נלקחו החלטות ביחס לעניינים המשפיעים עלינו [...] והיינו רגילים לקבל עזרה דלה מאוד [...] האינטרנציונל מעולם לא בטח בנו כששלחנו שליח מיוחד. לא נחשבנו במציאות כחלק מהאינטרנציונל [...] התוצאה הייתה שהיינו מפלגה קטנה שהייתה מוטרדת בסוגיות גדולות ושנשללו ממנה האמצעים הנחוצים לביצוען.[113]

בהמשך דבריו נקב אברבוך בסיבה לכשלים בהשתלבות של פק"פ. לדעתו, הם נבעו מהרכבה היהודי של המפלגה, ששיבש את היכולת להשתלב באזור וגימד את ערכה של המפלגה בקרב הקומינטרן. כך סיכם אברבוך בצורה מוצלחת כבר בתחילת דרכו של הקומוניזם במזרח התיכון את אחת הסיבות החשובות לדחייתו – דחייה של היהודים האירופים.

עם שינוי הלכי הרוח במוסקבה ודחיקתו של הרדיקליזם הטרוצקיסטי נתפסו רבים מפעילי הפק"פ כרדיקלים מדי ונלהבים. הקומינטרן סבר שהם יתקשו להתגמש אידאולוגית ולקבל מרות פוליטית שאיננה בהכרח דבקה בקנאות בהפצת הקומוניזם בקרב פועלים וככזו המוכנה לעשות שימוש ציני בתנועה הקומוניסטית למען קידום האינטרסים לא של המהפכה העולמית, אלא של המדינה הסובייטית. כתוצאה מחשש זה, עם הגעתם לברית המועצות נרדפו, נעצרו והוגלו שליחי הפק"פ. אברבוך הגיע למוסקבה, נכלא וחוסל בטיהורים של ראשית שנות ה־40. ברגר־ברזילי הוגלה לסיביר ועוד רבים אחרים הושמו במעצר. כחלק מהתהליך נאלצו עצורים לכתוב דו"ח של וידוי או אוטוביוגרפיה המסבירים את פעילותם. אחד מדו"חות אלה היא האוטוביוגרפיה של פעיל מרכזי המכונה "נאום", שמילא תפקיד מתווך בין המפלגה למפלגות השכנות ולקומינטרן.

אוטוביוגרפיה זו מעניקה לנו תיאור מדויק על אופיים ופעילותם של השליחים של הפק״פ והקומינטרן לארצות השכנות. ״נאום״ מתאר את סביבת גידולו, הצטרפותו לפועלי ציון, השתתפותו ב־1919 בבריגדה האינטרנציונלית במלחמת האזרחים ברוסיה ובפעילותו בהפצת הקומוניזם במזרח התיכון. על כך הוא כותב:

> ב־1923 נשלחתי לשם יצירת קשר עם המפלגה הקומוניסטית המצרית. ב־1924 נעצרתי (עם עשרה חברים) בעוון ארגון אסיפת מחאה נגד סגירת מועדון לגלי. ישבתי חודשיים במבצר עכו ונדונותי לגירוש (הגירוש בוטל עכב שאילתה בפרלמנט האנגלי). בסוף 1924 נעצרתי שוב באסיפה בלתי חוקית (31 איש) ביפו. ישבתי חודשיים. באביב 1925 נשלחתי לסוריה לארגון מפלגה קומוניסטית שם. הפעילות הייתה מוצלחת ובדצמבר אפשר היה כבר לכנס את הוועידה הראשונה של המפלגה. פעילותי הייתה רבגונית ביותר (מזכיר המפלגה, תעמולתית, איגוד מקצועי, הוצאת עיתון, פעילות בתוך הצבא הצרפתי וקשר עם המורדים). מיד לאחר הוועידה של הוועדה המרכזית נתפסתי עם עוד שבעה בהכנת מרד מזוין ומלחמת אזרחים, חימוש האוכלוסייה, תעמולה בקרב הצבא וכו׳.[114]

מעורבותו האינטנסיבית של ״נאום״ בפעילות קומוניסטית ברחבי העולם בכלל ובמזרח התיכון בפרט הייתה גם חלק מאווירה בין־תרבותית שבתוכה פעלו אנשים אלה ואשר עירבה גם גורמים אחרים מלבד הפק״פ בהתגלגלות הקומוניזם במזרח התיכון. הזרים האירופים במצרים אמנם מילאו תפקיד מרכזי בהקמת המפלגה, אך ראוי לזכור כי ביניהם היו יהודים ואפילו תושבי ארץ ישראל לשעבר כמו רוזנטל. סוציאליסטים מקומיים, כמו בסוריה־לבנון, חיפשו סמכות רעיונית וארגונית שיסייעו במיסוד וייסוד של מפלגות מקומיות. המפלגות הקומוניסטיות המערב אירופיות, הצרפתית והבריטית, לא לקחו חלק בייסוד המפלגות, אלא גילו בהן עניין רק לאחר שהן נוסדו וסייעו במיסודן, ובעיקר המפלגה הצרפתית בסיועה למפלגה הסורית־לבנונית. אפילו המפלגות הקומוניסטיות בסודן ובעבר הירדן נוסדו והוסדרו מאוחר יותר בשנות ה־30 וה־40 על ידי פעילים מקומיים, שליחים של הקומינטרן ופעילים ארצישראלים.[115]

לצד דוגמאות אלו הממחישות מעורבות ברמות שונות של אנשי הפק"פ במיסוד המפלגות הערביות השכנות, אפשר להבחין גם ביוצא מן הכלל אשר יעיד על הכלל – המפלגה הקומוניסטית העירקית. בעירק, בניגוד לארצות השכנות, אופיין תהליך הייסוד של המפלגה הקומוניסטית במעורבותם הכמעט בלעדית של גורמים מקומיים של פועלים, אינטליגנציה ובני מיעוטים מהאליטה החברתית. אמנם חלקם של היהודים בהנהגת המפלגה העירקית היה גדול, אולם היו אלה יהודים עירקים ילידים ולא מהגרים אירופים שהגיעו למזרח התיכון במסגרות הגירה שונות. אנשי הפק"פ והשליחים האירופים של הקומינטרן נעדרו מתהליך הייסוד והמיסוד בעירק.

כך שפעילות סוציאליסטית, גם אם של זרים, הייתה ביטוי לאימפריאליזם התרבותי במונחים של מהות – מבנה מפלגתי חדש, תכנים אידאולוגיים זרים – ושל ייצוג – אירופים ובני מיעוטים "ממוערבים". התנועה הקומוניסטית העולמית העניקה את הסמכות לנהל את ענייניה ולקדם את מטרותיה לאירופים ארצישראלים שדיברו בשמה ובשפתה, כשעיקר שליחותם נועדה להמיר את הפעילות הסוציאליסטית הלא דוקטרינרית הזאת בפעילות ארגונית (הקמת מפלגה) ואחריה פעילות אידאולוגית (החדרת המרכסיזם). כלומר האידאולוגיה המרכסיסטית הגיעה למזרח התיכון רק לאחר התנועה הקומוניסטית.

פרק שלישי

'מפלגה בולשביסטית המונית אמיתית'

הערביזציה של המפלגה פירושה הפיכת המפלגה למפלגה בולשביסטית המונית אמיתית, אשר לפי הרכבה הלאומי ולפי קשריה ההדוקים והחזקים עם הפרולטריון והפלאחים הערבים ועם כל עמלי הארץ תהיה אוונגרד אמיתי של ההמונים העממיים הערבים הנרחבים ביותר, מנהיגיו ומארגניו של המאבק למען מהפכה אנטי־אימפריאליסטית, אנטי־ציונית ואנטי־פיאודלית.

מתוך החלטת ועדת הקומינטרן בשאלת פלשתינה, מאי 1935.

החולשה המרכזית של התנועה הקומוניסטית במזרח התיכון הייתה המקום המרכזי שתפסו בה זרים ובני מיעוטים,[116] בעיקר יהודים אירופים. לזרים ולבני המיעוטים היה צורך דחוף למצוא מסגרת מדינית שתעניק להם תחושת שייכות. המסגרת הקומוניסטית סיפקה צורך זה, היא עמעמה את קווי הדיכוטומיה הלאומית־דתית והדגישה את המכנים המשותפים, המעמדיים והאנטי־אימפריאליסטיים. הזרים ובני המיעוטים אמנם מילאו תפקיד מרכזי בייזום הפעילות הקומוניסטית, אך נוכחותם לא הקלה על החדירה וההתבססות של התנועה הקומוניסטית. ההבנה בקומינטרן כי הזרות של הקומוניזם במזרח התיכון – המורכבת ממהות וייצוג – מחייבת שינוי, הביאה לפתרון

בדרך הקלה. השינוי בייצוג הורכב משינוי אישי – הרחקת זרים וביסוס המפלגה על גורמים מקומיים, ומשינוי בסמלים התרבותיים – הדגשת הביטויים של הקומוניזם בהיסטוריה הערבית ובמסורת האסלאמית. הפק"פ והמפלגה הקומוניסטית הסורית־לבנונית, הקשורה בה, היו היעד העיקרי לשינויים אלה.

כבר מתחילת דרכה היו מנהיגי הפק"פ מודעים לזרות של התנועה בקרב האוכלוסייה הערבית, אותה ניסו לפתור בדרך ארגונית ואידאולוגית מעט מתפתלת. שתי מגמות מתחרות שלטו במפלגה מאז הוכרה, ב־1924, כשלוחה רשמית של הקומינטרן בארץ ישראל, ועד 1929. הראשונה, "היישוביזם", אשר ייחסה ליישוב היהודי בארץ ישראל תפקיד מתקדם בהתפתחות החברתית והכלכלית של הארץ. היא ראתה בטרנספורמציה הכלכלית, שהתרחשה בזכות הישוב, כמועילה להתפתחות הקפיטליסטית של ארץ ישראל אשר תשבור מסגרות כלכליות ישנות, המאופיינות ב"שיטת הייצור האסייתית" על פי מרכס, ותכשיר את התנאים למהפכה קומוניסטית במזרח.[117] המגמה השנייה, "הערביזם", טענה שמפלגה צריכה להיות מורכבת ברובה מערבים אשר חברים בקהילה הגדולה והחשובה שאמורה לשאת את המאבק באימפריאליזם. התחרות בין שתי מגמות אלה הייתה למעשה עימות וסתירה בין המרכסיזם האורתודוקסי, שראה את המהפכה הקומוניסטית פורצת רק לאחר האוניברסליזציה של הקפיטליזם, ובין הלניניזם, שראה את המהפכה הקומוניסטית פורצת לאחר התמוטטות "החוליה החלשה של הקפיטליזם" – האימפריאליזם. הפשרה של הפק"פ בין שתי המגמות התמצתה במושג ה"טריטוריאליזציה" של המפלגה. מצד אחד, הבנה כי לישוב יש תפקיד ושליחות בטרנספורמציה לקפיטליזם ובעקבות כך גם בהפצת הקומוניזם, ומצד שני, ידיעה כי ללא שיתוף פעולה עם הערבים לא תצלח שליחותה של המפלגה. על כן סברו כי יש להפוך את המפלגה למזוהה עם הטריטוריה, ארץ ישראל המנדטורית, ולא עם מאפיינים לאומיים כאלה ואחרים.

בשל הצורך להבחין בין היישוביזם לציונות ובשל הרלוונטיות של התנועה הלאומית הערבית למאבק האנטי־אימפריאליסטי, עשתה

פק"פ, כאמור, מאמצים להתקשר אל גורמים לאומיים ערבים.[118] בהתאם לתזות של הקומינטרן ולמגמת הטריטוריאליזציה ניסתה המפלגה להתקשר לחלקים המהפכניים בתוך התנועה הלאומית הערבית ובייחוד אל מי שנהגו לכנותם "מהפכנים", בגלל יחסם הלא פשרני לשלטונות המנדט. למרות זאת, הקשיים של פק"פ לחדור לשורות הציבור הערבי נותרו ברורים לעין – הניסיונות לכרות בריתות פוליטיות עם גורמים מתקדמים בתנועה הלאומית הערבית לא עלו יפה, הפנייה הישירה להמונים הערביים באמצעים מגוונים ובנושאים שונים לא צלחו, וגם המאבק על הקרקעות לצד הערבים וכנגד הציונות לא הביא את האהדה המיוחלת של הערבים.[119] מי שהיטיב לבטא את הבעיה התרבותית היה בולס פרח, אשר בפרספקטיבה היסטורית טען בזיכרונותיו כי "היהודים המהגרים (הקומוניסטים) לא ידעו את אדמת האזור, לא עיכלו את מה שהארץ הזאת הניבה [...] והתחפרו במרכז קולוניאליסטי (היישוב). לא לאום מחבר אותם לעם הארץ, לא שפה ולא תרבות ולא גורל [...] הם היו בורים בהיסטוריה ובדת של תושביה". פרח ניסה להבין את פשר נוכחותם של הקומוניסטים היהודים ולחשוף את הסתירות האידאולוגיות שהיא מעוררת ושאל "אם באו לארץ כקולוניאליסטים הרי מה העניין שלהם בסוציאליזם ובקומוניזם [...]? ואם באו סוציאליסטים וקומוניסטים אז מה להם ולארץ הזאת אשר נותרה מפגרת? [הכוונה לשיטות ייצור]. האם לא היה עדיף להם להישאר בארצותיהם התעשייתיות והמתקדמות?".[120] גם עניין השפה מקבל משמעות מכריעה בהדגשת הזרות של היהודים. פרח מציין את חוסר השליטה של היהודים בערבית, ומצד שני את השימוש שלהם בעיקר ביידיש כמכשול תרבותי. שכן, היידיש הייתה נפוצה יותר מאשר העברית, שנתפסה תחילה כביטוי של הלאומיות היהודית.

כשלון תהליך ה"טריטוריאליזציה" של המפלגה הטריד את מנהיגי מחלקת המזרח של הקומינטרן אשר סירבו להאמין שהקשיים הם אובייקטיביים. הם האשימו את חברי פק"פ היהודים בחוסר נכונות ובחוסר רצון להתמסר במרץ הדרוש לעבודת ההסברה והארגון ברחוב הערבי. על אף שבקומינטרן היו מודעים לכך שחברי פק"פ

עומדים על רמה נאותה של השכלה מרכסיסטית, ש"רוח מהפכנית מפעמת בקרבם" ושהם נכונים ל"הקרבה עצמית", חשד הקומינטרן ב"מרכסיסטים" וב"מהפכנים" של פק"פ שהם מחבלים בערביזציה מתוך הכרה, מסתגרים ב"גטו היהודי" מתוך לאומנות, מזלזלים בהלכי הרוח האנטי־אימפריאלסטיים בקרב המוני הערבים ואינם מאמינים במהפכנותם ובכשרונם להצטרף אל המחנה הקומוניסטי. חשדות והאשמות אלו טיפחו עוינות בקרב הקומוניסטים הערבים המועטים כלפי חבריהם היהודים, גם בקרב מי שחשבו תחילה על אחווה ועל דו־קיום בשלום. אולם לנטייה זו היה הקשר רחב יותר. חשוב לזכור כי בסוף שנות ה־20 נדחק טרוצקי לחלוטין מכל עמדות הכוח בברית המועצות. "מהפכנות יתרה" ולהט גדול להפצת ערכי המהפכה ולייצואה לארצות אחרות נתפסו כסטייה טרוצקיסטית אשר איימה על ההגמוניה שרכש סטלין בסיוע האגף הימני במפלגה, ומנהיגו בוכרין, שהחליף את זינובייב כראש הקומינטרן. מכאן שהדחיקה של הפק"פ נתלתה אמנם באמתלה מקומית שיש צורך בערביזציה, אולם מובן שהיה לה גם הקשר עולמי של מאבק על הבכורה בתנועה הקומוניסטית. כלומר הקומינטרן בשליטתו של בוכרין, בן בריתו הזמני של סטלין, דאג לחסל כל מוקדי כוח מהפכניים בתוך הקומינטרן, בהם אנשי הפק"פ, שהיו בעלי פוטנציאל הצטרפות לצדו של טרוצקי. חברי פק"פ, מנהיגים ואנשים מן השורה ששהו בברית המועצות בתקופת הטיהורים נספו בגין עוון זה.

סימנים ראשונים לערביזציה

הסימנים לכך שהקומינטרן יעדיף שהמפלגה תהיה מושתתת על הציבור הערבי ולא היהודי התגלו כבר מתחילת דרכה של הפק"פ. הדיווחים של המפלגה לקומינטרן נתנו רושם עמוק של רצון טוב ופעילות נמרצת להפצת הקומוניזם ברחוב הערבי. אולם כבר בשלבים ראשונים אלה היה ברור לקומינטרן שעל המפלגה הקומוניסטית בפלשתינה להיות מושתתת בעיקר על ערבים ויהודים תושבי הארץ ולא על מהגרים

יהודים שהגיעו מאירופה במסגרת ההגירות הציוניות.

הסימן הראשון לכך שנס לחם של הפעילים היהודים בעיני הקומינטרן הופיע כאשר באוקטובר 1925 מנהיג הפק"פ אברבוך לא קיבל אשרת כניסה לברית המועצות ונאלץ להמתין בפריז ולהפציר בוועד הפועל של הקומינטרן לאפשר לו להגיע למוסקבה. "חברים יקרים", כתב אברבוך ב־9.10.1925 לוועד הפועל של הקומינטרן, "אני כבר חמישה שבועות בדרך [...] ביקשתי לבוא ולהציג באופן אישי את שאלותיי. אולם נודע לי שסירבו לתת לי אישור כניסה למוסקבה [...] אני מפציר, דורש ומבקש להרשות ולתת לי אפשרות כניסה למוסקבה ללא דיחוי".[121] דחיית הבקשה של אברבוך הייתה צעד סמלי ראשוני שבו הביע הוועד הפועל של הקומינטרן את חוסר שביעות רצונו מהמצב של המפלגה בפלשתינה. אולם גם פעולה ראשונית זו הייתה שנויה במחלוקת, שעה שחברים אחדים, כפי שאנו למדים מהערות השוליים על המכתב, ביקשו לאפשר לו להופיע בפניהם ולשטוח את טענותיו.

אולם המגמה שביקשה להיפטר מהיהודים האירופים בפק"פ ולחזק את הפעילים המקומיים הלכה והתגברה ותפסה תאוצה בתוך הוועד הפועל של הקומינטרן. במכתב ששלח הוועד הפועל לפק"פ באפריל 1926 החלו מנהיגי הקומינטרן לשטוח את טענותיהם כנגד הפק"פ:

> אצלנו, בכל אופן, נוצרה דעה נחושה שהמפלגה סובלת מהיפרטרופיה ופיתוח אנרגיה בקוטב אחד, דהיינו היהודי, ומא־טרופיה בקוטב השני, כלומר: התפתחות חלשה של הפעילות בקרב הפרולטריון והאיכרות הערביים. גם עכשיו, כמו לפני שנתיים, המפלגה מקדישה תשעים ותשע אחוז מעבודתה ל"רחוב היהודי" [...] הן בתחום רכישת האהדה והן בתחום "הנשמה" של הפרולטריון והאיכרות המתקדמת הערביים נעשה מעט. עד היום אין בפק"פ אפילו קבוצה מגובשת של פועלים ושכירים חקלאים ערביים. במשך שנתיים לא הצלחתם לשלוח לבית הספר המפלגתי [האוניברסיטה לעמלי המזרח] יותר מערבי אחד, ואפילו האדם ששלחתם אינו פועל. המנגנון שלכם לא היה מסוגל לחנך ולקדם אפילו שניים או שלושה פועלים ערביים שאפשר היה לשלוח לאוניברסיטה לעמלי המזרח.[122]

הביקורת החריפה על כשלונה של הפק"פ להכשיר את לבבות הפועלים הערביים ולהעבירם טרנספורמציה תרבותית פוליטית הובילה את כותבי המכתב מקרב הוועד הפועל של הקומינטרן לתבוע כי המפלגה תהיה מעתה חייבת "להקדיש תשומת לב מקסימלית לעבודה בקרב הערבים. הציבו לעצמכם כמטרה להביא בשנה הבאה את מספר החברים הערבים לפחות לכדי חמישים אחוז מכלל חברי המפלגה".[123] הצבת היעדים המספריים נועדה, בעיני הוועד הפועל, ליצור פרמטרים שיבחנו את הצלחת הפעילות של המפלגה. מעתה הפעילות ה"כנה" וה"נמרצת" לא הייתה מספקת לכשעצמה אלא רק בפני מבחן התוצאה המספרית.

ביוני 1926, לאחר החלפת מספר דו"חות ותכתובות בין ראשי הפק"פ לקומינטרן, התקבלו החלטות ברורות יותר. החלטות הוועד הפועל של הקומינטרן נתנו אותות ראשונים לתהליך ההולך ובא על המפלגה, לפיו היהודים ייחשבו לנטל. "מרכז הכובד של פעילות הפק"פ", קובע מסמך ההחלטות, "צריך להיות בקרב המוני העמלים הערבים. חשיבותה של פעילות זו בזמן הנוכחי גדלה בעקבות התרחבות תנועת השחרור הפועלת בכל ארצות ערב (מצרים, סוריה, תוניס ועוד)".[124]

באוקטובר 1926 נקט הוועד הפועל צעדים נוספים במגמה זו שעה שלא אפשר לפעילים יהודים אירופים, שהוכשרו ב"אוניברסיטה לעמלי המזרח", לחזור לפלשתינה ולסייע בהכשרת הקאדר הפרולטרי הערבי. אחד מסטודנטים אלה, שניצר, כתב בעניין זה תלונה למזכירות לענייני המזרח הקרוב של הוועד הפועל של הקומינטרן ופרס את נימוקיו נגד ההחלטה שלא לאפשר לו לחזור לפלשתינה כשליח הקומינטרן:

> נאמר לי כי לא יינתן לי ללכת משום שאינני יודע ערבית, ומשום שצריך לשלוח ערבים. אני חושב ששני נימוקים אלה אינם מספקים. ערבית אני יודע לכתוב ולקרוא, ובפלשתינה אלמד גם לדבר. נוסף לכך, לשלוח לפלשתינה פעילים קומוניסטים צריך לא בשל הלאומיות שלהם, כי אם על פי כישוריהם לעבודה המוטלת עליהם.[125]

תלונתו של שניצר הביעה את חוסר שביעות הרצון הכללית בקרב הפעילים היהודים, אך לא רק בשל דחיקתם האישית. עבור רבים מהם, שהיו מרכסיסטים כנים ונלהבים, מדיניות זו, שבחרה מוצא לאומי ודתי על פני מוצא מעמדי, תודעה מעמדית וכישורים אישיים, סטתה מדרך הישר של מהפכת אוקטובר. תגובות אלה עוררו אופוזיציה פנים מפלגתית שהתנגדה או ניסתה לא למלא במלואן אחר החלטות הקומינטרן. במסמך מאוקטובר 1926 הדן במצב האופוזיציה במפלגה כותב מחברו העונה לכינוי "שמי" (סורי, כינויו של נחמן ליסט) כי "גישות אלו שימשו הצדקה לכיתתיות, לחוסר רצון לפעול בתוך המסגרת האיגוד מקצועית המשותפת [...] אחד הנימוקים היה 'אנו לעולם לא נלמד ערבית כך שלא נוכל לעבוד בהצלחה בקרב הפועלים הערבים, שהותנו בארץ היא ללא תכלית, המפלגה צריכה להיות מורכבת מכמה חברים – מיסיונרים של הקומוניזם".[126]

אך הקומינטרן רצה פעילים מקומיים שיישאו את הנהגת המפלגה ולא רק מיסיונרים של הקומוניזם. במסמך של הוועד הפועל של הקומינטרן על "התפקידים המיידיים של פק"פ", שהופץ בתחילת 1927 תחת הסיווג "סודי ביותר", נקבעו הצעדים המיידיים שעל המפלגה בפלשתינה לנקוט. המסמך ציין כי החולשה העיקרית של המפלגה הייתה החדירה החלשה לתוך ההמונים הערבים. לשם שיפור מצב זה נקבע כי על המפלגה "לנהל מסע נרחב בקרב הפלאחים, האינטליגנציה והפועלים להקמת ארגונים המוניים לניהול המאבק לשחרור לאומי". בעיני רוחם של אנשי הוועד הפועל אין זה מספק לנסות ולגייס פועלים ערבים שבכל מקרה קיימים רק במסורה, אלא בהתאם לאסטרטגיות החדשות של הקומינטרן, הדרך להפצת הקומוניזם עוברת בבריתות עם הכוחות הלאומיים הערביים. תפקידה של המפלגה, אם כך, "מצטמצם לדחיפת התנועה הלאומית שמאלה ולהביאה להישענות בעיקר על האלמנטים המהפכניים של תנועה זו [...]". פק"פ צריכה לקחת על עצמה את היוזמה להקמת מפלגות לאומיות עממיות בעולם הערבי ולשאוף לכך שכבר מההתחלה הן תהיינה ארגונים לאומיים מהפכניים שהקו המדריך שלהם הוא קשר הדוק עם המוני הפועלים והאיכרים הערבים. "יש לפעול", המשיך מסמך הוועד הפועל, "להקמת ארגון

לאומי מהפכני כלל ערבי על בסיס פדרציה בין המפלגות הלאומיות של סוריה, עירק, פלשתינה וערב־הסעודית [...] ארגון זה צריך להיות מוקם על בסיס עקרונות הצנטרליזם הדמוקרטי, המבטיחים את השתתפות האלמנטים הדמוקרטיים של המפלגה בהנהגה".[127]

מעבר לדרישות בדבר שינוי אופייה של המפלגה ושינוי האסטרטגיות המנחות של פעולתה החל הוועד הפועל גם בתהליך של הדחת הנציגים של פק"פ מייצוג המזרח התיכון במוסדות הקומינטרן. לאחר שהודח הנציג הקבוע של הפק"פ ממזכירות מחלקת המזרח של הקומינטרן כתב "נאום" מכתב תלונה, במרץ 1927, אל מזכירות המזרח, ונתן את הבחנתו להשפעה המזיקה של המהלך על יעילותה של התנועה במזרח התיכון:

> אינני יכול לפרש את ההחלטה אלא במשמעות אחת: זוהי החלטה המגדירה את מפלגתנו כמפלגה שאינה שוות זכויות בפני מזכירות המזרח. צעד כזה לא יאפשר לנציג המפלגה ולכל המפלגות הסמוכות לנו במזרח הקרוב לתמוך תמיד בכיוון הפעילות ובקו הפוליטי של מזכירות המזרח הקרוב.[128]

אולם לדרישה לביצוע הערביזציה היה הקשר בינלאומי רחב יותר שנגע בטקטיקה הרצויה לקידום מהפכות באסיה. הקומינטרן יכול היה לסבול את כשלונות מגמת הטריטוריאליזציה של הפק"פ כל עוד ביקש לכרות בריתות עם גורמים לאומיים בקולוניות. אולם, כאמור, בקונגרס השישי ב־1928, בעקבות כישלון הברית בין קומוניסטים ללאומיים בקוואמינטאנג בסין, שינה הקומינטרן את מדיניותו ואסר על בריתות אפילו עם "האגף המהפכני בקרב הלאומיים הבורגנים". ססמת ה"בולשביזציה" בעת ההיא הייתה אופנתית בתנועה הקומוניסטית העולמית. על המפלגות היה להיערך למאבק קשה, אולי גם מחתרתי, ולשם כך ללמוד מן המפלגה הבולשביקית להתארגן על פי עקרונות הלניניזם, כלומר להיות מפלגה מהפכנית מקצועית. המפלגות הקומוניסטיות נדרשו לבנות ארגונים עצמאיים המתחרים לארגונים הלאומיים. לשם כך הוטל עליהם להתנער ממשקל מיותר המשבש את היכולת לבנות מלמטה מפלגה קומוניסטית ערבית שתתחרה

במוסדות הלאומיים.[129] משום כך, "היישוביזם" נדחק לשוליים, ה"טריטוריאליזציה" אכזבה כי לא הצליחה, למרות שהתאמצה, לבנות מפלגה בצד הערבי, הברירה שנותרה הייתה מגמת הערביזציה.

אולם כבר לפני הערביזציה החלו הקומוניסטים הערבים, במוסדות של התנועה הקומוניסטית העולמית, בתהליך של הרחקת הפעילים היהודים והסתייגות מהם. בקונגרס השישי של הקומינטרן ב־1928, שלא היו בו נציגים ערבים פרט לפואד אל־שמאלי מלבנון, ביקשו אברבוך וליסט להקים חזית משותפת שתפעל בקונגרס למען המזרח התיכון. אל־שמאלי דחה בנימוס את ההצעה והעדיף להתחבר לצרפתים, שבדומה למפלגה הקומוניסטית הבריטית לקחו את המפלגות הקומוניסטיות שהיו תחת שליטה, כיבוש או מנדט של האימפריה הצרפתית תחת חסותם.[130]

אף על פי שהלחץ שהפעיל הוועד הפועל החל להניב פירות – במהלך 1928 גויסו יותר פועלים ערבים למפלגה ואף נשלחו כמה ל"אוניברסיטה לעמלי המזרח" – הצלחה חלקית זו לא סיפקה את הקומינטרן. מחלקת המזרח שפיקחה על התהליך כתבה מכתב לפק"פ בדצמבר 1928, שבו חזרה על דרישתה:

> אנו חוזרים ומדגישים את הצורך בעבודה נמרצת בקרב הפועלים הערבים. המפלגה עשתה בקשר לכך עבודה פוליטית מסוימת [...] אך אין לראות את התוצאות הכלליות שהמפלגה השיגה כמספקות לגמרי. הימצאותם של שלושים פועלים ערבים בלבד במפלגה מראה שהבסיס שלנו בקרב הפועלים הערבים עדיין לא די חזק.[131]

בין 1926 ל־1929 ביקש הקומינטרן לשנות את פניה של הפק"פ ולהופכה למבוססת יותר ברחוב הערבי. בשלב ראשוני זה עדיין נתן הקומינטרן ליהודים את הזכות לביצוע התהליך, למרות גילויים של אופוזיציה פנימית ולמרות אי מילוי ההוראות במלואן. אולם שעה שפרצו המאורעות האלימים של 1929, ושעה שהנהגת המפלגה תיארה אותם כ"פוגרום" נגד יהודים, במקום כ"מרד אנטי־איפריאליסטי", כפי שהגדירם הקומינטרן, החליטו בוועד הפועל של הקומינטרן לנקוט יוזמה תקיפה יותר להפיכת המפלגה לערבית ומקומית ונשענת פחות על יסודות של מהגרים אירופים.

הרחקת ההנהגה היהודית

אולם למנהיגי הפק"פ נדרש זמן לעכל את השינויים שעלולה לחולל מחלוקת זו. באוגוסט 1929 הפיצה המפלגה כרוז שהופנה בשפות העברית והערבית שבו נקראו הפועלים היהודים והערבים להימנע "מלהפוך את הכותל לחומת שנאה ופירוד ביניהם".[132] בספטמבר אותה שנה פרסמה הוועדה המרכזית של הפק"פ חוברת מיוחדת בעברית, תחת הכותרת "פועלי כל הארצות התאחדו: מלחמת דמים בארץ ומעמד הפועלים", שבה העניקה המפלגה את פרשנותה להתפרצות האלימה. החוברת הציגה את המאורעות כתוצאה מעלייתם של כוחות ריאקציונריים ברחוב הערבי וסיפרה כי "ביום ה־23 באוגוסט מתקומם כל הישוב הכפרי המוסלמי מסביב לירושלים, והגורמים הבלתי אמצעיים להתקוממות הם: ססמאות דתיות, הפצת ידיעות מחרידות על התכוננות היהודים לתקוף את כפרי הערבים והניטרליות של הממשלה הבריטית".[133] המאורעות גם הצביעו על כך שהפק"פ לא הצליחה להשיג דריסת רגל בקרב האיכרים שהובילו מהומות אלו ואף לא ראתה את כוחו המהפכני של מעמד זה. על כן, על מעמד הפועלים היהודי־ערבי לקחת, מעתה, תפקיד מוביל למניעת אירועים שכאלה, באמצעות הכנסת מעמד האיכרים תחת השפעתם. על מעמד הפועלים לפעול רק בכיוון אחד:

> להטות את התנועה הפלאחית ומגמותיה הפוגרומיות, להוציאה מתחת השפעת המנהיגים הריאקציונריים – ולהפוך את המלחמה סביב הססמאות של מהפכה אגררית (חלוקת הקרקעות), יום עבודה של שמונה שעות, עצמאות הארצות הערביות וממשלת פועלים פלאחים – למלחמה באימפריאליזם ולמען כיבוש השלטון.[134]

המפלגה הודתה שיש בכוחה להסדיר את השיח הציבורי ולנסות לתעלו לכיוונים מהפכניים כנגד האימפריאליזם, אך לא היה בכוחה לשלוט במעמד מהפכני זה. לשם כך על המפלגה "ליצור את הפדרציה של רפובליקות של פועלים ופלאחים בארצות הערביות, וכך תוכל להבטיח שלום וסדר לכל רוב או מיעוט לאומי או דתי בפלשתינה".[135]

אולם הקומינטרן, שראה במאורעות "מרד אנטי־אימפריאליסטי"

ולא "פוגרום אנטי־יהודי", כדברי המפלגה, מיהר להגיב על פרסום זה. בישיבה גורלית של מחלקת המזרח של הקומינטרן, באוקטובר 1929, נקבע כי המפלגה הופתעה מהמרד ופירשה אותו לא נכון משום היעדר "קשר עם ההמונים הערבים בכלל ובהיעדר מוחלט של קשר עם האיכרות בפרט [...]". פרוטוקול הישיבה המשיך וגינה באופן חד־משמעי את הנהגת הפק"פ וקבע כי "מי שאיננו מבין שעשרות אלפי פלאחים ובדווים יצאו, אמנם באופן סטיכי, נגד האימפריאליזם, שתנועתם הייתה ביטוי מיוחד במינו של מאבק לאדמה, הוא פשוט אופורטוניסט ללא תקנה ואבוד בשביל התנועה הקומוניסטית". משום כך על פק"פ וכל המפלגות הקומוניסטיות במזרח התיכון להסיק את הלקחים מההתקוממות. "תפקידם היסודי ביותר, העיקרי ביותר והדחוף ביותר של המפלגות מסתכם ביישום אמיץ והחלטי של הכיוון לערביזציה של המפלגה מלמעלה למטה".[136] כלומר הקומינטרן לא הסתפק יותר בניסיונות לחדירה לרחוב הערבי, אלא דרש במפגיע את החלפת ההנהגה וחוט השדרה של המפלגה.

כחודש מאוחר יותר, בנובמבר 1929, קיבלה המזכירות המדינית של הוועד הפועל של הקומינטרן את הדו"ח של מחלקת המזרח ובו לראשונה נרמז כי פעילי הפק"פ הסוברים כי המוקד המהפכני בפלשתינה נמצא בקרב הפועלים היהודים ולא הפלאחים הערבים נוטים לטרוצקיזם. מי שסבור כך, קבע הדו"ח, "לא רק שהוא משקף את האידאולוגיה הטרוצקיסטית בדבר המהפכה המתמדת, אלא שבנסיבות הקונקרטיות של פלשתינה קורא למעשה לייסודה של דיקטטורה של קומץ פועלים יהודים על המוני האוכלוסייה הערבית".[137] הדו"ח גם העביר ביקורת על חוסר ההתלהבות לביצוע הוראת הקומינטרן. "הערביזציה של ההנהגה הובנה כצירוף מכני של חברים ערבים אחדים לוועד המרכזי. המפלגה לא הצליחה להקים ארגונים מפלגתיים יציבים בקרב ההמונים הערבים, ולא בקרב איגודים מקצועיים טריטוריאליים של פועלים ערבים. בשאלת העבודה בקרב הפלאחים והבדווים שלטו במפלגה פסימיות וחוסר אמונה בתוצאות הפעילות".[138] לקחי המרד, טענו מחברי הדו"ח בקומינטרן, הראו בבהירות את הצורך בקשר הדוק ביותר בין המפלגות הקומוניסטיות

במזרח התיכון. "הצורה ההגיונית ביותר של קשר זה תהיה פדרציה של מפלגות קומוניסטיות בארצות הערביות. התנאי המוקדם לפדרציה שכזו הוא ערביזציה של פק"פ ושל המפלגה הקומוניסטית הסורית".[139]

במכתב ששלח הוועד הפועל של הקומינטרן לפק"פ במרץ 1929 ניתן האות לשינויים הפרסונליים שהתכוון הקומינטרן לערוך בהנהגת הפק"פ. במכתב נטען כי העבודה שעשתה הפק"פ בקרב הציבור הערבי הייתה בהחלט לא מספקת. "מספר הפועלים הערבים בארץ כפול כמעט ממספר הפועלים היהודים [...] ולכן תפקידה העיקרי של הפק"פ לעבוד באוריינטציה פוליטית מובהקת הפונה אל הפועלים הערבים [...] ולהגביר את העבודה ליצירת קאדרים של מנהיגי פועלים ערבים". המסמך המשיך והדגיש את הצורך של המפלגה להסדיר את השיח הפוליטי־תרבותי הקומוניסטי תוך שהוא מתכוון לרכוש לבבות בקרב הערבים. לשם כך על המפלגה היה לטבוע ססמאות בעיקר נגד האימפריאליזם והציונות ופחות ססמאות מעמדיות. זאת ועוד, המסמך קבע כי המטרה של המפלגות המזרח תיכוניות איננה יותר צנטרליזם דמוקרטי מקומי, אלא תביעה ל"פדרציה של רפובליקות ערביות של פועלים ואיכרים, זו חייבת להיות הססמה היסודית של הקומוניסטים במזרח הערבי [...]". גם ביחס לתפקידה של הפק"פ אל מול המפלגות השכנות סבר הקומינטרן כי:

> הכרחי להדגיש שפק"פ, כמפלגה בשלה יותר ובעלת ניסיון רב יותר חייבת להגיש עזרת אחים ותמיכה למפלגות הקומוניסטיות של מצרים וסוריה. תמיכה זו צריכה להתממש, למשל, בדרך של שיגור חומר וספרות בשפה הערבית למפלגות אלו [...] אולם אין הוועד הפועל של הקומינטרן מסכים עם הפק"פ על הקמה מיידית של מרכז משותף של המפלגות הקומוניסטיות בארצות הערביות.[140]

בשלב ראשון, אם כן, ביקש הקומינטרן כי לשורות הנהגת הפק"פ יצטרפו פועלים ערבים, השיח הפוליטי יופנה בעיקר לענייני הערבים; כמו כן קבע הקומינטרן שלפק"פ אין תפקיד מנהיגותי מוסדי כלפי המפלגות השכנות.

בעקבות המחלוקת סביב "מאורעות 1929" החל הקומינטרן ללחוץ על הקומוניסטים הזרים במזרח התיכון לפנות את מקומם לפעילים ערבים. הלחץ העיקרי הופנה כלפי פק"פ, שנדרשה למסור את ההנהגה לידי הקומוניסטים הערבים צדקי נג'אתי ומחמוד אל־מע'רבי,[141] שחזרו מהכשרתם ב"אוניברסיטה לעמלי המזרח", ואשר בזכות השכלתם המרכסיסטית יוכלו להיפרע מהתלות האידאולוגית והארגונית ביהודים ולנהל את ענייני המפלגה בעצמם. הקומינטרן קרא לחברים היהודים להבין זאת ולהשלים עם כך שתפקידם בארץ ישראל הוא לסייע לקומוניסטים הערביים ולא לשמש להם מדריכים ומנהיגים.[142]

אולם הקומינטרן התקשה לבצע את תוכניתו. ההנהגה היהודית ובעיקר חוט השדרה היהודי של המפלגה לא היה נלהב ללכת בעקבות החלטות הקומינטרן ולהדיח את ההנהגה רק בשל מוצאה התרבותי. כתוצאה מכך באוקטובר 1930 שיגר הוועד הפועל של הקומינטרן, מכתב שפנה מעל הנהגת המפלגה לכל חברי הפק"פ. במכתב צוין כי לצד הצלחות המפלגה בחדירה "לתוככי המוני הפועלים הערבים ובהתחלת ארגונו, חינוכו וליכודו של הפרולטריון הערבי" גם הכרח הדבר בערביזציה שלמה של המפלגה. רק באמצעותה תוכל לחדור בהצלחה גדולה יותר "לשורות הפרולטריון והאיכרות הערבים ולמלא את תפקידה ההיסטורי כמנהלת, מארגנת ויוזמת של המאבק המעמדי הפרולטרי, כמנהיגת המהפכה האנטי־אימפריאליסטית והאנטי־פיאודלית".[143]

כחלק מהלחץ ביקש הקומינטרן למסד בצורה תקנונית את דרישותיו. בדצמבר 1930 נערכה הוועידה השביעית של פק"פ הידועה כ"ועידת הערביזציה". החלטות הוועידה, אשר פורסמו בערבית בינואר 1931 בחוברת מיוחדת, ביקרו באופן מרומז את ההנהגה היהודית הקודמת והניחו את אבן היסוד לערביזציה של המפלגה:

> הפועלת על פי עקרונות האינטרנציונליזם לא רק בתאוריה ובתוכניות, אלא גם בהרכבה הלאומי. זאת במטרה לעצב מפלגה בעלת תוכן וצורה אינטרנציונליסטיים, אשר ביכולתה לחדור לשורות המוני העם, להובילם לעבר עצמאות לאומית מלאה ולהעלותם על

> דרך המשטר הקומוניסטי הסובייטי, מפלגה קומוניסטית עם חזון, שתפקידה איננו מוגבל למאבק בכובש הבריטי, נגד הבורגנות היהודית ונגד הפיאודליזם הערבי בפלשתינה, אלא מפלגה הפועלת נמרצות למען יצירת ברית איתנים בין המפלגות הקומוניסטיות (מצרים, פלשתינה וסוריה) ולמען הצורך במאבק משותף לגיבוש ברית של רפובליקות פועלים ואיכרים במדינות ערב.

זאת ועוד, ההתנגדויות הפנימיות של היהודים לתהליך הערביזציה זכו לתיאור של "אופוזיציה טרוצקיסטית, אשר ניסתה לקעקע את פעילות המפלגה בשנים 1927–1928, והביעה אי אמון מוחלט להפוך ביום מן הימים למפלגה ערבית [...] תנועה אופוזיציונית זו כרתה ברית גלויה עם הטרוצקיזם".[144] ההתנגדות לערביזציה והאמונה הבוערת שמסגרת המאבק צריכה להיות מעמדית ולא לאומית או תרבותית, זכו אם כן לתיאור הולם של מחלוקת וסטייה טרוצקיסטית. אולם להאשמות בטרוצקיזם היה מסד אידאולוגי. בעוד שהקומינטרן לאחר "מאורעות 1929" הגדיר את האיכרים כ"מעמד המהפכני" של פלשתינה, עדיין אחזו המנהיגים היהודים של המפלגה בסברה כי רק מעמד הפועלים, יהיה מוצאו התרבותי אשר יהיה, הוא ה"מעמד המהפכני" של הארץ.

החלטות הוועידה הראו כי משמעותה הארגונית של הערביזציה הייתה לא רק החלפת ההנהגה, אלא ובעיקר שינוי כיוון ופנייה לאיכרים הערבים שהופיעו, בעיני רוחו של הקומינטרן, לאחר מאורעות 1929 ככוח המהפכני האנטי־אימפריאליסטי. על כן, בהיעדר מעמד פועלים ערבי רחב ובעל אמונה מהפכנית על המפלגה לטפח קשריה עם האיכרים, שהתגלו כמעמד המהפכני של הציבור הערבי. על המפלגה הוטל עתה "להכפיל את פעילותה בקרב האיכרים חסרי האדמות, או אלה שאין ברשותם אדמות די הצורך, תוך אימוץ שיטות אלה: פרסומים מיוחדים, הכתובים בשפה פשוטה ומובנת לאיכר, ביקורים בכפרים הסמוכים, התקשרויות עם המורים בבתי הספר הכפריים, הקמת עמותות כפריות וכו'". זאת ועוד, על ההתארגנויות בכפרים לקבל צורה של "הקמת ועדות איכרים, עמותות מקומיות של איכרים שאין ברשותם אדמות או אין ברשותם די אדמות. ועדות אלה ייבחרו באופן דמוקרטי ויזכו באמונם המוחלט של האיכרים".[145]

מיד לאחר הוועידה קיבלה המפלגה מברקי ברכות ממפלגות ערביות שכנות ומצפון אפריקה. הוועידה עצמה שיגרה מברק ברכה לתלמידי ה"מחלקה הערבית באוניברסיטה הקומוניסטית לעמלי המזרח", לפיו צוין כי:

החלטות ועידתנו, ועידת הערביזציה, אינן מוגבלות רק לצורך קבלת ההחלטות הללו, אלא גם ליישומן המהיר בפועל. על כן אנו מקווים כי לאחר סיום לימודיכם הקומוניסטיים הלניניים תירתמו אל המאבק, תעמדו בשורות הקדמיות של תנועת השחרור המהפכנית ותפעלו למען יישום החלטות ועידתנו השביעית.[146]

ואמנם, בתהליך הערביזציה ויתרה הנהגת המפלגה על שירותם של הפעילים היהודים שהוכשרו עוד באירופה, ברוסיה ואמריקה באידאולוגיה וארגון מרכסיסטי, ושחלקם לקח חלק במהפכת אוקטובר ובמלחמת האזרחים שבעקבותיה. כתחליף לפעילים אלו הפכו תלמידי "האוניברסיטה לעמלי המזרח" לחוט השדרה של ההנהגה והפעילות המפלגתית. במכתב ממאי 1931 מאת הקומינטרן לוועדה המרכזית של הפק"פ עלתה שאלת הסטודנטים ויכולתם להתגייס להנהגת המפלגה. "בקרב הסטודנטים", נאמר במכתב, "יש רק כוחות עבודה חלשים אשר בעוד שנה יגדל ערכם פי עשרה. מאחר שנושא הקאדר הערבי היה למעשה לנושא המרכזי בעבודתנו ולא רק בפלשתינה, אלא גם בארצות אחרות, ישנו צורך לשגר מספר מרבי של סטודנטים".[147] יתרה מזאת, נאמנותם של הסטודנטים לקומינטרן לא הייתה מוטלת בספק מאחר שהם התחנכו בברית המועצות הסטליניסטית, ולא נמצאו בהם סטיות טרוצקיסטיות שהיו אופייניות להנהגת הפק"פ של שנות ה־20.

המפלגה הפנתה את מאמציה לא רק לארגון הפועלים הערבים, אלא גם בחינוך נוער ובהכשרתם כקאדרים ערבים פוטנציאליים. במכתב של הוועד הפועל של אינטרנציונל הנוער הקומוניסטי אל ברית הנוער הקומוניסטי הפלשתיני מדצמבר 1930, התבקש הנוער המקומי לפתח "תרבות משותפת" עם הערבים ולהשקיע את עיקר פעילותו,

> בהכנת קאדרים ערבים, ובתשומת לב מיוחדת לעזרה מתמדת של החברים היהודים לערבים. יש לארגן גם עבודת חוגים ולימודי ערב בשביל הקאדרים הנמוכים. אנו סבורים שאפשרי בהחלט והכרחי ביותר הוא שתיצרו קשר עם ברית הנוער הקומוניסטי הסורי. נסו לחלוק איתם את ניסיונכם, לייעץ, לעזור בספרות, באנשים וכו׳.[148]

מתכתובות שונות של ראשית שנות ה־30 אנו מקבלים תמונה לפיה הקומוניסטים היהודים הודחו מתפקידי ההנהגה והושמו בתפקידי סיוע וייעוץ. אולם שינוי זה התחולל לא רק במפלגה עצמה או בארגוני הנוער שלה, אלא גם בארגונים חברתיים תרבותיים אחרים אשר נדרשו למשימה של סיוע ועזרה לקומוניסטים הערבים. ממכתב של פעילת קומינטרן למחלקת הנשים של הפק״פ נכתב בין השאר כי:

> הכרחי להתחיל בהכנת קאדרים של נשים ערביות קומוניסטיות לעבודה בקרב הערביות, תוך שמביאים בחשבון את ההווי של הנשים המוסלמיות, הסתגרותן, חוסר ההשכלה שלהן, השפלתן, התבדלותן מנשים בנות לאומים אחרים, ולשחררן מהנטייה הקיימת לראות בכל זר אויב מעמדי, בעל ברית של האימפריאליזם [...].

הקומינטרן ביקש בפנייתו לנשים ובגיוסן להעביר את התרבות המקומית תהליך של טרנספורמציה תרבותית שלאחריה ישתנו תפקידי הנשים בחברה. בתוכנית הפעולה של המפלגה הקומוניסטית חייבות מעתה להיכלל תביעות ״לשחרור הנשים הערביות העמלות משעבוד, כולל שחרורן משעבוד חברתי, כלכלי ופוליטי. הסברת התביעות הללו בקרב המוני הנשים הערביות תשמש גם קרקע פוריה לליכודן סביב המפלגה הקומוניסטית״. אולם את התהליך הזה ביקשו שוב ליישם באמצעות הכשרת פעילים במוסקבה. המכתב ציין כי ״יש לדאוג לחיפוש הערבייה המוכשרת ביותר ולמצות את כל האפשרויות כדי לשלוח אותה ל׳אוניברסיטה לעמלי המזרח׳ כדי להכינה להנהגת העבודה בקרב הנשים הערביות בפלשתינה״. ההשקעה יוצאת הדופן של המפלגה הקומוניסטית בהכשרת תודעה פמיניסטית מרכסיסטית הובילה גם להתחלת חגיגתו של יום האישה הבינלאומי שבו הופצו כרוזים בערבית לאישה הערבית שבהם ססמאות ״לשחרורן של הנשים,

למאבק באימפריאליזם שהוא מקור שעבודן".[149] המפלגה קיבלה גם הוראה שביום האישה הבינלאומי עליה להוציא לרחובות את הנשים העמלות היהודיות, הספרדיות, התימניות והערביות להפגין את הסולידריות שלהן עם הפרולטריון הבינלאומי.

גם בשאלת היחס לתנועה הלאומית הערבית אימצה המפלגה גישה אחרת לאחר מאורעות 1929. במסמך מ־1930, תחת הכותרת יחסה של פק"פ אל התנועה הלאומית הערבית, אנו מגלים כי בעוד שבעבר עיקר המאמץ של המפלגה הושקע בקשר עם ארגונים לאומיים בערים, הרי שעתה נדרשה המפלגה לסוגיית השיטה של בניית הקשרים עם האיכרות הפלשתינית לא באמצעות כתב, אלא בעל פה. "את הפעילות בקרב האיכרות", קבע הדו"ח, "יש לנהל לא רק באמצעות הפצת כרוזים, שאינם משאירים עקבות בכפר הפלשתיני, שתושביו אינם יודעים קרוא וכתוב, אלא באמצעות מגע אישי חי. על המפלגה לגבש קאדרים של פועלים תועמלנים ערבים, שיש להם קשר עם הכפר". המפלגה גם ביקשה להסדיר ולעצב את השיח הפוליטי של האיכרים לא רק על ידי העלאת תביעות אגרריות כלליות, אלא גם באמצעות "תביעות קונקרטיות שונות, הקשורות עם התנאים המקומיים (מאבק לחלוקת מים, מאבק נגד גביית מסים וכו'). באמצעות החברים הערבים העובדים בכפר, המפלגה מארגנת פעולות אגרריות, מנהיגה אותן, מקימה ועדי מאבק ומחמשת אותם". זאת ועוד, מסמך זה גם הצביע בבירור על הסיבות לכישלונה של מנהיגות המפלגה בעבר, אשר "פשטה לגמרי את הרגל, אשר במקום לעסוק בפעילות מהפכנית יומיומית סבלנית של חינוך קאדרים, שהיא היסוד במפלגות קטנות כאלו, הייתה עסוקה ב'תוכניות נרחבות', באחיזת כל הארצות הערביות בהזיה מהפכנית".[150]

פועלים יהודים ילידים

הערביזציה שינתה רעיונית את חשיבות המשמעות של היישוב בעיני הקומינטרן. עם דחיקת ה"יישוביזם" והירידה במשקלו הסגולי התבטלה גם שליחותו האוונגרדית המהפכנית. בהשפעת הכשלונות

של הפק"פ ברחוב הערבי חדרה הידיעה להכרה של הקומינטרן שקשה להבדיל את הציונות מן היישוב, ולפיכך גברו הספקות בנוגע לתפקידו המהפכני של היישוב היהודי במזרח התיכון. ומאחר שערכו של היישוב הזה נמדד לא מתוך השקפה לאומית אלא במידת השירות שהוא נותן לעניין המהפכני, נחלשה התעניינות הקומינטרן בערכו.

בעקבות הערביזציה מעמדם של המהפכנים המקצועיים מרוסיה נחלש, אך לא רק מעמד הפעילים הערבים התחזק, אלא גם מעמדם של הפעילים היהודים המזרחים. בהיעדר "ערבים של ממש", קיבלו יהודים ילידי ערב, בייחוד דוברי הערבית שבהם ויוצאי העדות המזרחיות, כגון שמחה צברי, מעמד מיוחד, בתוך המפלגה, וראו בהם סוללי דרך להתקרבות בין שני העמים, לארגון הפועלים והפלאחים הערבים לטריטוריאליזציה ולערביזציה של המפלגה עצמה. היהודים "הספרדים והתימנים", כפי שנהגה המפלגה לכנותם בכרוזיה, היו בעלי מעמד תרבותי עצמאי עוד לפני הערביזציה ומילאו שליחות מהפכנית במגמת הטריטוריאליזציה. כרוזים שונים של הפק"פ לקראת סוף שנות ה־20 ממחישים את תפקיד המפתח שהעניקה המפלגה ליהודים המזרחים בתהליך הטריטוריאליזציה. ב־1923 פנתה לראשונה הפק"פ לציבור המזרחי בארץ. בכרוז מיוחד תחת הכותרת "לפועלים הספרדים והתימנים, חברי הסתדרות העובדים הכללית!", שנגע לבחירות להסתדרות, נאמר "הפועלים הספרדים והתימנים, אתם קרובים לפועלים האשכנזים וגם לפועלים הערבים, אתם הנכם אלה המתאימים והיכולים לקרב אותנו אליהם ולאחד אותנו איחוד גמור".[151] בכרוז אחר, ללא תאריך, אך אפשר להעריך כי הוצא לאור בחצי השני של שנות ה־20, שהופנה "אל העובדים מהעדות המזרחיות", נכתב בין השאר:

> היהודי בן העדות המזרחיות היושב בארץ זה שנים רבות מבין את העובד הערבי, חי בתנאים הדומים לתנאיו [...] ויכול וצריך לשמש הגשר המקשר את כל העובדים היהודים עם אחיהם העובדים הערבים [...] העובד הספרדי והתימני יסיר את המחיצה המבדילה בין עובד לעובד וישליט שוויון מוחלט בין כל הפועלים בלי הבדל עם ועדה.[152]

לתפקיד המרכזי של המזרחים לאחר תהליך הערביזציה היו שורשים כבר במהלך ניסיונות הטריטוריאליזציה. הפניות הייחודיות למגזר ה"יהודים המזרחים" באו בעיקר מכיוון פעילי הפק"פ האירופים. הערבים בפרסומיהם לאחר הערביזציה לא התייחסו באופן ייחודי למגזר זה. הדגש על תפקידם של המזרחים הושם בשנות ה־20 כניסיון אחרון למימוש הטריטוריאליזציה שלא צלחה וכקרש הצלה אחרון של מייסדי הפק"פ מפני הברירה הבלתי נמנעת של תהליך הערביזציה.

גם לשאלה של השפה הרצויה היו השלכות פוליטיות ותרבותיות. בתחילת דרכה נמנעה הפק"פ, לרוב, מלעשות שימוש בשפה העברית, שסימלה את ההתעוררות הלאומית של היהודים, וניסחה את כרוזיה בעיקר בשפת היידיש. הכרוזים אשר פורסמו בעברית הופנו לאוכלוסייה היהודית אשר אינה דוברת יידיש, ובעיקר ליהודים יוצאי המזרח. השימוש המגוון של המפלגה בשפות מדגיש את חשיבותו של המרכיב התרבותי בפעילותה. לקומוניסטים היהודים־אירופים, שהיו עיקר המפלגה, פנו בכרוזים בשפת היידיש, לערבים פנו בשפה הערבית, וליהודים המזרחים ולילידי הארץ פנו בשפה העברית. מכאן אפשר להבין את הממד המתווך בין היידיש (אירופים) לערבית (ערבים) שייעדו ראשי הפק"פ ליהודים המזרחים בתהליך הטריטוריאליזציה. אולם לאחר תהליך הערביזציה שתי השפות ששלטו בפרסומי הפק"פ היו העברית והערבית, אשר מ־1932 הייתה לשפה העיקרית שבה הופיעו פרסומי המפלגה. היידיש הלכה ונדחקה לשוליים.

תוכני הכרוזים של שנות ה־30 שהופיעו בשפות השונות לא תמיד חפפו. בין הכרוזים בעברית לאלה של היידיש הייתה חפיפה רבה, אם כי ביניהם ובין הכרוזים בערבית הייתה לעתים אי התאמה בתוכן. מצד אחד, הכרוזים בעברית (תחת כותרת משנה משמעותית "הסקציה היהודית")[153] וביידיש הרבו לתקוף את ההסתדרות ומוסדות הציונות, מצד שני, הכרוזים בערבית הרבו לתקוף את הציונות כמושג מונוליטי, להציג את הנשאשיבים כמשתפי פעולה עם המנדט הבריטי ולנהל דיאלוג ביקורתי ופומבי מול מפלגת האסתקלאל שנתפסה כמתחרה על קהל יעד דומה.

'לא מחנכים כי אם עוזרים'

הרכבה היהודי של פק"פ פגם אמנם במאמציה הנואשים למשוך אליה ערבים ולהעמידם בראשה, אולם גם לחוסר התאמתה של האידאולוגיה הקומוניסטית למבנה החברה הערבית הייתה תרומה לתלישותה של התנועה הקומוניסטית. אף על פי שההנהגה הופקעה מידי מייסדי המפלגה, ומספר הכרוזים בשפה הערבית, אשר עלה על אלה בעברית וביידיש,[154] עסקו בעיקר בהתקפה על הציונות, לא קל היה לקיים את דרישת הקומינטרן. שכן השינוי היה ייצוגי ולא מהותי. הערבים לא נמשכו אל שורות המפלגה בגלל חוסר התאמה תרבותית. מבנה החברה הערבית הפטריארכלית לא הניח כמעט מרחב מחיה למפלגות או לארגונים דמוקרטיים. היעדר התיעוש ומעמד הפועלים החיוניים הכשיל את התפתחות הקומוניזם. האופי האתאיסטי של המרכסיזם היה זר לערבים, אפילו לאלה שספגו את תרבות הנאורות של המערב. יתרה מזאת, על המכשולים המהותיים התווספה רדיפת המשטרה הבריטית אחר מנהיגי המפלגה אשר שיבשה את מאמצי השינוי הייצוגי. נג'אתי ואל־מע'רבי לא החזיקו מעמד זמן רב בתפקידם החדש. בסוף 1930 הם נאסרו, ולאחר שביתת רעב שזכתה להדים ציבוריים הם גורשו בתחילת 1931.

אף שלא זכו עדיין להנהיג למעשה את המפלגה, גירושם של השניים יצר חלל מנהיגותי. המאבק על הנהגת המפלגה נמשך זמן מה והזרמים הקודמים, אף שפינו מקומם בהנהגה, לא נעלמו כליל. במסמך מאוגוסט 1933 של הוועדה המדינית של הוועד הפועל של הקומינטרן תחת הכותרת "לכל חברי פק"פ" פנה הקומינטרן שוב מעל ראשה של הוועדה המרכזית של המפלגה וציין את חוסר שביעות רצונו מיישום תהליך הערביזציה. "ההנהגה היהודית של המפלגה", קבע הקומינטרן, "לא הצליחה ליישם את ההוראה הלנינית על כך שהחברים היהודים צריכים להיות 'לא אומנת ולא מחנכת כי אם עוזרים' של החברים הערבים". משום כך המליץ הקומינטרן על צעדים קיצוניים יותר אשר לפיהם המפלגה תאורגן מחדש,

על ידי כך שיוצאו ממנה כל אותם חברים יהודים אשר ממשיכים לנהוג לפי המסורת הכיתתית הישנה של המפלגה, אשר לא הצליחו להפוך ל"עוזרי" החברים הערבים, המתנגדים להסתגל לשיטות העבודה החדשות. ליצור הנהגה חדשה מהחברים הערבים המנוסים והטובים ביותר, שעליה תוטל (בתמיכת חבר מפלגה יהודי אחד או שניים – פועלים שאינם נושאים על גבם מטען ישן והמסוגלים לבצע ביושר תפקיד של עוזרים לחברים הערבים) אחריות מלאה להמשך הפעילות ההנהגתית במפלגה ובפרט למען הרחבת הקאדרים הערבים וקידומם.[155]

האירועים לאחר מכתב הוראות זה התגלגלו במהירות. ההנהגה היהודית־אירופית של הפק"פ הודחה ובמקומה מונו מנהיג ערבי – רדואן אל־חלו – או יהודים ילידי המקום – מאיר סלונים ושמחה צברי – לשלישייה המובילה של המפלגה. תחילה תוצאות הערביזציה היו משביעות רצון. בדו"ח שכתב "אביגדור" לקומינטרן על מצב המפלגה בין 1929–1934 הוא ציין כי:

בפרק זמן קצר יחסית הצליחה המפלגה לרכוש מספר קאדרים ערביים משמעותי. על פי יוזמת המפלגה ובהדרכתה כונס "כנס הפועלים הערבים" הראשון בפלשתינה שבו השתתפו נציגים של אלפי פועלים ערבים, התחזק הקשר של המפלגה עם הכפר [...] כל זה הצביע על כך שהמפלגה עלתה על הדרך לחיסול הבידוד מהמוני העובדים ומתנועת השחרור המהפכנית.

זאת ועוד, התאגדויות מוצלחות אלה בקרב הערבים הביאו לגידול משמעותי בממדי השביתות שננקטו בעיקר מ־1932 ושעסקו בשאלות של שיפור תנאיו של העובד הערבי במפעלים שהיו בבעלות "אימפריאליסטית". אולם בעיני רוחו של "אביגדור" תהליך הערביזציה לא עבר בצורה חלקה לא משום שהאופוזיציה היהודית סירבה לפנות דרכה, או בשל נטייתה לטרוצקיזם. הסיבות לכך היו גם ההבדלים בנטייה התרבותית של הפעילות המפלגתית. "ההפרעה הגדולה ביותר בעבודת המפלגה באה מהנטייה העצומה, במיוחד בקרב החברים היהודים, לוויכוחים אינסופיים בשאלות שמזמן נפתרו על ידי המפלגה והקומינטרן. התלמודיזם של בני הזעיר בורגנות מורגש היטב".

אולם ההבדלים התרבותיים שבין יהודים לערבים ושאלת הערביזציה הפרסונלית נדחקו לשוליים עם פרוץ המאורעות ב־1933. "אביגדור", הוא יחיאל קוסוי, ראה הזדמנות לרכוב על גלי האנטי־אימפריאליזם ולחזק את אחיזת המפלגה ברחוב הערבי, מכיוון ש"התנופה מהפכנית של אוקטובר 1933 תרמה רבות לא רק להמשך הגברת המהפכנות של המוני הפועלים והאיכרים, אלא גם לרדיקליזציה בשכבות רחבות של פועלים יהודים ובשכבות העוני של היהודים. העזרה הרפואית שאורגנה על ידי הפועלים היהודים למען הנפגעים הערבים בעת המאורעות ביפו, איסוף כספים בקרב פועלים יהודים למען המשפחות הערביות הנפגעות, אלה רק חלק מהסימנים להגברת הרדיקליזציה של הפועלים היהודים". "כל זה", סיכם "אביגדור" את הדיווח שלו, "מורה על כך שבתנאים של ביצוע כן של החובה המפלגתית והוראות הוועד הפועל של הקומינטרן מצד כל החברים, יכולה פק"פ בזמן הקצר ביותר להתגבר על שגיאותיה וחולשותיה ולעלות עד מהרה על הדרך שתוביל אותה לגדול כאוונגרד אמיתי של ההמונים המהפכניים בפלסטינה".[156]

במקורו התכוון רעיון הערביזציה לשנות באורח רדיקלי את הרכב המפלגה מיהודים לערבים ולא רק בהנהגה. מאחר שהערבים לא נהו בהמוניהם למפלגה ולא הצליחו למלא את תפקידם של היהודים בארגון לא השיגה הערביזציה את מטרותיה. אמנם הנהגת המפלגה הועברה ממהגרים יהודים־אירופים למרכסיסטים ערבים, אך בעקבות הכשלונות של הערביזציה עברה ההנהגה מאלה האחרונים לידי הילידים, כלומר לידי פעילים תושבי הארץ, יהודים וערבים, שלא היגרו מאירופה.

משלב זה ואילך המנהיגים המקומיים הילידים הלא־מהגרים של המפלגה הפכו למנהיגי המפלגה – המזכיר רדאון אל־חלו, ועמיתיו להנהגה צברי וסלונים. השלושה למדו יחדיו ב"אוניברסיטה הקומוניסטית לעמלי המזרח" בשנים 1933-1930. לאחר שרדואן אל־חילו מונה ב־1934 למזכיר המפלגה הוא צירף למזכירות את עמיתיו ללימודים סלונים וצברי, כך שהם הפכו לשלישייה המובילה של המפלגה. בעוד שמנהיגי העבר שאבו את ההון התרבותי שלהם

ואת הסמכות הפוליטית מפעילות פוליטית מרכסיסטית לא מוסדית עוד באירופה, הרי שהמנהיגים החדשים חונכו והוכשרו על ידי מנגנוני הקומינטרן עצמם ושאבו את הונם התרבותי וסמכותם הפוליטית מאותן שלוש שנות לימוד במוסקבה. עתה ההנהגה שצמחה מקרב הילידים של הארץ לא הייתה יותר בצלם של הפעילים שהודחו ונותרו במפלגה.

שילוב מעניין זה אִפשר לטעון מבחינה ארגונית שהמפלגה היא בשליטה ערבית בלי לאבד את המשענת המשמעותית של היהודים בתנועה ומבחינה רעיונית לפתור את הניגוד שבין הקומוניזם הארצישראלי לפרשנות הקומוניסטית שראתה בישוב היהודי קהילת מהגרים קולוניאלית, שכן נוכחותם של היהודים הילידים לא הייתה תוצאה של פרויקט הגירה אירופי. שילוב זה כאמור היה חזרה למגמת הטריטוריאליזציה אך בליטוש חשוב. בעוד שבמהלך שנות ה־20 הטריטוריאליזציה של הפק"פ שמה דגש גאוגרפי על הטריטוריה הארצישראלית, הרי עתה בניצוחם של "החבר מוסא", צברי וסלונים הטריטוריאליזציה שמה דגש דמוגרפי על האוכלוסייה הילידית של ארץ ישראל.

הפריזמה הדמוגרפית של הטריטוריאליזציה המשופרת הפכה, אפוא, לקרש ההצלה של המפלגה מפני חיסולה או פילוגה. הפשרה – בין הנהגה שהורכבה מיהודים מהגרים להנהגה ערבית טהורה – של הנהגה ילידית המורכבת מיהודים וערבים, מרמזת שהבעיה הייתה תרבותית ולא לאומית. בניגוד לעמדת מרבית החוקרים (זאב לקר, מוסא אל־בדירי, סלימאן בשיר, שמואל דותן ואחרים) הרואים בהנהגה של השלישייה תוצאה של הערביזציה וחלק ממנה, אנו רואים כי למעשה שלישייה זו משולבת מערבי ושני יהודים מקומיים ילידי הארץ. שכן, שילוב זה היה אמור לפתור את הבעיות של חדירה לרחוב הערבי בלי לאבד את התמיכה מהרחוב היהודי. יתר על כן, מעצם היותם של סלונים וצברי ילידי הארץ, וצברי אף מעדות המזרח, הניחו בקומינטרן כי הפער התרבותי ביניהם לערבים אינו קיים. טענה זו מחזקת את ההנחה כי תהליך הערביזציה מיסודו לא היה דחייה של האינטרנציונליזם לטובת הלאומיות הערבית, אלא דחייה של

האימפריאליזם התרבותי (בעיקר הייצוגי) לטובת מידה סבירה של מסורת מקומית. שהרי אם היה זה עניין לאומי גרידא לא היינו מוצאים לאחר הערביזציה כל ייצוג יהודי בהנהגת הפק"פ.[157]

אולם מרכזיותם של צברי וסלונים לא שכנעה את החברים היהודים של המפלגה. המפלגה נכנסה לשיתוק ארגוני ולדיסאוריינטציה רעיונית. היא עוררה התמרמרות קשה בקרב הפעילים היהודים, שהיו חוט השדרה של התנועה הקומוניסטית במזרח התיכון. במבט לאחור הטיל נחמן ליסט ספק בהתאמה של הערביזציה לרוח האידאולוגיה המרכסיסטית־לניניסטית:

> החלוקה בין קומוניסטים יהודים לערבים הייתה זרה לרוחי, הספוגה אינטרנציונליזם אינטגרלי. אמת המידה הלאומית בחלוקת התפקידים במפלגה לא מצאה חן בעיני. הרי יהודים רוסים היו בין מחוללי מהפכת אוקטובר המהוללת, והם עמדו – אף עודם עומדים! בראש התנועה הקומוניסטית בברית המועצות, ומדוע ייגרע חלקם בארץ ישראל? כלום ייתכן שבתנועה הקומוניסטית יהיו שני סוגי חברים: עוזרים, הגם שבכישרונם וברוחם המהפכנית הם ראויים לשמש מנהיגים – ומנהיגים שלא בזכות כישרונם אלא בגלל מוצאם הלאומי?[158]

מעיניו של ליסט כמו מעיניהם הדוגמטיות של קומוניסטים רבים אחרים נסתרו בשלב זה האינטרסים של המדינה הסובייטית שהלכו ונחשפו עם השינויים באווירה הפוליטית של אירופה. הקומינטרן הלך והתרחק מייצוג מובהק של המהפכה העולמית והחל, גם בתזות שלו כלפי המזרח, לייצג את ברית המועצות. בין הוועידה השישית של הקומינטרן ב־1928 לוועידה השביעית ב־1935 הידרדרו המפלגות הקומוניסטיות במזרח התיכון למצב של אין אונים – המפלגה המצרית התקשתה להתאושש מהדיכוי של הממשלה המצרית לאחר גל השביתות של 1924, המפלגה הסורית, אשר נולדה לתוך המרד הלאומי ב־1925, דוכאה ביעילות על ידי הצרפתים עם דיכוי המרד, ובפק"פ, כאמור, "חוט השדרה", נחלש בעקבות הערביזציה. התמורה הדרמטית שחלה במדיניות הסובייטית בתחילת שנות ה־30 בשל עלייתו של היטלר לשלטון, פלישת איטליה לחבש, מלחמת האזרחים בספרד והאיום במלחמת עולם – ניכרה ביחסם של הסובייטים כלפי מדינות המזרח וביחסם כלפי אירופה.

בניגוד להחלטת הקונגרס השישי של הקומינטרן, ב־1928, אשר שללה את הבריתות עם הגורמים הלאומיים, החלה, כאמור, המדיניות הקומוניסטית, בהדרכת הקומינטרן, להטיף לגיבוש חזית הגנה משותפת ולהקמת ממשלות של "החזית העממית" שיאגדו בתוכן את כל ה"הכוחות המתקדמים": ליברלים, סוציאל־דמוקרטים וכמובן קומוניסטים כנגד הפשיזם. גם באסיה נשמעה הקריאה להדק את השורות כדי לעמוד מול איום הפשיזם והמלחמה, וכתוצאה מכך נקראו הקומוניסטים להפוך שוב את עורם: אם בוועידה השישית של הקומינטרן, ב־1928, תוארה ה"ופד", המפלגה הלאומית המצרית, כ"אויב הקטלני" של הפועלים והאיכרים המצרים, הרי עתה, במהלך שנות ה־30, נקראו אותם פועלים ואיכרים לנהוג בו כבבעל ברית. גם סדר היום של המפלגות במזרח התיכון שונה בהתאם להתפתחויות הדרמטיות באירופה. הוויכוחים והזעזועים שהתרחשו בפק"פ במהלך תהליך הערביזציה נבלעו בתוך הרטוריקה האנטי־פשיסטית שהחלה לתפוס חלק נכבד בכרוזיה. המבט של הקומוניסטים היהודים בפק"פ הופנה מבפנים – עיסוק בשאלות של תפקידי המפלגה בארץ – החוצה – לעיסוק בשאלות כיצד המפלגה יכולה להוות גורם מסייע במערכת הקומוניסטית העולמית כנגד העלייה של הפשיזם, המסכנת לא רק את הקומוניסטים באותן הארצות אלא גם את ברית המועצות, "מולדת המהפכה". בכרוזי המפלגה אנו יכולים להבחין בשינוי מגמה מ־1933. המאבק בבריטים איבד ממשקלו, ואילו המאבק בפשיזם התגבר. כרוזים שונים הזהירו מפני מלחמה עולמית, או מחו על "מעצרם של מנהיגי הקומוניסטים הגרמנים" בעקבות השריפה ברייכסטאג. שאון הוויכוח והעימות בין היהודים לערבים נבלע בתהודה שעורר הפשיזם העולה.[159]

המרד הערבי הגדול והנתק מהקומינטרן

אולם השיח האנטי־פשיסטי היה בעיקר נחלתם של הקומוניסטים היהודים. הקומוניסטים הערבים, מצדם, המשיכו להשקיע בתהליך הערביזציה במלוא כוחם. לקראת מחצית שנות ה־30 תהליך

הערביזציה היכה שורשים גם בגלל התפתחויות כלליות. התיעוש המסיבי של הארץ, בעיקר בחיפה, הגדיל באופן משמעותי את מעמד הפועלים הערבי ואפשר גיוס של קאדרים וביסוסה של המפלגה בקרב האיגודים הערביים.

הנטייה לעבר הלאומיות הערבית הביאה קומוניסטים ערבים גם לעוינות עמוקה כלפי עמיתיהם היהודים. הדיונים המפלגתיים והפרסומים שלהם מאמצע שנות ה־30 מראים כי ההתקפה כנגד ההנהגה הקודמת הפכה לפומבית ולנחלתם של כל המנהיגים החדשים של המפלגה. החבר אמין עארף שלח במרץ 1935 מכתב לקומינטרן תחת הכותרת "דברי החברים הערבים בקולגיה הפלשתינית" שבו קבע כי:

> כל האנשים שהאינטרנציונל הקומוניסטי שלח כדי להנהיג את המפלגה הפלשתינית הראו חוסר יכולת ברורה ביישום הוראות אלה – או כתוצאה מבורותם המוחלטת, או מפני שלא נפטרו מהלכלוך ומהריקבון הציוני [...] אחדים מהם אמרו שההמונים הערביים לא הגיעו עדיין לרמה המאפשרת להם לקבל את הרעיונות המהפכניים [...] ההמונים הערבים סברו כי המפלגה הקומוניסטית הפלשתינית היא מפלגה יהודית ושהחברים הערבים אינם אלא "זנבות".[160]

עארף קרא לקומינטרן להוציא מהנהגת המפלגה את החברים היהודים, לשלוח תלמידים ערבים ל"אוניברסיטה הקומוניסטית לעמלי המזרח" כדי שישובו לאחר לימודיהם ויאחזו במושכות ההנהגה. גם החבר חביב, שהעיד בפני הוועדה לחקר עבודת פק"פ בקומינטרן, טען כי הניכור של הנהגת המפלגה הקודמת מהערבים אפשר "את הפצת הרעיון כאילו המפלגה הקומוניסטית הפלשתינית אינה אלא מלכודת לערבים ושכל הקומוניזם אינו אלא ילוד הרעיון היהודי העולמי והציונות".[161] במאי אותה שנה, לאחר סיכום העדויות בפני הוועדה לחקר פעילות הפק"פ, הצהירה שוב ועדת מזכירות מחלקת המזרח של הוועד הפועל של הקומינטרן כי הדרך להפצת הקומוניזם ולהכשרת קאדרים ערבים היא בערביזציה ודרשה באופן תקיף להעמיד "את החברים הערבים לא באופן פורמלי בלבד כי אם במהות בראש ההנהגה הפוליטית והארגונית בוועד המרכזי ובוועדים המקומיים".[162]

אולם עליית הפשיזם באירופה חיזקה את הקשר בין ה"ישוב" לשלטון הבריטי. המאבק באימפריאליזם המערבי, שחפף עתה גם תמיכה אפשרית במחנה הפשיסטי, הפך לנחלתם הבלעדית של הערבים. המרד של 1929 הביא בעקבותיו את מאורעות 1933 ואת השביתה הכללית שהוכרזה ברחוב הערבי. כל אלה היו סימנים ראשונים לעשוי להתחולל. באפריל 1936 הוכרזה שביתה כללית שנייה שנמשכה כחצי שנה ושהובילה לפרוץ "המרד הערבי הגדול". המרד, שפרץ מלמטה על ידי איכרים, בדווים ועירונים אילץ את "הוועד הערבי העליון" לנקוט עמדה אנטי־בריטית ברורה ולקחת מנהיגות. התוצאה הייתה שההבדלים המשמעותיים שהיו בין הזרמים הלאומיים השונים של הפוליטיקה הערבית לפק"פ הלכו והצטמצמו – עתה הכל נדרשו לסוגיית המאבק האנטי־אימפריאליסטי ולגירושם של הבריטים מהארץ. זאת ועוד, הוועידה השביעית והאחרונה של הקומינטרן, שבה נטבעה הססמה החדשה בדבר "החזיתות העממיות", קבעה שמוטלת החובה על המפלגות הקומוניסטיות להיכנס לבריתות עם הכוחות והתנועות הלאומיות. אולם הקומינטרן – אם בשל הירידה המשמעותית בכוחו ואם בשל דאגתה ועניינה של ברית המועצות בעליית הפשיזם ובמלחמה הגדולה ההולכת וקרבה – כבר לא עקב באותה דריכות ועניין במרד הערבי הגדול ולא ראה בו סמל למאבק אנטי־אימפריאליסטי עולמי. הבחירה של הפק"פ לתמוך ואף באופן מסוים להשתתף במרד באה מתוך היסחפות אל הפוליטיקה הלאומית הערבית יותר מאשר מתוך מדיניות קומוניסטית עולמית.

הפעילות של הפק"פ במהלך המרד כללה ארגון ותמיכה בשביתה הכללית של 1936, בניית ארגונים כפריים מקומיים ואף השתתפות בפעילות אלימה כנגד הבריטים. פעילות המפלגה נשאבה כולה לתוך שיח לאומי אנטי־אימפריאליסטי במנותק משאלות אוניברסליות – עליית הפשיזם, מלחמת האזרחים בספרד וריח המלחמה העולמית הממשמשת ובאה – שהעסיקו את המפלגות הקומוניסטיות ברחבי העולם. אחד מהסממנים לשינוי בשיח התרבותי שהתחולל במפלגה היה השימוש התכוף באמירות דתיות "אם ירצה האל" או "ישמור אותך האל" שהחלו להופיע בתכתובות בין הפעילים הערבים.[163] זאת

ועוד, מעתה ניהלה הפק״פ את קשריה עם מוסקבה באמצעות המרכז הקומוניסטי בדמשק. במכתב בערבית שנשלח באוגוסט מהפק״פ למפלגה הקומוניסטית הסורית ואשר משם נשלח לקומינטרן ותורגם מערבית לרוסית אנו מוצאים תיאור ודיווח של תחילתו של המרד. לאחר תיאור מספר האבדות שספגו הבריטים ומספר המטוסים שהופלו סיפר המכתב כי במהלך המרד ״השפעת מפלגתנו גדלה מאוד והתרחבה בעיקר בשל אימוץ טקטיקה של בניית ׳חזיתות עממיות׳ ובשל תהליך הערביזציה [...] אנו מוציאים עתה עיתון שבועי לא גדול, בשם החזית העממית [...] וההמונים מצפים להופעת גיליונותיו״.[164]

אולם הקומינטרן וברית המועצות איבדו עניין במרד ובמפלגה והיו עסוקים יותר בשאלות האירופיות של הפשיזם ומלחמת האזרחים בספרד. העניין הפלשתיני נדחק לשוליים, והקשר של הפק״פ עם הקומינטרן שהתבצע דרך דמשק כמעט ונותק לגמרי. במכתב שנשלח מהפק״פ (כנראה על ידי המזכיר אל־חילו) למפלגה הסורית ביולי 1936, ושנכתב בשפה מקודדת, התלונן המחבר על הנתק עם הקומינטרן:

> מה שאני רוצה לחזור עליו הוא חיזוק היחסים בינינו ובין אבא [קומינטרן], מאחר שאנו מנותקים ממנו בצורה מוחלטת, דבר שישבש את עבודתנו. אם היחסים ימשיכו להיות כפי שהם כעת, אינני יודע מה תהיה התוצאה, אבל סביר להניח שזו תביא לפירוק משפחתנו ולהידרדרותה. אינני מסתיר בפניך את האכזבה שחלחלה בנפשי בעקבות יחסו של אבא.[165]

ערביזציה של הקומוניזם במזרח התיכון

שאלת הערביזציה נגעה לא רק לפק״פ, אלא למרבית המפלגות הערביות. עוד לפני פרוץ המרד ניהלו המפלגות באזור דיון מעמיק בשאלה כיצד מיישמים את החלטות הוועידה השביעית של הקומינטרן בדבר גיבוש ״חזיתות עממיות״. בתחילת חודש נובמבר 1935 נערך בדמשק הכינוס הראשון של המפלגות הקומוניסטיות בארצות

הערביות, בהשתתפותם של נציגים מהמפלגות בסוריה, בעירק, בארץ ישראל, במצרים, באלג׳יר ובתוניס. בכינוס, שנמשך שלושה ימים, דנו הנציגים באופן היישום של החלטות ועידת הקומינטרן: כיצד להקים חזית עממית למלחמה בקולוניאליזם? כיצד לבנות תוך שיתוף פעולה את הקאדרים הערבים ואת העיתונות בערבית?

במסמך תחת הכותרת ״הכינוס הראשון של המפלגות הקומוניסטיות בארצות הערביות״, ואשר הופץ בקרב הציבור הקומוניסטי הרחב בכל הארצות הערביות, תפס תהליך הערביזציה שעבר על מרבית המפלגות מקום מרכזי בדיונים. על התהליך המוצלח של המפלגה הסורית נכתב בין השאר ״רק בסוריה הצליחה המפלגה הקומוניסטית לבצע תוכנית נכונה של ערביזציה ולכן התאפשר לה לכבוש מקום באיגודים המקצועיים. היא החלה להרחיב את שורותיה והשתלבה במאבק העממי של הציבור למען שחרור לאומי. הכינוס רואה בתוצאות הראשוניות שהשיגה המפלגה הסורית הוכחה חותכת לכך שהמפלגות הקומוניסטיות בארצות הערביות מסוגלות להפוך למפלגות המוניות אמיתיות ולחדור אל שורות העם, בתנאי שתהדקנה את קשריהן עם התנועה הלאומית המהפכנית ותפעלנה בראש ובראשונה כדי להגן על עמיהן נגד הקולוניאליזם הזר״.

בעקבות תהליך הערביזציה של הפק״פ קבע הכינוס כי:

> החובה העכשווית של המפלגה, חובה שאיננה סובלת כל דיחוי, היא להמשיך ולבודד את התוצאות החיוביות הראשוניות שאותן השיגה המפלגה בתחום הערביזציה. כדי להגשים זאת על המפלגה להמשיך בהתמדה לקדם את החברים הערבים אל מרכזי ההנהגה, להגביר ולמקד את כוחותיה העיקריים בפעילות בקרב הציבור הערבי ולפתוח במאבק נחרץ נגד התנגדותם של מספר חברים יהודים, שלא הבינו את מהות הערביזציה, ובמקום לתמוך בקאדר הערבי שיארגן וינהיג את המפלגה הם מנסים להגדיל את הפעילות וליצור מצב של אי אמון בחברים הערבים.

גם שאלת הערביזציה במפלגות הצפון אפריקאיות עלתה לדיון. המאבק לערביזציה של המפלגות האלג׳יראית והתוניסית,

קשור באופן הדוק בניהול מאבק יום יומי למען זכויותיו הלאומיות של העם הערבי ולמען חיים דמוקרטיים ושוויון מלא [...] לכן על שתי מפלגות אלה לפעול נמרצות כדי להיפטר משארית הנטיות הקולוניאליסטיות בקרב החברים הצרפתים החיים שם, למקד את הדאגה להכשרת הקאדר הערבי ולהעמיד ללא שהות את הקאדר הערבי בראש הארגונים המפלגתיים.

החלטות הכינוס הצביעו על כך שההבנה המקומית של החלטות הוועידה השביעית של הקומינטרן ראתה בהכשרת קאדרים ובפעילות תרבותית וחינוכית בייסודה כאמצעי לבניית "חזיתות עממיות". "עד עתה", נקבע בהחלטות הכינוס, "מה שהחמיר את הנתק של המפלגות מהציבור הערבי היה שהנהגת המפלגות, הפעילות התרבותית והכנת הקאדר היו בידיהם של גורמים שהכשילו את ביצוע החלטות הקומינטרן [...]".

הכינוס קבע כי הכשרת הקאדר הערבי היא במרכז פעילותן של כל המפלגות וכי עליהן "להיות פעילות בכל הפעילויות היומיומית ולפקח על פעילות החברים ולדאוג לחינוכם". זאת ועוד, האינטליגנציה הערבית המקומית, קבעו ההחלטות, היא הגורם החשוב ביותר בהכשרת קאדרים. "לכן על המפלגות הקומוניסטיות לגייס את ציבור המשכילים ואת הסטודנטים אל החזית העממית למאבק נגד הקולוניאליזם, לשלבם בכל ארגוני התרבות ובתי הספר הקיימים".

גם שאלת השפה של הפרסומים הקומוניסטיים בערבית עלתה על הפרק. משתתפי הכינוס סברו כי "ברוב המקרים העיתונות המפלגתית די מנותקת מחיי הארץ, ושהיא בוחנת את המאבק הפוליטי והכלכלי של הציבור בצורה מופשטת ועמומה, בניתוחים ארוכים ומסורבלים, ששפתם מרחיקה אותם מהציבור [...]". לכן אל לה לעיתונות לעסוק רק בתעמולה של הרעיונות הקומוניסטיים ועליה "להיות בעיקר עיתונות לוחמת, העונה על צורכי המאבק הציבורי ולתת לציבור תשובות מעשיות. על העיתונות הקומוניסטית להיות פשוטה וברורה ולהכיל מאמרים קצרים וריאליסטיים".[166]

באופן הזה קבעו החלטות הכינוס הראשון של המפלגות הקומוניסטיות הערביות שתהליך הערביזציה הוא תרבותי ביסודו. לא

רק יהודים אירופים, אלא זרים בכלל הוצאו מהנהגת רוב המפלגות, פרט למצרית. התהליך עצמו עסק בעיקר בשאלת הכשרת קאדרים ובניית ארגונים מקומיים על ידי פעילים ערבים. יתרה מזאת, גם שאלת הסדרת השיח הקומוניסטי הייתה תרבותית ביסודה. מעתה הטקסטים של האידאולוגיות המרכסיסטיות נאלצו לפנות את מקומן לטקסטים בשפה פשוטה ונגישה, העוסקים בעיקר בבעיות מעשיות מקומיות. כך שהערביזציה הציגה את דור ההנהגה והמייסדים של המפלגות כאנשי מילים וססמאות בעוד שמחליפיהם הערבים הם אנשי מעש.

גם המפלגה הסורית־לבנונית עברה תהליך ערביזציה דומה במטרה להרחיק את המייסדים הזרים, אנשי הפק״פ, או של בני המיעוטים, הארמנים מקבוצת ספרטקוס. אולם הסיפור היהודי היה שונה מזה הארמני. ייתכן שנוכחות של יהודים מקומיים בסוריה הייתה מתקבלת גם אצל היריבים בהבנה מסויגת (כמו שאירע בעירק), אולם אנשי הפק״פ עוררו אנטגוניזם מעצם היותם זרים בדתם, בלאומיותם ובתרבותם, ומשום שהזיהוי שלהם עם התנועה הציונית הלך והתחזק עד כדי כך שיוסף אברהים יזבכ, ממייסדי המפלגה הסורית־לבנונית, אמר פעם, בנימה אנטישמית, כי ״פעילי הפק״פ החליקו מהידיים כמו צלופח״.[167] בשנים 1933–1934, בתמיכת הקומינטרן, הוביל ח׳אלד בכדאש את הערביזציה ודחק את היהודים והארמנים אל מחוץ להנהגת המפלגה. פעילי פק״פ הורחקו ראשונים: טפר וברגר־ברזילי איבדו את השפעתם, נעלמו מהזירה וחזרו לברית המועצות. ליסט, חבר הוועדה המרכזית של המפלגה שהיה שם על תקן של יועץ מטעם הפק״פ, הודח בהוראת הקומינטרן כבר באביב 1933 וחזר לארץ ישראל.[168] ליסט נחשב כמקורב יתר על המידה דווקא לכמה פעילים ארמנים ולא לערבים. אולם היה לו חיסרון גדול: הוא היה יהודי מארץ ישראל, ובנקל היה אפשר לחשוד בו שהוא זר, אירופי ואפילו ציוני. בקיץ 1933 שיגר ״אביגדור״, יחיאל קוסוי, דו״ח מביירות למוסקבה, וכתב ש״השמי״ (כינוי של ליסט) סטה מהקו הנכון בשאלת היחסים עם התנועה הלאומית ובשאלה האגררית, אך הוא רבולוציונר טוב ואורגניזטור מצוין״. בתשובה קיבל נזיפה חמורה מהקומינטרן. ״אין שואלים את דעתך על ׳השמי׳: אנו מכירים אותו, עליך לדאוג שהוא

יעזוב את סוריה", נאמר באיגרת.[169] אולם החלטת הקומינטרן לא נלקחה בחלל ריק.[170] העימותים שנוצרו בתוך המפלגה בין הזרים היהודים הארצישראלים והארמנים למצטרפים החדשים מקרב המקומיים האיצו בקומינטרן להתערב ולקחת החלטה בעד צד אחד. רפיק רצ'א, מהדמויות המרכזיות בקרב המקומיים, תיאר את הרקע לעימות במונחים של זרות לאומית־תרבותית:

משנת 1931 עד 1934 היו במפלגה יחסי גומלין טובים עם הקומוניסטים היהודים. הם שותפו במשלחות ובדיוני המפלגה על ענייני ארצנו. שלחנו את פרג'אללה אל־חלו לתל אביב לבקש את עצת הקומוניסטים היהודים ביחס לתוכניות המפלגה. אחר כך הזמנו לביירות את הקומוניסט היהודי נחמן ליסט כדי לעשות שימוש בניסיון ובידע שלו. באחת הוועידות שהיה שותף לעשייתה הוא השתתף באופן פעיל והורה לנו לשנות את עמדתנו ביחס למפלגות ולקבוצות הלאומיות בסוריה ובלבנון ולחזק את המאבק נגדן משום שהן מפלגות אופורטוניסטיות. זה בזמן שבו שקד האימפריאליזם הצרפתי לרדוף, לגרש ולהבריח קבוצות אלה. ולפני נחמן היה יועץ המפלגה ברגר, ואחרי נחמן נשלחו כמה יועצים אשר הייתה להם המילה הראשונה במדיניות המפלגה והם כולם נשאו אלינו הון זר והעבירו אלינו מגמות זרות.[171]

משקלם של הנוצרים הארמנים והמארונים דולל, אל־שמאלי ויזבכ המארונים נדחקו אל מחוץ להנהגה, ועוד קודם לכן החלו הקומוניסטים הארמנים להגר לארמניה הסובייטית, בדומה להגירה של היהודים הקומוניסטים לבירוביג'ן. עם הנהגת הוועד המרכזי החדש נמנו ח'אלד בכדאש, שהיה מנהיג תהליך הערביזציה על אף היותו כורדי, אחמד זעזע ופוזי זעים מסוריה; רפיק רצ'א, פרג'אללה אל־חלו, נקלא שאוי ופואד קזאן מלבנון. העיתון בשפה הצרפתית ל'הומניטה, שהיה אמצעי ביטוי בעל זרות מובהקת, חדל להופיע בסוריה ולבנון ובמקומו החל להופיע עיתון בשפה הערבית ששמו פג'ר אל–אחמר (שחר אדום). ההנהגה החדשה אימצה קו פופולרי המכוון לסוגיות פרולטריות ולאומיות בלבד, ושמה קץ לתעמולה שהתנגדה להנהגה הלאומית, "הבורגנית", ולדת. מסע תעמולה חדש, בראשותו של ח'אלד בכדאש,

חדר למעגלים רחבים יותר, והצליח במשימת הקומינטרן לכרות ברית עם הגורמים הלאומיים.[172]

גם התנאים הפוליטיים החדשים שנוצרו בצרפת, בעלת המנדט בלבאנט, סייעו לעליית כוחה של המפלגה הסורית־לבנונית. עם עלייתה של "החזית העממית" לשלטון בצרפת, ב־1936, אשר זכתה לתמיכה נמרצת מהמפלגה הקומוניסטית הצרפתית, אף כי הקומוניסטים לא היו מיוצגים בה בפועל, הורפה הלחץ של השלטונות הצרפתיים מהמפלגה הקומוניסטית הסורית־לבנונית. בסוריה ובלבנון היו הקומוניסטים מסוגלים לפעול בגלוי, ומעמדו החדש של בכדאש אף התיר לו להתייצב מול הרשויות בדמשק ולאיים בפנייה ישירה לפריז אם יעמדו בדרכו.

ואולם תהליך הערביזציה, שהיה אמור לעמעם את הניכור בין המפלגה ובין החברה הסורית, לא שחרר את המפלגה מהשפעות זרות ומזיקות. עקב התפניות שחלו במדיניות של מוסקבה נדחקה המפלגה לעמדות שעמדו בניגוד חריף לדעת הרוב בסוריה ובניכור כלפי האינטרסים הלאומיים. הסובייטים תמכו בוויתור שוויתרה צרפת לטורקיה על חבל אלכסנדרטה, בטענה שוויתוריה של צרפת ממריצים את טורקיה לתמוך במאבק הצפוי נגד הפשיזם. בכדאש צידד, בהשפעה סובייטית, במדיניות הצרפתית שיתר הסורים התקשו להבינה. עמדתו האנטי־לאומית נבעה, אפוא, מכוחה האימפריאליסטי של המפלגה הקומוניסטית הצרפתית. כך שאם המטרה העיקרית של הערביזציה הייתה לכרות שוב ברית עם הגורמים הלאומיים במטרה להילחם בחזית אחת כנגד הפשיזם, הרי שבעניין אלכסנדרטה מולאה משימה זו באופן מוזר – התמיכה בהעברת החבל לידיים טורקיות סייעה לסובייטים ובעיקר לצרפתים לעמוד מול הסכנה הפשיסטית, אך ניכרה את המפלגה מהגורמים הלאומיים.

בניגוד להיחלשות התנועה הקומוניסטית בארץ ישראל לאחר הערביזציה, בסוריה הצליחו הסובייטים בעקבות תהליך הערביזציה לחזק את אחיזתם. במאמר שכתב בכדאש, באוקטובר 1943, ציין ברטרוספקטיבה את הזיקה בין תהליך הערביזציה לעלייה בפופולריות של המעצמה הסובייטית במזרח התיכון. התועלת שהפיקה ברית

המועצות מהערביזציה סוכמה על ידו בקביעה כי "הפנייה לברית המועצות הפכה להיות דומה לגל עצום המתרומם והולך בין העמים במזרח ובמערב".[173]

בדומה למפלגות קומוניסטיות אחרות בעולם, גם במזרח התיכון הגבילו הנחיות ממדיניותו המשתנה של הקומינטרן את חופש הפעולה במפלגות. למרות "פרשת אלכסנדרטה" הראתה המפלגה בסוריה ובלבנון גמישות מסוימת והתאמה למסורת הלאומית ולמציאות המשתנה. חבריה ציטטו פסוקים מהקוראן ומהחדית' ועשו שימוש נרחב במסורת ובהיסטוריה הערבית. המאבקים הפנימיים בתוך המפלגות היו מעטים בהשוואה למפלגה העירקית והמצרית, גם בזכות המעמד של ח'אלד בכדאש כמנהיג הבלתי מעורער.[174] במידה מסוימת נבעה ההצלחה היחסית של המפלגה הסורית־לבנונית מאותה סיבה שהובילה לדחייה של הקומוניזם. הזרות התרבותית עומעמה בעיקר משום שתפקיד הזרים הסתיים מוקדם, וקומוניסטים ערבים הצליחו לשלב את המאבק לשחרור לאומי עם העניין הקומוניסטי. לערביזציה היו, אפוא, תוצאות מרחיקות לכת בתחום הלאומי, והן אפשרו לקומוניסטים להשתלב במאבק לשחרור לאומי, ואם לא לכרות ברית עם הכוחות הפוליטיים המתחרים – המפלגות הלאומיות – אזי לפחות לנקוט עמדה חיובית כלפיהן.[175]

בעקבות הצלחת הערביזציה החליפה ביירות את תל אביב כמרכז קומוניסטי אזורי, גם בזכות היחס המתירני של השלטונות כלפי המפלגה. אחת המשימות של מנהיגי המפלגה הסורית־הלבנונית החל משנות ה־30 הייתה לתאם את פעולותיהן של מפלגות קומוניסטיות חלשות יותר במזרח התיכון. אמנם מגעים אפקטיביים בין ביירות למוסקבה בשנים 1944–1938 לא התקיימו, אך קומוניסטים פלשתינים, מצרים ועירקים ראו בהנהגת ביירות בוררת במאבקים ובסכסוכים הפנימיים שלהם, ולאחר 1944 ראו בה מקשרת בינם למוסקבה.[176] הקומוניסטים הארצישראלים הוכפפו אף הם למרותה של ביירות. חומר תעמולה הופץ מסוריה ולבנון לארץ ישראל כמו גם עיתונות קומוניסטית. בסוף 1941 החלו להפיץ בקרב החוגים הקומוניסטיים בארץ ישראל את עיתון המפלגה הלבנונית נצ'אל אל–שעב.[177] ההכפפה של פק"פ למרכז

בביירות הובילה להאשמה של גורמים ציוניים כי הקומוניסטים בארץ ישראל מבצעים שליחות לא במסגרת התנועה הקומוניסטית העולמית אלא בשליחות התנועה הלאומית הערבית.[178]

במפלגה הסורית־לבנונית תהליך הערביזציה היה שונה מזה של הפק"פ בשני תחומים: **הראשון**, המניע. תהליך הערביזציה בפק"פ נועד לשבור את הניכור עם ההמונים הערבים ואילו במפלגה הסורית־לבנונית לעמעם את הניכור עם הגורמים הלאומיים. **השני**, במפלגה הסורית־לבנונית תהליך הערביזציה היה קל יותר ליישום מפני שהשינוי הייצוגי לא דרש ניתוק של קבוצת האוכלוסייה העיקרית מהמפלגה, כמו הישוב מהפק"פ, אלא ניתוק של זרים ובני מיעוטים שהאחיזה שלהם באוכלוסייה של הארץ מבוטלת.

למרות זאת אפשר להבחין גם בקווי הדמיון בין שני תהליכי הערביזציה, בפק"פ ובמפלגה הסורית־לבנונית. בשניהם הפעילים הערבים והמקומיים שתפסו את ההנהגה היו בוגרי המחזורים הראשונים של "האוניברסיטה לעמלי המזרח". בשני התהליכים אנו מזהים דפוס היסטורי דומה. בפק"פ החל התהליך לאחר ההתקוממות הערבית ב־1929, אחריה הפך רדואן אל־חלו לדמות מרכזית במפלגה שעסקה בעיקר במאבק האנטי־בריטי. בסוריה ובלבנון תהליך הערביזציה החל אף הוא שנים ספורות לאחר המרד הדרוזי, בעקבותיו נרדפה ונחלשה המפלגה, עד שח'אלד בכדאש נעשה, בראשית שנות ה־30, לאיש החזק של מפלגה שהתמקדה במאבק האנטי־אימפריאליסטי.

תהליך הערביזציה עבר בעיקר על פק"פ ועל המפלגה הסורית־לבנונית. המפלגה העירקית לא נדרשה לתהליך דומה לנוכח הרכבה המקומי. המפלגה המצרית הייתה מפוצלת ומפולגת מדי מכדי שאפשר יהיה לכפות עליה תהליך דומה, אף על פי שהדרישה ל"מצריזציה" של התנועה, אשר ביטאה את מורת רוחם של הילידים מההגמוניה של המהגרים האירופים, הדהדה למרחוק. חילוקי הדעות בתוך התנועה הקומוניסטית המצרית, בשנות ה־30, נמשכו שנים רבות. ב"תנועה הדמוקרטית לשחרור לאומי", הזרם המרכזי בתנועה, ראו בתא המפלגתי יחידת מאבק, ואילו באיסקרא, תנועתו של הלל שוורץ, שאופיינה בריבוי הזרים, רוכזו המאמצים להכנת שלד מפלגתי

והועדפה יחידה מחנכת. "התנועה הדמוקרטית לשחרור לאומי" תמכה ב"מצריזציה" וב"פרולטריזציה" של המפלגה, ואילו איסקרא החזיקה בדעה כי בתנאים הנוכחיים רוב חלקי הגרעין הקומוניסטי צריכים להיות שייכים לשכבה האינטלקטואלית, בעיקר למיעוטים לאומיים, וכי אין לעשות מאמץ מלאכותי למשוך לתנועה גורמים שיגרעו מאופייה הקומוניסטי של המפלגה. בספטמבר 1943 אירע פילוג. כמה מחברי "התנועה הדמוקרטית לשחרור לאומי" פרשו מהתנועה והקימו ארגון משל עצמם: תחריר אל־שעב (שחרור העם), שמטרתו הייתה, לפחות מבחינה תיאורטית, להדגיש את הצורך ב"מצריזציה" של המפלגה. הפורשים דרשו מפורשות את גירושם של הלל שוורץ ואנרי קוריאל מהנהגת המפלגה כדי לתת למפלגה צביון מצרי. התביעות של תחריר אל־שעב למצריזציה של התנועה הקומוניסטית המצרית היו למעשה דחייה של ההנהגה הזרה וקריאת תיגר נגד רעיון יסודי בקומוניזם – האינטרנציונליזם.[179]

הערביזציה הייתה הסדק הראשון בחומת האינטרנציונליזם המאפיינת את האידאולוגיה הקומוניסטית. קומוניסטים ערבים החלו להתייחס באופן חיובי לתנועה הלאומית הערבית, לעומת יחס שלילי שהפגינו כלפי הפק"פ והישוב. מנקודה היסטורית זו ואילך החלה ההידרדרות במורד הלאומיות, עד שלבסוף הפכו המפלגות הקומוניסטיות הערביות למפלגות לאומיות.

בארץ ישראל, תחת המנהיגות של השלישייה אל־חלו, צברי וסלונים ניהלה הפק"פ תמרונים בין האינטרסים הלאומיים הערביים והיהודיים. התמיכה הפעילה בהתקוממות הערבית בשנים 1939-1936 הובילה להתפלגות של פלג יהודי שכינה עצמו "הסקציה היהודית". מאוחר יותר, בתחילת שנות ה־40, עם פתיחתה של מלחמת העולם השנייה, הלכו הקומוניסטים היהודים והתרחקו מהזיקה ללאומיות הערבית, בעיקר בשל תחושת הגורל המשותף עם הציונות לנוכח הסכנה הנאצית, כמו גם רגשות התיעוב שאותן פיתחו ביחס ללאומנים ערבים שנכנסו בברית עם מדינות הציר. רק לאחר יוני 1941, עם המתקפה הגרמנית על ברית המועצות, יצאו הקומוניסטים היהודים מהלם הערביזציה וחזרו לתפקד כציר המרכזי של הפק"פ, הרבה בזכות

תפקידם במאבק האנטי־פשיסטי.

כך שהאימפריאליזם התרבותי הותאם לאסטרטגיה השלבית של ייצוא המהפכה. הניסיונות האינטנסיביים של הקומינטרן להתקשר לגורמים הלאומיים הפך את הקומוניזם לא רק לעניין של קומוניסטים; אלא קהל היעד הורחב גם לגורמים הלאומיים. ואולם, האידאולוגיה הזרה, עם הזרים שהפיצו אותה, נדחו, בסופו של דבר. בהנחה שאידאולוגיה היא אמנם מכלול של סמלים תרבותיים, כפי שטען גירץ, אפשר לומר כי הקומוניזם נדחה ייצוגית (נציגים זרים) ומהותית (תוכן אידאולוגי זר), כלומר נדחה על רקע תרבותי. הניסיון הראשון לפתור את הניגוד שבין הקומוניזם לתנאים המקומיים, כאמור, התבטא בתהליך הערביזציה, אולם היה זה ניסיון פשטני לפתור רק את בעיית הייצוג. הקומינטרן לא נתן דעתו לאפשרות כי המרכסיזם כמו גם הפרקטיקות של התרבות הפוליטית הקומוניסטית עצמן הם אלה שמעוררים ניכור תרבותי וסנסציות של זרות. במסווה של זהות תרבותית לאומית־ערבית ביקש הקומינטרן להפיץ את הקומוניזם ללא שינוי במהותו. אך למעשה בתהליך הערביזציה הודה הקומינטרן באשמת היות מדיניותו על כל מרכיביה – אידאולוגיים ומפלגתיים – זרה לתרבות המקומית.

פרק רביעי

'הבדלים עמוקים בדרכים היסטוריות'

עתה נעשה ברור יותר כי המצב הפנימי והבינלאומי של כל מדינה הפך למסובך יותר. הפתרון לבעיות של תנועת הפועלים של כל מדינה, באמצעות תיווך של מרכז בינלאומי, נתקל במכשולים שאי אפשר להתגבר עליהם – ההבדלים העמוקים בדרכים ההיסטוריות של התפתחות של כל מדינה, המגוון של התנאים והניגודים במבנה החברתי שלהם, ההבדלים ברמה של ההתפתחות הפוליטית והחברתית, ולבסוף הרמה השונה של תודעה וארגון של הפועלים.

הצהרת הפירוק של הקומינטרן, 15 במאי 1943

שנות ה־30 היו תקופת מעבר מהשלב המהפכני של התנועה הקומוניסטית העולמית לגישה חדשה שביקשה להתרכז במדינה הסובייטית. בעוד שבעבר הורכב הקומוניזם העולמי מארגון בינלאומי ואידאולוגיה אינטרנציונלית, עתה הוא הורכב ממפלגות מקומיות המסונפות למפלגה הסובייטית ובאידאולוגיה הקשורה באינטרסים של ברית המועצות יותר מאשר באינטרסים של מעמד הפועלים העולמי. כתוצאה מכך גם המתח התרבותי שבין הקומוניזם הארצישראלי לערבי עבר שינוי. "התיווך באמצעות מרכז בינלאומי", כדברי הצהרת הפירוק של הקומינטרן, "נתקל במכשולים שאי אפשר להתגבר עליהם" גם במזרח התיכון. הכשלונות בהרחבת החוגים הקומוניסטיים והאכזבה מהבריתות עם

הגורמים הלאומיים במאבק כנגד האימפריאליזם נתנו את אותותיהן. ההסתנפות הרופפת של המפלגות המקומיות למפלגה הסובייטית ביטלה את שליחותם המתווכת של הפק"פ והקומינטרן. עתה הקשר התבסס יותר על תיאום עמדות פוליטיות ופחות על אינדוקטרינציה תרבותית. חזונו של זינובייב ליצירת "תרבות משותפת אחת" הלך והתמסמס.

לשינויים הפנימיים בברית המועצות היה תפקיד פעיל בהתמסמסות החזון של "תרבות משותפת אחת". שרשרת הניצחונות האידאולוגיים של סטלין בתוך המפלגה הסובייטית עד סוף שנות ה־30[180] העבירו את "מהפכת אוקטובר" מטמורפוזה – את המהפכה הקומוניסטית העולמית החליפה התפיסה של "סוציאליזם בארץ אחת", את "הצנטרליזם הדמוקרטי" החליף פולחן האישיות, את האינטרנציונליזם הקומוניסטי החליף פרטיקולריזם. תמורות אלו הוקרנו גם למפלגות האזוריות, שחשו פחות מחויבות לאינטרנציונליזם ואשר עסקו מעתה בחיזוק הזהות הפרטיקולרית שלהן.

גם מדיניות החוץ הסובייטית, אשר התפתלה מאירוע לאירוע, תרמה את חלקה לחיסולה של התנועה הקומוניסטית העולמית. עליית כוחו של הפשיזם עוררה קריאות לגיוס המשאבים של התנועה הקומוניסטית העולמית, כפי שביטאו החלטות הוועידה השביעית של הקומינטרן ב־1935, ולהקמת "חזיתות עממיות" כנגד גורמים פשיסטיים מקומיים. קו זה שונה באופן קיצוני ב־1939 עם חתימתו של הסכם ריבנטרופ־מולוטוב. אולם ביוני 1941, עם פתיחתו של "מבצע ברברוסה", המתקפה הגרמנית על ברית המועצות, שונתה שוב המדיניות הסובייטית, שעברה לשתף פעולה עם בעלות הברית, ה"אויב הקפיטליסטי הישן". השינויים המתעתעים במדיניות החוץ הסובייטית הפכו את הדוגמטיות האידאולוגית, נחלתם של מהפכנים קומוניסטים ברחבי העולם, לכלי פוליטי ציני בידי המנהיגות הסובייטית.[181]

אולם הנטישה של תפיסת "ייצוא המהפכה" לא הייתה קלה. ברית המועצות הייתה נתונה בסכנה חמורה מפני הגרמנים, ולשם היחלצות ממנה רתמה את התנועה הקומוניסטית העולמית לאינטרסים של "מולדת המהפכה". ההגדרה החדשה של סטלין לפיה "המהפכה תחת מצור" אמורה הייתה להצדיק פשרות אידאולוגיות ושימוש באמצעים

שהיו בעבר בלתי מקובלים. בעקבות זאת ההגמוניה התרבותית, שהוגדרה קודם בפרמטרים של אידאולוגיה, שפה והרכב פרסונלי זר, נעשתה יותר ויותר מדינית והוגדרה בפרמטרים מדיניים של קידום מעמדה האסטרטגי של ברית המועצות.

במידה רבה צדק קליפורד גירץ כשטען כי תפיסה אידאולוגית משותפת עשויה אמנם ללכד אנשים, אך כפי שמוכיחה ההיסטוריה של הכיתתיות המרכסיסטית, היא גם עלולה לספק להם אוצר מילים שבאמצעותו יוכלו לבנות לתלפיות עוד ועוד מחלוקות פנימיות.[182] שכן, התמורות בזירה העולמית, בברית המועצות ובתנועה הקומוניסטית העולמית נתנו את אותותיהן בקומוניזם המזרח תיכוני והיו הרקע לבנייתם של תלי תלים של מחלוקות. תהליך הערביזציה ועימו פירוק הקומינטרן ב־1943 הובילו את המערכת הקומוניסטית האזורית בתחילת שנות ה־40 לרמת מבוכה חדשה. שני הפרמטרים החשובים להגדרת מפלגה – מבנה ואידאולוגיה – עברו שינוי. המבנים המפלגתיים פוצלו בהשראת פירוק הקומינטרן, והרעיונות של מדינתיות ולאומיות התחזקו על חשבון עמעום הרעיונות האוניברסליים של ייצוא המהפכה. הפיצולים נגעו כמעט בכל התנועות במזרח התיכון – הקומוניסטים הערבים התפלגו מהפק״פ, המפלגה הסורית התפלגה מהמפלגה הלבנונית, ״הקומוניסטים העברים״ התפלגו מהפק״פ והתנועה המצרית המשיכה במסורת הפיצולים שאפיינה אותה. בעוד שההתפלגויות בארצות השכנות נבעו מכשלים אידאולוגיים או גאוגרפיים, בקומוניזם הארצישראלי הפיצולים היו בעיקר על רקע תרבותי־לאומי.

פילוג בקומוניזם הארצישראלי

שני תהליכים סותרים שהתקיימו בפק״פ, בתחילת שנות ה־40, הביאו לפילוג בין יהודים לערבים. האחד, המשך ההתחזקות של הקומוניסטים הערבים. השני, תחייה בכוחם ובחשיבותם של הקומוניסטים היהודים לאחר פתיחת ״מבצע ברברוסה״.

בחצי השני של שנות ה־30 נדחקו, כאמור, היהודים בפק"פ לשוליים. התפרקותה של התנועה הקומוניסטית העולמית, התרופפותה של האידאולוגיה האינטרנציונלית, ביטול תפקידם המתווך של הקומוניסטים הארצישראלים, עם תהליך הערביזציה וההתפלגויות שבאו בעקבותיו בקומוניזם הארצישראלי שינו את מערך הכוחות הפוליטי וחיזקו את הקומוניסטים הערבים.[183] כחלופה לתלות – האידאולוגית והארגונית – בקומוניסטים היהודים, התחזק הקשר עם גורמים קומוניסטיים ערביים מחוץ לקומוניזם הארצישראלי, ובעיקר עם המפלגה הסורית. בעקבות שיתוף הפעולה של רדואן אל־חלו עם המופתי הועלו טענות יהודיות ואף ערביות בדבר "סטייה ימנית"[184] של המפלגה לכיוון הלאומיות הערבית. ההיגררות לעבר הלאומיות הערבית לא הייתה לרוחם של הפעילים היהודים בפק"פ והם עצמם החלו לנטות לעבר לאומיות יהודית. לכך הוסיף גם המאבק האנטי־פשיסטי שככל שהפך למרכזי יותר בשיח הקומוניסטי כך גם הלך וגבר כוחם. בעקבות כך, לצד הנכונות המסורתית של היהודים להכיר במאפיינים הלאומיים הערביים עלתה לראשונה, בנימה פחות אפולוגטית, הדרישה להכיר גם במאפיינים הלאומיים של היישוב.

בידודם של החברים היהודים התגבר בשלבה הראשון של מלחמת העולם השנייה. עם פרוץ המלחמה, בספטמבר 1939, חזרה ודקלמה הנהגת הפק"פ את ההצדקות הסובייטיות להסכם ריבנטרופ־מולוטוב, אשר מצאו אוזניים קשובות רק בקרב הציבור הערבי, שגילה מידה לא מבוטלת של אהדה למדינות הציר.[185] אולם הסכם ריבנטרופ־מולוטוב הכה בהלם לא רק את הפעילים היהודים של הפק"פ, אלא גם את התנועה הקומוניסטית העולמית. המאבק כנגד הפשיזם והמלחמה שניהלה הבריגדה הבינלאומית בספרד נשכחו כלא היו, ועל המפלגות היה לאמץ את הכסות האידאולוגית החדשה שהסבירה את ההסכם – המלחמה בין מדינות הציר לבעלות הברית היא בין שני מחנות קפיטליסטיים ללא הבדל מהותי ביניהם. הפק"פ בהנהגת החברים מוסא, צברי וסלונים קיבלו ודקלמו הסברים אלה, בעוד שפעילים יהודים רבים במפלגה, ובראשם שמואל מיקוניס, לא יכלו יותר לשמור

על שתיקתם. התרחקות החברים היהודים מברית המועצות והנהגת הפק״פ הלכה והתגברה.

אולם עם פתיחת ״מבצע ברברוסה״, ביוני 1941, התהפכו היוצרות. המפלגות הקומוניסטיות בכל העולם נרתמו למאבק הסובייטי והחלו לצדד בבעלות הברית שהיו, אך קודם, האויב העיקרי. כוחם ומשקלם הסגולי של הפעילים היהודים התגבר. פעילות הפק״פ, שכללה הקמת ועדים אנטי־פשיסטיים וקריאות להתנדבות לבריגדה היהודית ולמלחמה בנאצים,[186] קירבו את הפק״פ והתנועה הציונית. אך בעיני הקומוניסטים הערבים הדרישה של מתגייסי הבריגדה היהודית לתג בעל סמל לאומי הפכה את המאבק כנגד הנאצים למאבק גם למען לאומיות יהודית.[187] חפיפת האינטרסים עם התנועה הציונית והניכור שהלך והתרחב עם התנועה הלאומית הפלשתינית הביאו לכך שהפק״פ החלה לחזור ולהשתלב בפעילות הפוליטית של הישוב היהודי והתרחקה מהציבור הערבי. לקומוניזם הערבי והיהודי בארץ היו ״הבדלים עמוקים בדרכים היסטוריות״.

ההתרחקות בין היהודים לערבים עוררה דאגה במוסקבה. מה שנשאר מהוועד הפועל של הקומינטרן חזר וגילה עניין במתרחש בארץ בעיקר כדי לשלב כוחות במאמץ למנוע את התפשטות הצבא הנאצי מצפון אפריקה למזרח התיכון. בספטמבר 1942 שלח הוועד הפועל לארץ משלחת בראשות החבר מיכאילוב שהיה אמור לברר את מהות המחלוקות. בעקבות הביקור חיבר ראש המשלחת מיכאילוב דו״ח על מצב הפק״פ שהוגש למזכיר הקומינטרן דימיטרוב. הדו״ח, שהוא גם המסמך האחרון שפרסם הקומינטרן ביחס למזרח התיכון, העביר ביקורת על הנטייה ללאומיות הערבית ועל הפרשנות השגויה של החלטות הוועידה השביעית של הקומינטרן בכך שהוועד המרכזי של הפק״פ ״לא זיהה את השפעותיו הפוליטיות ואת העזרה החומרית של הפשיזם לתנועת השחרור הערבית ולמרד (1936–1939). הדבר בא לידי ביטוי בתמיכה, ללא תנאי וללא ביקורת, בהנהגת המופתי, ובקבלת התוכנית השוביניסטית שלו״. מצד שני, קבע הדו״ח, המגזר היהודי נדחף כולו לזרועות הציונות כשהמפלגה בציבור היהודי הפכה ״למבודדת ועוינת בעיני ההמונים ואיבדה את הקאדרים היהודים

שלה". הדו"ח של מיכאילוב המליץ על אימוץ קו שונה שבו תחודש הרוח האינטרנציונלית והמפלגה תצא למאבק כנגד הגורמים הלאומיים והפשיסטיים בשתי המחנות. הדו"ח גם ציין כי הסטיות והפרשנויות השגויות של המפלגה בשנים 1939–1942 נבעו גם מניתוק הקשר עם הקומינטרן. על כן, על מנת למנוע הישנות מקרים שכאלה המליץ מיכאילוב לחזק את הקשר של הקומינטרן עם הפק"פ, אם באמצעות שליחים שיגיעו מסוריה ואם באמצעות משלוח ספרות, עיתונים וירחונים – כמו פרבדה, בולשביק והאינטרנציונל הקומוניסטי – אשר יעדכנו ויפיצו את המאבק ההרואי של הצבא האדום כנגד גרמניה הנאצית. המאבק האנטי־פשיסטי הפך מעתה לחומר המלכד את התנועה הקומוניסטית העולמית, כך שבסוף המפגש של מיכאילוב עם מנהיגי המפלגה, מוסא, צברי, סלונים ומיקוניס, ביקשו המשתתפים למסור "ברכות לחבר סטלין בשם הפק"פ, ולהודיע על נחישותם של כמה אלפי קומוניסטים וחברי הנוער הקומוניסטי הפלשתינים לא לחוס על חייהם במאבק נגד הפשיזם, למען ברית המועצות ולמען פלשתינה סובייטית".[188] עתה, כשהמאבק האנטי־פשיסטי החליף את ה"ערביזציה" ו"החזיתות העממיות" כאסטרטגיה המובילה של המפלגה, הפכו היהודים שוב לכוח המניע מאחורי המפלגה. אולם ימיו הספורים של הקומינטרן לא אפשרו בידו לאחות את הקרע בין הקומוניסטים היהודים לערבים. בעוד שהוועדה המרכזית קיבלה את הדו"ח עדיין עמדו שני מחנות גדולים זה מול זה. היהודים, שביקשו לשתף פעולה עם היישוב כנגד הנאציזם, והערבים, שסברו שהמפלגה הופכת ליותר יהודית ופחות ערבית.

לתוך מצב עדין זה הוכנסו, באביב 1943, שני גורמים שהיו לניצוצות שהפכו את הפילוג הלאומי לבלתי נמנע:[189] הראשון, שביתת עובדי המחנות, והשני, פירוק הקומינטרן. ב־10 במאי 1943 הכריזה ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל על שביתה כללית של עובדי הצבא הבריטי בארץ בגין שכרם הנמוך של העובדים. המפלגה הקומוניסטית שקלה את הצעת ההסתדרות ונחלקה בדעותיה. הקומוניסטים הערבים ומספר זניח של יהודים, פלג "האמת", התנגדו לשביתה, מחוסר רצון לסייע למאבק הלאומי היהודי, והרוב המכריע של הקומוניסטים היהודים תמך בה.

רדואן אל־חלו, שנעדר מישיבת המזכירות אשר אישרה את התמיכה בשביתה, התנגד וביטל את ההחלטה. הוא מחה על כך שההסתדרות לא תיאמה עימו את השביתה, עניין המעיד על כוונתה לחדור לשורות הפועלים הערבים במטרה לנשל את הפק"פ מאחיזותיה בקרב מעמד הפועלים, שכן מרבית הפועלים במחנות הצבאיים היו ערבים. החלק היהודי, שראה בשביתה מאמץ יהודי אנטי־בריטי, מרד במנהיגותו של אל־חלו ותבע ביצוע של שינויים פרסונליים. אל־חלו נקרע בין החלק היהודי, שטען לתמיכת יתר של המפלגה בלאומיות הפלשתינית, ובין החלק הערבי, שטען להתקרבות משמעותית של המפלגה לישוב הציוני. על מנת להבטיח את מעמדו הציע פשרה לפיה ישבתו במחנות הפועלים היהודים אך לא הערבים.

אך פשרה זו לא מצאה תמיכה בחלק הערבי, שהלך והתגבש כסקציה לאומית נפרדת במפלגה. שני מנהיגים של סקציה זו, עבדאללה בנדכ ואמיל חביבי, הפיצו באמצע מאי 1943 כרוזים שכפרו בזכות הנהגתו של "החבר מוסא" והזהירו את הקומוניסטים הערבים "שלא לשמש מכשיר בידי הציונות בארץ".[190] בשעת בלבול ומבוכה, ללא היכולת לפנות לסמכות מתווכת ממוסקבה, שהייתה קיימת כל זמן שהקומינטרן תפקד, נסעו השניים לביירות להתייעץ עם מי ששימש בעבר כממונה מטעם הקומינטרן במזרח התיכון, ח'אלד בכדאש. בו בזמן הייתה המפלגה הסורית־לבנונית בעיצומו של פילוג בין המפלגה הסורית ללבנונית. בכדאש, אם כן, יעץ לבנדכ ולחביבי להתפלג ולהקים ארגון ערבי.[191]

הנסיעה ללבנון והפילוג עוררו תסיסה. הרושם הראשוני היה שהערבים התפלגו על בסיס לאומי ושהם דחו אחת ולתמיד את הרעיון האינטרנציונלי של מפלגה יהודית־ערבית. אולם הידיעות בדבר הנסיעה להתייעצות בלבנון הוכחשו בכרוז מ־29 במאי 1943, שהופנה "לאומה הערבית האצילה", נחתם על ידי מזכיר המפלגה בחיפה, אמיל חביבי, והופץ בקרב פעילי המפלגה הערבים באזור חיפה. בכרוז הוצגו היסודות הלאומיים־תרבותיים שהביאו לפילוג. חביבי טען כי הקומוניסטים הערבים החליטו לפרוש מהמפלגה משום שהציונות עושה שימוש ציני במאבק האנטי־פשיסטי כדי "להגשים את המטרות

האימפריאליסטיות שלה [...]". חביבי טען כי כתוצאה מההתקרבות בין היישוב למפלגה "הופיע בין שורות המפלגה, ברחוב היהודי, קבוצות שסטו סטייה ציונית [...] על כן טיהרה המפלגה את המרכזים בתל אביב ובהדר הכרמל מכל השפעה ציונית...".[192]

חביבי מחזק בדבריו את ההנחה כי ההתנגשות בין היהודים לערבים בפק"פ הייתה תוצאה של ההתקרבות בין הקומוניסטים היהודים והציונות. התקרבות זו נבעה משיתוף פעולה ואינטרסים משותפים במסגרת המאבק האנטי־פשיסטי. כאמור, התפקיד החשוב שמילאו היהודים בחזית האנטי־פשיסטית הפך אותם לבעלי חשיבות ומשקל בתוך תחומי השיח הפוליטי האירופי. הססמה של סטלין "הכו בפשיזם בכל מקום" הפכה את היהודים, הקורבנות של הנאציזם, ואת הפרטיזנים, לחוד החנית של המדיניות הסובייטית ושל המפלגות הקומוניסטיות האירופיות. כלומר הקומוניסטים היהודים, שנדחקו בעקבות הערביזציה, זכו ביוקרה וביתרון משמעותי על פני הערבים כל זמן שהדיון הקומוניסטי היה ביסודו בתחום הגאוגרפי־תרבותי־פוליטי של אירופה. יתרה מזאת, התפקיד השולי שמילאו הערבים במאבק האנטי־פשיסטי, קל וחומר התמיכה של גורמים לאומיים ערביים בנאציזם, הפכה את הקומוניסטים הערבים בתוך החזית האנטי־פשיסטית למיעוט חסר יוקרה שהיה צריך להסביר ולהתנצל על מעשיהם של גורמים לאומיים ערביים איתם ביקשו בעבר לכרות ברית. כתוצאה מכך התביעות הלאומיות של הציונות החלו להתקבל על דעת קומוניסטים ברחבי העולם בעוד שדרישותיהם הלאומיות של הערבים זכו לכרסום מה.

לא רק מסיבה זו הכרוז של חביבי חשוב. בכרוז זה הייתה ההתייחסות הערבית הראשונה לפירוק הקומינטרן. גם כאן ניכר כי החותם התרבותי האירופי של התנועה הקומוניסטית העולמית היה לצנינים בעיניהם של הקומוניסטים הערבים. הכרוז בירך על ההחלטה לפרק את הקומינטרן משום שהדבר "יאפשר את חיזוקה של המפלגה [...] החלטה זו תפתח את שערי המפלגה לאלמנטים לאומיים שהיססו עד כה [...] החלטה זו תכחיש את טענת שונאינו, שמתארים את המפלגה כלפי ההמונים כמפלגה זרה [...] אשר

מעתה תהיה מפלגה לאומית־עממית [...] פירוק הקומינטרן וטיהור שורות המפלגה מהתארגנויות ציוניות יחזקו את אופייה הערבי [...]".[193]

בעבור חביבי השייכות הארגונית של הפק"פ לקומינטרן הייתה מעמסה היוצרת דימוי תרבותי זר של המפלגה אצל הערבים. כרוז זה מסייע בידינו להבין את המניע העיקרי לפילוג של 1943, אשר אמנם הונע מנסיבות לאומיות, אולם נסיבות אלו היו למעשה תוצאה של התנגשות תרבותית בין הקומוניסטים הערבים לחזית האנטי־פשיסטית האירופית שהורכבה מיהודים, מברית המועצות ומהמפלגות האירופיות.

אולם קביעותיו של חביבי היו חד־צדדיות. המפלגה לא התפתחה בהתאם להגדרות שהוא ניסה להתוות לה בכרוז. תוצאות פרשת השביתה, שהייתה לא יותר מאשר ניצוץ שהדליק את הבעירה, יצרו תסבוכת מבנית בתנועה: המפלגה הקומוניסטית נתחלקה לשניים. **א.** הקומוניסטים היהודים התפלגו לשניים: אנשי "אמת" (אופוזיציה), שהתנגדו לשביתה, וקבוצת מאיר שטיין, שתמכה בשביתה; **ב.** גם הערבים נחלקו לשניים: קבוצת רדואן אל־חלו, שהתנגדה לפיצול על רקע לאומי, משום ששאבה את כוחה וסמכותה מהחלק היהודי במפלגה; וקבוצת האופוזיציה של עבדאללה בנדכ ושל אמיל חביבי, שדעתם הייתה נוחה מן הפילוג, בראותם בו "טיהור כל עקבות ציונות וסובלנות לציונות".[194] במאמץ לאחות את הקרע ניסו כמה קומוניסטים ערבים, בהם אמיל תומא, תופיק טובי ובולס פרח, להתקשר עם קבוצת "אמת" היהודית. אולם הניסיון נכשל מכיוון שחביבי ובנדכ גילו ברבים שאחד מ"שוחרי השיתוף", תופיק טובי, הכריז באסיפת עם קומוניסטית בחיפה, בנוכחות קהל שברובו היה יהודי, כי "תומך הוא בלב ונפש בעלייה יהודית חופשית לארץ ישראל, על מנת להגביר את הכוח הפרולטרי העתיד ללחום באפנדים הערבים".[195]

פירוק הקומינטרן במאי 1943 היה אירוע שהאיץ את תהליך הפילוג הלאומי. המנהיגים הערבים של הפק"פ אשר חונכו ב"אוניברסיטה לעמלי המזרח", במיוחד אל־חלו, שאבו את מקור סמכותם מכוחו של הקומינטרן. אל־חלו וחברים אחרים בפק"פ התקשו להמשיך

ולהצדיק את קיומה של המפלגה האינטרנציונלית היחידה בתנועה הקומוניסטית העולמית, בעוד שהארגון העולמי פורק. בסוף 1943 פיצול התנועה נעשה ממשי.[196]

בראשית 1944 נוצרו שתי סיעות ערביות שניסו לייסד מפלגה קומוניסטית ערבית חדשה. את סיעת "אגודת המשכילים" ייסדו צעירים ירושלמים, בהם ח'ליל שניר, בכר אל־אנצארי ועודה אל־אשהב. הסיעה תמכה באיחוד ערבי־יהודי על יסודות קומוניסטיים. הסיעה השנייה והחזקה יותר הייתה "עצבת אל־תחרר אל־וטני" ("הליגה לשחרור לאומי", ומעתה לש"ל), שנוסדה בידי הקומוניסטים החיפאים וכללה את אמיל תומא, תופיק טובי, אמיל חביבי ובולס פרח, ואשר לא הסכימה לצירוף הקומוניסטים היהודים. ב־1945 התאחדו שני הארגונים תחת השם "הליגה לשחרור לאומי". בשנים הראשונות לאחר מלחמת העולם השנייה הלש"ל התארגנה והרחיבה את פעילותה, כך שב־1 במרץ 1947 כינסה מושב מיוחד ביפו והכריזה על עצמה מפלגה פוליטית סדירה. לוועד המרכזי הראשון נבחרו: אמיל תומא מחיפה, שעם השנים הפך למנהיגם הרעיוני והפוליטי של הקומוניסטים הישראלים, ופואד נצאר מנצרת, שבזמן המרד של 1939–1936 פעל בצד הערבי תחת הכינוי "אבו־ח'אלד", וששנים מאוחר יותר הפך למנהיגה של המפלגה הקומוניסטית הירדנית.

גם בתוך הפוליטיקה הערבית נאבקה הלש"ל להשגת הכרה. מראשית קיומה תבעה הלש"ל לכונן את הרשות העליונה של ערביי ארץ ישראל על בסיס דמוקרטי. ב־1945, כשנעשו ההכנות להקמת הוועד הערבי העליון, התברר שכוונת היוזמים היא להרכיב את הוועד מנציגי המשפחות המסורתיות בלי לעשות בחירות, ממש כבעבר. עניין זה גרם סכסוך חריף בין הלש"ל למקימי הוועד הערבי העליון.[197] הלש"ל יכלה להיאבק על האינטרסים שלה בזכות גידול כוחם של הקומוניסטים, בשנים 1945–1941, בקרב הערבים, בעיקר באמצעות אגודות פועלים ומשכילים ערבים.[198] הגידול בכוח הפוליטי כמו גם הסכסוך עם הוועד הערבי ביטלו במידה רבה את הצורך להופיע כחלק "מהוגן" של המשפחה הלאומית והחישו את גילוי האופי הקומוניסטי של הלש"ל. סיום מלחמת העולם השנייה והיוקרה העצומה שממנה

נהנתה אז ברית המועצות הוסיפו אולי אף הם להרגשת הביטחון של הנהגת הלש"ל, כך שלמן 1946 ואילך פעילותה של הלש"ל, פרסומיה וביטאונה לא השאירו ספק כי מדובר בגוף קומוניסטי. המעבר מתנועה לאומית לתנועה קומוניסטית נבע, אפוא, גם מביקורת פנימית על מבנה החברה הפלשתינית והנהגתה, ולא רק כתוצאה של מחלוקת על סוגיה לאומית.

החלק היהודי שנותר מפק"פ הקים את "המפלגה הקומוניסטית הארצישראלית", מק"ה, ובאמצעות שינוי השם הגאוגרפי של הארץ ניתן ביטוי לפנייה ללאומיות. אולם מק"ה הייתה מחויבת יותר מהלש"ל לרעיון האינטרנציונלי, שבלעדיו אין היא אלא מפלגה קומוניסטית של "קולוניה ציונית". על כן, בהחלטות הוועידה התשיעית, בספטמבר 1945, קבעה הוועידה כי תפקידה הראשוני הוא "לעשות את כל המאמצים למען הביא לשיתוף פעולה הדוק בין המפלגה ובין הכוחות הפרוגרסיביים הערביים, ובמיוחד הלש"ל, תוך שאיפה לאחדות פוליטית וארגונית במפלגה קומוניסטית אינטרנציונליסטית אחידה".[199]

מתח תרבותי מבצבץ בפתרונות לסכסוך היהודי–ערבי

קהילות מהגרים אירופים בעולם הלא־אירופי ותנועות התיישבות היו למחזה שכיח עם התפתחות הקולוניאליזם – הצרפתים באלג'יר, האנגלים בהודו, הרוסים בגרוזיה, הבורים בדרום אפריקה, אירופים באלכסנדריה ואחרים – כולם ביטאו את ההתפרצות של אירופה מחוץ למרחבה. בתוך קהילות קולוניאליסטיות אלה היה משקלם של הקומוניסטים לא משמעותי, אם בכלל התקיים. בניגוד לכך, בארץ ישראל צמח ישוב יהודי, שאמנם היה מרביתו אירופי, אך נבע מתוך עלייה של תנועה לאומית יהודית ולא כשלוחה קולוניאליסטית של מעצמה אירופית. זאת ועוד, מישוב זה צמחה תנועה קומוניסטית חזקה שהייתה צריכה להצדיק את קיומה הממשי – כחברת מהגרים, והאידאולוגי – כבעלת ערכים אנטי־אימפריאליסטיים.

משום כך היה יחסה של הדוקטרינה הקומוניסטית אל הציונות ואל היישוב היהודי בארץ ישראל מלא ניגודים ופרדוקסים. כאמור, מייסדי הפק"פ, אשר הגיעו למזרח התיכון במסגרת ההגירה הציונית ושתרמו רבות להפצת הקומוניזם בארצות ערב, נקלעו לסתירה פנימית. שלילת הלגיטימיות של שאיפות הציונות, כפי שעשו זאת קומוניסטים ערבים ויהודים כאחד, הייתה למעשה גם שלילת נוכחותם של הקומוניסטים היהודים מהפק"פ בארץ ישראל, שכן הם הגיעו לארץ ישראל כמהגרים ציונים ולא כמהפכנים קומוניסטים שנשלחו מטעם הקומינטרן למזרח התיכון. בשונה מהסתירה האידאולוגית, אשר אפשר היה להשלים עמה, הרי שקיומו של היישוב היהודי לא היה ניתן להכחשה או לחיסול. על הקומוניסטים הוטל למצוא הגדרה מתאימה שמצד אחד לא תכלול אותו במפעל הציוני, ומצד שני לא תפסול את עצם קיומו. מהספקטרום של הגדרות אלו נבעו גם הפתרונות שהציעו לסכסוך. כבר בתחילת דרכה נחלקה התנועה הקומוניסטית בארץ ישראל בשאלת היישוב והתמודדה עמו. מצד אחד, העניקה הפק"פ מאפיינים לאומיים תרבותיים ליישוב, או כפי שהיא כינתה אותו, "יישוביזם", ומצד שני, שללו קומוניסטים יהודים רדיקלים, בעיקר יוצאי יק"פ (יידישע קאמוניסטישע פארטיי, שנוסדה ב־1919 ברוסיה), את עצם קיומה של קהילת מהגרים אירופית בארץ ישראל וקראו להגר חזרה לרוסיה. חלקם עשו כן והיגרו לבירוביג'ן שבברית המועצות, האזור שנועד להיות אוטונומיה יהודית.

גם העמדה המסורתית של הקומוניסטים הערבים, שראתה את הפתרון לסכסוך בארץ ישראל בדמות הקמת מדינה דמוקרטית עצמאית שאינה לאומית, יצרה ניגודים וסתירות. שכן מפתרון זה עולה כי גם המפלגות הקומוניסטיות בארצות ערב עשו הבחנה בין הציונות, "מכשיר האימפריאליזם", ובין היישוב היהודי, שזכאי היה להמשיך ולהתקיים ללא מאפיינים לאומיים במסגרת מדינה זו. הסתירות והניגודים שיצרה העמדה המסורתית רק רמזו על התהפוכות והשינויים אשר היו עתידים להתחולל לאחר מלחמת העולם השנייה בתפיסה הקומוניסטית ביחס לפתרון הסכסוך היהודי־ערבי בארץ ישראל.

נקודת מוצא

שלבי התפתחות העמדות של המפלגות הקומוניסטיות במזרח התיכון ביחס לפתרון הסכסוך היהודי־ערבי היו מדד לרמת המחויבות לרעיונות האינטרנציונליים. בתקופת ייסוד המפלגות ראו המהפכנים, בעיקר המהפכנים היהודים, את הפתרון בהקמת מדינה דמוקרטית קומוניסטית המשתרעת על פני המזרח התיכון כולו כשלב לקראת השגת המטרה הסופית האינטרנציונליסטית. המפלגות הקומוניסטיות הערביות, כמו שאר המפלגות בעולם הערבי, נדרשו למחשבה על הסכסוך רק כתוצאה מתשומת הלב שמשך המרד הערבי של 1936–1939.

עם התגבשותה של המדינה הערבית במזרח התיכון, וכתוצאה מכך גם התגבשותה של המפלגה הקומוניסטית הפרטיקולרית־מדינתית, נטתה המגמה אצל מרבית המפלגות לראות את פתרון הסכסוך בהקמת מדינה דמוקרטית עצמאית בארץ ישראל. זו גם הייתה הפלטפורמה שעליה שיתפו פעולה הקומוניסטים היהודים והערבים בארץ. אבל עם התפרקות הקומינטרן נשברה המסגרת האינטרנציונליסטית האחרונה במזרח התיכון, הפק״פ, וההתפלגות על הרקע התרבותי־לאומי אותתה גם על משבר עתידי ביחס לפתרון המוצע.

כתוצאה מכך החייתה מק״ה את רעיון ה״יישוביזם״ וטענה שהמאפיינים הלאומיים של היישוב מחייבים פתרון שונה ממדינה דמוקרטית עצמאית, הדומה יותר לפתרון של מדינה דו־לאומית. עמדה זו הובילה, לאחר מלחמת העולם השנייה, לעדכון עמדות גם ביחס להגירה יהודית לארץ, לשיתוף פעולה עם מוסדות ההסתדרות במלחמה באימפריאליזם הבריטי ולחזרה מהרעיון לכרות ברית עם הבורגנות הלאומית הערבית, בעיקר בשל המרכיבים הפשיסטיים שהיו בהנהגה שלה. במצב פוליטי זה נותרה מק״ה מנוכרת יותר מתמיד כלפי המפלגות האחיות שדבקו בפתרון המסורתי, כלומר במדינה דמוקרטית.

הסימנים הראשונים להדגשת ה״יישוביזם״ והדו־לאומיות בפרוגרמה הפוליטית של מק״ה הופיעו לאחר המלחמה ובעקבותיה.

בספטמבר 1945, בוועידה התשיעית, נקטה המפלגה עמדה המצדדת בפתרון של מדינה דו־לאומית אשר "צריכה להתבסס על העיקרון של זכויות אזרח שוות לכל ללא הבדל גזע, לאום, דת ומין וכמו כן על עקרון זכות השוויון הלאומי של היהודים והערבים להתפתחות לאומית, כלכלית ותרבותית חופשית ללא הפרעות מלאכותיות תוך שיתוף ואחוות עמים, תוך הבנה הדדית והכרה הדדית בזכויות הזולת".[200] גם בהחלטות הוועידה העשירית בנובמבר 1946 הוצגה שוב הברֵרה הדו־לאומית: "פלשתינה היא ארץ דו־לאומית, אולם אין הערבים והיהודים חיים בטריטוריות נפרדות, שתי האוכלוסיות שזורות על פי רוב אחת בשנייה".[201] על מנת לערוך הבחנה בינם ובין הפתרון הציוני של הפרדה וחלוקה התנגדה מק"ה בבירור לחלוקה שתשרת רק את המערב מכיוון ש"הן מבחינה טריטוריאלית והן מבחינה כלכלית אי אפשר להפריד בין היהודים והערבים. מזימות חלוקה עלולות להחניק את ההתפתחות של שני העמים, להגביר את האנטגוניזם הלאומי ולשעבד עוד יותר את היהודים והערבים לאימפריאליזם".[202]

על בסיס זה ניסתה מק"ה להגיע להבנה עם הלש"ל. המגעים המדיניים בין שני הארגונים היו מיקרוקוסמוס של היחסים בין מק"ה למפלגות הקומוניסטיות הערביות. הלש"ל הייתה מעין "לוויין" של המפלגות הקומוניסטיות הערביות, שעמדותיהן ביחס לבעיה בארץ עוצבו בעיקר בזכות השפעת העמדות של הלש"ל, שנתפסה כמייצגת האמינה ביותר לבעיה הפלשתינית. על כן, מתוך הבנה ששכנוע והבנה עם שאר המפלגות האחיות תלוי קודם כל בהבנה עם הלש"ל, לא חדלה מק"ה מלנסות להחזיר את היחסים למצבם בתקופה שקדמה לפילוג. מק"ה הבינה כי פתרון דו־לאומי במסגרת התפיסה הקומוניסטית יכול להתקיים רק במסגרת אינטרנציונליסטית, ושכל מסגרת אחרת תוביל בסופו של דבר לחלוקה לאומית של הארץ ושל המפלגות.

בתקופה שבין הוועידה התשיעית (ספטמבר 1945) לוועידה העשירית (דצמבר 1946) פעל הוועד המרכזי של מק"ה לממש הבנה משותפת. התנהלו דיונים מקיפים עם הלש"ל כדי להביא לאיחוד, אך בסופו של דבר התנגדה הלש"ל, מתוך נימוק שארגון משותף עם הקומוניסטים היהודים יבודד את הקומוניסטים הערבים

מהתנועה הלאומית הערבית.[203] עם זאת, בשביתת פקידי הממשלה ב־1946 נוצר שיתוף פעולה בין הקומוניסטים היהודים לערבים. גם הוועידה העשירית, שחזרה והדגישה את הצורך באיחוד, ראתה בכך הכרח שבלעדיו לא יצלח המאבק האנטי־אימפריאליסטי. קיום הצורך במפלגה אינטרנציונליסטית, שנתפסה כאבן הפינה לשיתוף יהודי־ערבי, ייעד לוועידה "תפקיד ראשוני [...] לעשות את כל המאמצים למען הפיכתה לבינלאומית בהרכבה".[204] הניסיונות הללו לא פסקו גם בשנת 1947 אך לא הביאו לכלל תוצאות.

ההבדלים בין שתי המפלגות ניסובו, לרוב, סביב שאלת הסכסוך היהודי־ערבי על כל הכרוך בה. הלש"ל המשיכה לתבוע את הגשמת מדיניות הגבלת היהודים ברכישת קרקעות על פי ה"ספר הלבן", ואילו פק"פ החלה מאז 1943 להתנגד ל"ספר הלבן". כלומר היה הבדל מסוים ביחס לעליית הפליטים היהודים מאירופה לארץ. המפלגה הקומוניסטית נקטה עמדה ולפיה גם ארץ ישראל צריכה להשתתף בקליטתם, ואילו הלש"ל הצטרפה להצהרת ממשלות ערב שאמרו כי ארצות ערב מוכנות לתרום את חלקן, לצד שאר עמי העולם, בפתרון שאלה זו. בעניין זה נראה כי ההבדל אינו גדול, שכן אפשר להבין שגם ארץ ישראל כלולה במסגרת הארצות הערביות, כי הלוא בעיני הלש"ל היא ארץ ערבית. הבדל גדול יותר, והוא העיקרי, היה ביחס למעמדה העתידי של הארץ. הלש"ל התעקשה על תביעתה כי תוקם מדינה פלשתינית עצמאית ודמוקרטית, ומדינה זו תהיה "מולדת ערבית חופשית אשר תפעל למען אושר תושבי הארץ ורווחתם ותגן על מיעוטים לאומיים".[205] מק"ה, לעומת זאת, תבעה להכיר במאפיינים הלאומיים של היישוב ותבעה פתרון שיהיה מבוסס על מדינה דו־לאומית. בעיני מק"ה לא היו ההבדלים הללו הגורם המכריע שקבע את עמדת הלש"ל ביחס לשאלת האיחוד. לדעתה, העדיפה הלש"ל להופיע במסגרת ערבית טהורה המהווה חלק מהתנועה הלאומית הכללית, כדי שייקל עליה להפיץ את עקרונותיה בציבור הערבי ולפעול בקרבו. משום כך סברו במק"ה שעמדת הלש"ל הייתה אופורטוניסטית. נראה כי הערכה זו הייתה נכונה ביסודה, שכן הלש"ל הדגישה את קיומו של הבדל ברור בין היישוב היהודי ובין הציונות. לדעתה, היה אפשר

להגיע להבנה בין התנועה הלאומית הערבית ליישוב היהודי, בתנאי שהתנועה הלאומית תבטיח ליהודים זכויות אזרח מלאות בפלשתינה העצמאית, ואילו היישוב היהודי יחדל משאיפותיו הציוניות.[206]

והנה, למרות עיקרון זה סירבה הלש"ל ליצור ארגון משותף של יהודים וערבים המאוחדים בהשקפת עולם קומוניסטית ובשלילת הציונות. אי יכולתם של הקומוניסטים היהודים והערבים לקיים מסגרת מפלגתית משותפת עזרה לביסוס הדעה ששיתוף פעולה והבנה בין העמים הוא מעבר להישג יד. הסירוב לאיחוד הטיל ספק בכנותה של הלש"ל שעה שתבעה להבחין בין היישוב היהודי ובין הציונות.

המפלגות הערביות השכנות נתנו דעתם, כבר במהלך "המרד הערבי הגדול", לפתרון הסכסוך. אחת מההתייחסויות הראשונות של המפלגה הסורית־לבנונית לסכסוך הייתה בתזכיר שנשלח ב־8 בספטמבר 1938 מטעם הוועד המרכזי לוועידת בלודאן, אשר הייתה לוועידה הבין ערבית הראשונה שנערכה בסוריה בעניין הסכסוך בארץ ישראל. התזכיר עסק בהגדרת הלאומיות הערבית, בהדגשת החיוניות של המאבק ב"מדינות האימפריאליסטיות" ובהוקעת תוכנית החלוקה, אשר הנה "חרפה איומה לאנגליה". התזכיר הסתיים בקריאה לתמוך בתביעות העם הפלשתיני אשר הנן (בעיני הקומוניסטים): "א. דחייה מוחלטת של חלוקת פלשתינה; ב. עצירת ההגירה הציונית; ג. הקמת משטר חוקתי דמוקרטי שיערוב להפצת השלום והשקט בפלשתינה".[207]

גם בתנועה הקומוניסטית המפולגת במצרים משך המרד את תשומת לבם של אישים שוליים בתנועה כמו יוסף דרוויש, יהודי קראי שהשתייך לקבוצה קטנה של פעילים פוליטיים במצרים, אשר נודעה מאוחר יותר בשם אל־פג'ר אל־ג'דיד.[208] דרוויש, ששלל כל הצדקה לקיום לאומי של יישוב יהודי בארץ, גייס כסף ותמיכה ל"מרד הערבי הגדול" בקרב הציבור המצרי. ההתייחסויות הראשונות הללו הגדילו את חשיבות השאלה הפלשתינית בסדר היום המפלגתי והיו תחילתו של תהליך עיצוב של משנה סדורה לפתרון הסכסוך בארץ ישראל. ב־16 במאי 1945 גינה צאדק סעד, ההוגה של הקבוצה, את הציונות כ"תנועה אימפריאליסטית שאינה אלא צורה נושנה של ייצוא הון והשתלטות על שווקים [...] כן

המאבק נגד הציונות אינו מאבק נגד היהודים״.[209]

אולם ב־1945, בעת שהמפלגות הקומוניסטיות של סוריה ולבנון נטו לאמץ את הקו של הלש״ל, והמפלגה הקומוניסטית העירקית הייתה שקועה במאבק בבריטים, העז אנרי קוריאל, מנהיג ״התנועה הדמוקרטית לשחרור לאומי״, הזרם המרכזי בתנועה המצרית, לאמץ גישה חדשה הקרובה לעמדת מק״ה. תעוזה זו נבעה מתפיסתו את המשימה העקרונית של התנועה הקומוניסטית המצרית, שצריכה הייתה לבנות חזית לאומית רב־מעמדית כדי להילחם למען עצמאות מלאה. קוריאל העלה את הבעיה הפלשתינית לפני ארגונו בדו״ח[210] ארוך ומפורט שחובר באוקטובר 1945, במהלך המסע האנטי־ציוני בעיתונות המצרית, אשר הגיע לשיאו בהפגנות ההמוניות ובמהומות האנטי־יהודיות ב־2 בנובמבר 1945.[211] בניגוד לניתוח של האל־פג׳ר אל־ג׳דיד, ארגון קומוניסטי מתחרה של יהודים מצרים־ילידים, הדגיש קוריאל את ההתפתחות הכלכלית, החברתית והפוליטית של ה״יישוב״ ואת האנטגוניזם הגדל בין הציונות לבריטניה. הדו״ח, שכלל נתונים מוסמכים על ההסתדרות והקואופרטיבים, תקף נמרצות את השמאל הציוני ואף את האיגוד הקומוניסטי (הקומוניסטים העברים) על פרישתו מפק״פ. קוריאל היה רב־צדדי בביקורתו. הוא תקף את מק״ה על הצטרפותה להסתדרות ועל התנגדותה ל״ספר הלבן״ של 1939, ואת הלש״ל על כישלונה להכיר במאפיינים הלאומיים של ה״יישוב״. למרות זאת הוא התנגד באופן חד־משמעי לחלוקת הארץ.[212] בקריאה לאחד את המחנה הקומוניסטי הוכיח קוריאל את שני המחנות באופן שווה וגער בהם. האפיון של ארץ ישראל לפי קוריאל, ״ארץ עם אופי דו־לאומי״, העיד על כך שקוריאל, הקומוניסט המצרי הלא־יליד, היה קרוב בעמדתו יותר למק״ה היהודית־אירופית מאשר ללש״ל הערבית־פלשתינית או לאל־פג׳ר אל־ג׳דיד המצרית.

מפגש הדעות של מק״ה עם קוריאל מדגיש את הקשר בין זרות תרבותית לעמדות מדיניות הנוגעות לסכסוך. גם מק״ה וגם היהודים האירופים במצרים, שקוריאל בא מתוכם, היו חלוצי ״האימפריאליזם התרבותי״ של הקומוניזם במזרח התיכון. הרעיון שלפיו הזהות הלאומית או הדתית־היהודית המשותפת לשני הצדדים הביאה למפגש דעות נפסל

משום שבניגוד למק"ה ולקוריאל הקומוניסטים היהודים המצרים מאל־פג'ר אל־ג'דיד, צאדק סעד ויעקב דרוויש, ילידי התרבות המקומית, חשבו באופן ערבי־לאומי ונקטו עמדות חריפות נגד הציונות.

העמדה החיובית של מק"ה לרעיון המדינה הדו־לאומית פחות "מנקרת עיניים" משום שבעיניהם היה צורך לפתור את עצם הזכות לקיומם במסגרת היישוב היהודי. ואולם אצל קוריאל המרוחק במצרים התביעה למדינה דו־לאומית בארץ ישראל נבעה מהצורך להתגונן מפני גל הלאומיות ששטף את הקומוניסטים המצרים ואיים על זהותו התרבותית הנפרדת של קוריאל. כך שגם בקרב קומוניסטים אירופים במצרים אנו מוצאים שתי גישות שונות: הראשונה – של קוריאל, שניסה לשמר את הרעיון האינטרנציונלי על מגבלותיו, ובמקום ליצור זהות אחידה ביקש להכיר בזהויות הנפרדות, ולהדגיש את המלחמה באימפריאליזם ואת המלחמה למען צדק חברתי. השנייה – של הלל שוורץ ו"אסקרא", אשר דבקו בפתרונות האינטרנציונליים הקלאסיים והדגישו את המכנה המשותף המעמדי. לכן, אם נמפה את ספקטרום העמדות ביחס לתרבות של הקומוניסטים במצרים, נבחין כי בין העמדה הערבצנטרית של אל־פג'ר אל־ג'דיד, שתבעה מיצריזציה של התנועה הקומוניסטית, ובין העמדה האינטרנציונליסטית של הלל שוורץ ו"איסקרא", ניסה קוריאל לחיות על קו הגבול. הוא דחה את המיצריזציה כמו גם את התפיסה הפרולטרית־אינטרנציונלית וניסה למצוא ולהרכיב נוסחת ביניים – שלפיה גם הלאומיות וגם האינטרנציונליזם הם נטיות חיוביות כל עוד אינן דורשות את ביטול הזהות התרבותית הנפרדת. קוריאל ביקש להכיר בזהויות הלאומיות, הדתיות והתרבותיות של המיעוטים השונים, בין אם הם יהודים בארץ ישראל ובין אם הם מהגרים אירופים במצרים.

ועידת לונדון

האצת ההסלמה בסכסוך הישראלי־ערבי מאז סוף מלחמת העולם השנייה טלטלה את העמדות המסורתיות והנוקשות של המפלגה הסורית־לבנונית ושל הלש"ל, אך לא הביאה לשינוי של ממש. הצידוד

במדינה דמוקרטית עצמאית עמד מול מכבש הלחצים שהפנו מפלגות קומוניסטיות ממערב אירופה וממזרחה, שהיו חרדות למציאת פתרון לפליטים היהודים.

ב־27 בפברואר 1947 כונסה בלונדון ועידה של המפלגות הקומוניסטיות מהארצות שהיו עדיין תחת שליטת האימפריה הבריטית. הייתה זו הוועידה הבינלאומית הראשונה אשר הגיעה למסקנות אחידות בנוגע לסוגיות מסוימות בבעיה הארצישראלית, ונציגים יהודים וערבים היו מוכנים לקבל את המסקנות. הוועידה נפתחה במעמד 230 צירים מ־11 ארצות, בהם נציגי המזרח־התיכון ממק"ה ומהלש"ל. מי שנכח בוועידה ולא היה במקור מארץ שבריטניה שולטת בה היה מזכיר המפלגה הסורית, ח'אלד בכדאש, שנוכחותו רמזה על התפקיד המרכזי שנשא במסגרת הקומוניסטית האזורית.

לעומת זאת, לא לכל ארגון קומוניסטי שהיה בשטחי האימפריה ניתן אישור להשתתף, בעיקר מטעמים של פוליטיקה קומוניסטית פנימית. בתזכיר שהגיש לוועידה האיגוד הקומוניסטי של ארץ ישראל, שהחברים בו היו קומוניסטים עברים (המקבילה היהודית ללש"ל), ניסו אנשיו להציג את הבעיה בארץ ישראל בפרספקטיבה מקורית ושונה משל מק"ה והלש"ל. בפרק העוסק בהבדלים הפוליטיים בתוך המחנה הקומוניסטי הציגו הקומוניסטים העברים את עמדתם הקומוניסטית־לאומית, שצידדה בחלוקה ובהקמת בית לאומי ליהודים משום ש"הישוב היהודי בפלשתינה הוא לאום בהתהוותו ולכן זכאי להגדרה עצמית". בתזכיר הם יצאו נגד מק"ה המצהירה על עצמה כמפלגה יהודית־ערבית ובפועל היא מפלגה יהודית טהורה. לטענת הקומוניסטים העברים "זה מספק לציונים את הטיעון שהקומוניסטים היהודים הפועלים בניגוד לשאיפות הפוליטיות של עמם הם לא יותר מסוכנים זרים".[213] הקומוניסטים העברים העדיפו לחלק את ה"ישוב" לציונים ולאנטי־ציונים, שכן אז אי אפשר יהיה להאשים את המחנה האנטי־ציוני שהם משתייכים אליו בכך שאינו לאומי, אלא להציגו כאלטרנטיבה פטריוטית קומוניסטית ל"ציונות הלאומנית־שוביניסטית". על אף העמדות המקוריות שיכלו לתרום לדיון פנים־קומוניסטי על הבעיה בארץ ישראל, הוועד הפועל של ועידת לונדון,

בלחץ של מק"ה ושל הלש"ל, דחה את בקשת הקומוניסטים העברים להשתתף בוועידה, ובכך למעשה סירב להעניק להם הכרה כארגון קומוניסטי נוסף בארץ ישראל.

כבר בטקס הפתיחה של הוועידה היה ברור כי שואת יהדות אירופה תשפיע על הדיונים ועל ההחלטות שיתקבלו. צירי הוועידה, בהם צירים ערבים, עמדו דום לזכר שישה מיליון היהודים שהושמדו באירופה. המאבק האנטי־פשיסטי, אשר העניק ליהודים בכורה ותפקיד חשוב במאבק של התנועה הקומוניסטית העולמית, גרם לנציגי מק"ה להשתחרר מהרטוריקה האפולוגטית שאפיינה אותם בכינוסים בינלאומיים והם החלו לתקוף את העמדות של המפלגות האחיות.

אנו למדים על מה שהתחולל בוועידה זו מאחורי הקלעים מפרוטוקולים, פתקים וזיכרונות שהותיר בעזבונותיו מי שהיה נציג מק"ה לוועידת לונדון – שמואל מיקוניס. בסקירה שהגיש מיקוניס לוועידה הוא העלה בפעם הראשונה את התמורות שחלו בעמדת מק"ה ביחס לפתרון הבעיה בארץ ישראל. טענות שנאמרו בעבר בקול ענות חלושה הפכו לקו הרשמי של מק"ה. תוך שהוא שולל את הפתרון של מדינה דמוקרטית עצמאית הסביר מיקוניס כי הפתרון צריך להתבסס על מדינה דו־לאומית משום ש"בארץ חיים שני קיבוצים לאומיים. כל תוכנית לפתרון בעיית הארץ צריכה לקחת בחשבון את העובדה הזאת ולהבטיח לשני העמים זכויות ואפשרויות שוות להתפתחות".[214]

כדי להקטין את עוצמת ההתנגדות של המפלגות הקומוניסטיות הערביות לרעיון החדשני הקדים מיקוניס תרופה למכה ותקף בחריפות את תוכנית החלוקה, שהיא "תוכנית המבוססת על הברית המסורתית עם האימפריאליזם (הסכמה לבסיסים צבאיים) – מדיניות המנוגדת תכלית הניגוד לאינטרסים של היהודים והערבים בפלשתינה, ואשר עומדת בניגוד לאינטרסים של כל העמים במזרח התיכון והשלום בכלל".[215] כמובן שבשלב זה הוא לא ידע על ניצני השינוי בעמדה הסובייטית שעתידים היו לבוא לידי ביטוי זמן קצר לאחר הוועידה בנאומו של אנדריי גרומיקו ב־14 במאי. מיקוניס לא שלל עוד את העלייה, וטען שאת בעיית ההגירה אפשר לפתור בדרך של הסכם בין שני עמים חופשיים. כמו כן דרש לחסל את מחנות העקורים ולפתוח

באופן חופשי את שערי כל הארצות לפליטים היהודים. כדי לפתור את הניגוד בינו ובין בכדאש ותומא טען מיקוניס בנאומו כי "פעולת איחוד בין היהודים והערבים מהווה התחלה למאבק שנועד לשתק את מדיניותה של הממשלה הבריטית בארץ".[216] במבט לאחור ניסה מיקוניס לשחזר את הפער הגדול בעמדות שהיה בין הקומוניסטים היהודים והערבים ובין עמדת ברית המועצות חודשים אחדים אחרי הוועידה. בדברים שנשא בשנות ה־70 אמר:

> יכולנו ללמוד לפי סימנים שונים שברית המועצות תתמוך בעניין הישוב היהודי. היא תמכה למשל בעניין החלוקה באופן מזהיר, אפשר לומר שכל מה שאני עשיתי בוועידת לונדון היה לייצג דבר מינימלי ביותר: אמרתי שהארץ שלנו נהפכה לארץ עם שני עמים, צריך לתת לזה פתרון של שני עמים, זכות ההגדרה העצמית לעם הערבי ולעם היהודי. בגלל זה התגוששתי על 28 משלחות שכינו אותי "יהודי", ולפיהם באמצעות המרכסיזם אני רוצה להגניב אידאולוגיה ציונית.

מול המחלוקת בין מיקוניס, ובין מרבית המשלחות, שהצטרפו לעמדתו של ח'אלד בכדאש והתנגדו לתפיסה המכירה במאפיינים לאומיים לעם היהודי, "הנאום של גרומיקו היה קפיצה נחשונית לעומת מה שדובר עליו בוועידת לונדון. גרומיקו חילק את הזכויות הלאומיות על הארץ בין שני העמים", קבע מיקוניס.

בנוגע לסתירה שבין עמדת מק"ה לעמדת ברית המועצות ביחס לחלוקה וביחס למחלוקת עם הקומוניסטים העברים שצידדו בה אמר מיקוניס במידה של גילוי לב וצדקנות: "אנחנו לא קיבלנו את החלוקה ולא את הגישה של הקומוניסטים העברים שהכל צריך להיות מחולק. הם רצו את חלוקת הארץ, הם רצו איגוד מקצועי יהודי ואיגוד מקצועי ערבי. זה היה אחד הוויכוחים שלי עם אמיל תומא וח'אלד בכדאש בלונדון. אמרתי להם 'בכל זאת, 166 אלף חברי ההסתדרות שוקלים משהו לעומת 9,000 פועלים המאורגנים באיגודים המקצועיים הערביים'". ההסכמה להגירה יהודית מסוימת לארץ הייתה ההישג הגדול של מק"ה בוועידת לונדון, הישג שמיקוניס הכניס להקשר היסטורי: "עד 1943 היינו נגד העלייה. לאחר הפילוג ראינו אפשרות, לא רק אפשרות כי אם צורך, שיהודים אשר עומדים במצב של סכנה

יבואו לארץ. בתחילת 1947 נציגי המפלגות הקומוניסטיות אמיל תומא וח'אלד בכדאש, היו נגד ההגירה היהודית לארץ, למרות שחלק גדול מהמשלחות של הוועידה היו בעד ההגירה מאז סיום המלחמה והגילויים של הקטסטרופה שנפלה על יהדות אירופה".[217]

שואת יהדות אירופה לא חוללה שינוי רק בעמדותיו של מיקוניס, אלא גם בעמדות כל המשלחות בוועידה, ואף על זו של נציג הלש"ל. אמיל תומא העביר לוועידה דו"ח על בעיית פלשתינה, ובו סייג את התנגדותו להגירה היהודית והתנה אותה בהסכמת כל תושבי הארץ: "המלחמה נגד ההגירה (שהיא נושאה הפוליטי של הציונות והאימפריאליזם ואשר משמעותה היחידה היא תוקפנות) צריכה להיות חלק מן המטרה של כל תושבי פלשתינה". תומא התייחס בהרחבה לסוגיית שיתוף הפעולה בין הקומוניסטים הערבים ליהודים, ומנה בין הסיבות לכשלון השיתוף את ה"אינטריגות האימפריאליסטיות אשר בהתמדה תמכו ועודדו את הפוליטיקה של הציונות והסוכנות היהודית". הוא התנה את שיתוף הפעולה ב"הבנה והסכם מלא על המטרות הפוליטיות והדרישות הכלכליות של ההמונים". מעבר לצרכים הפרטיקולריים של שני הצדדים בשיתוף פעולה, השתמש תומא בשיח האנטי־אימפריאליסטי האינטרנציונליסטי כדי להמריץ את המוטיבציה לשיתוף הפעולה: "האימפריאליזם הבריטי והאמריקאי מתכננים להפוך את המזרח התיכון למבצר הריאקציה, לרזרבה של כוחות אדם ומבצר אסטרטגי נגד הכוחות הדמוקרטיים המנוהלים על ידי ברית המועצות [...] העצמאות של פלשתינה אינה נחוצה רק לשם השחרור והאחדות של העולם הערבי, אלא גם לשלום העולם".[218]

תומא ניסח את עמדתו לא רק כתוצאה מהצרכים של הערבים בארץ אלא גם בהשפעת הצרכים של התנועה הקומוניסטית העולמית ובראשה ברית המועצות. לאחר מכן, בנאום שנשא לפני צירי הוועידה, התייחס תומא לרושם האנטישמי שדבק בתנועה הלאומית הערבית בשל מנהיגים בתוכה אשר צידדו במדינות הציר, ודחה את הטענה שלפיה "התנועה הלאומית הערבית הנה אנטישמית, משום שביסודה אינה אלא אנטי־אימפריאליסטית". הוא ציין את הצורך החיוני של שני העמים להיאבק במערב ובחוגי הריאקציה בכלל ותמך בדרישת

מיקוניס לביטול המנדט ולדמוקרטיזציה של הארץ.[219]

מלבד הדו״חות שהגישו תומא ומיקוניס והנאומים שנישאו לפני באי הוועידה התקיימו דיונים מעמיקים בין הנציגים של מק״ה, הלש״ל, בכדאש ונציגי המפלגה הבריטית במטרה להגיע להסכמה על הצהרה משותפת. הארשת הפורמלית והנימוסית שנשמרה בדו״חות ובנאומים הוסרה.

מפרוטוקולי הדיונים אנו למדים על חילוקי הדעות בין הקומוניסטים הערבים למק״ה ועל המגמות החדשות שהסתמנו בדיון על בעיית ארץ ישראל. ח׳אלד בכדאש מחה תחילה באוזני מיקוניס על כך שהמפלגה הקומוניסטית ממשיכה לכנות את עצמה ה״מפלגה הקומוניסטית של פלשתינה״ וכי המפלגה הקומוניסטית האמיתית של פלשתינה היא הלש״ל. מיקוניס דחה את מחאתו של בכדאש ועדכן אותו בנוגע לפירוש ראשי התיבות של מק״ה (המפלגה הקומוניסטית הארצישראלית).[220] אולם זו הייתה רק הסנונית הראשונה למתח ולחילוקי הדעות שנתגלעו בין הצדדים בהמשך.

מיקוניס ביקר בחריפות את הדו״ח של תומא משום שמיקד את ההתקפה שלו בציונות, ״הסוכנת של האימפריאליזם״, במקום באימפריאליזם־המערבי עצמו. הוא גם תקף את התעלמותו מהמשטרים הערביים המקבילים לציונות בצד הערבי. בפעם הראשונה כפר מיקוניס בפני עמיתיו הערבים בפתרון הקומוניסטי המסורתי של הקמת מדינה דמוקרטית עצמאית והציע להקים מדינה דו־לאומית שבה יוכרו הזכויות הלאומיות של העם היהודי ומתוקף כך גם זכותו להגדרה עצמית. הוא טען ש״יישוביזם״ משמעו הכרה בתכונות קולקטיביות נפרדות שיש לציבור היהודי בארץ ישראל. בכדאש סירב מכול וכול לקבל טענה זו ולהכיר ביישוב היהודי כבלאום נפרד. להערכתו העם היהודי אינו עם או לאום, ועל ״היהודים בפלשתינה״ לקבל את מלוא הזכויות הדמוקרטיות ומעמד הדומה למעמד שזכו לו בארצות אירופה, בעיקר בברית המועצות, בלא כל זכויות לאומיות. מיקוניס זכה בישיבות אלו לביקורת קשה מתומא ומבכדאש. הוטחו בו האשמות וכינויים הקרובים לבגידה. ״ציוני״ ו״סוכן אימפריאליזם״ כינה אותו ח׳אלד בכדאש.

בלחץ המארחים הגיעו הצדדים לניסוח הצהרה משותפת שלא פתרה את חילוקי הדעות המהותיים. לא היה בהצהרה שינוי מהותי מהעמדה הקומוניסטית המסורתית שנקטו בעיקר המפלגות הערביות. הסלידה מהחלוקה או ממדינה דו־לאומית נותרה בעינה, ודרישת מק"ה נדחתה: "אנו בדעה איתנה", אמרה ההצהרה, "כי יש להבטיח את הפינוי המיידי של הצבא הבריטי מפלשתינה, את חיסול המנדט, ויצירת מדינה פלשתינית חופשית, עצמאית ודמוקרטית". אמנם לא חל שינוי בעמדה המסורתית ביחס לפתרון, אך הסתמנה התפתחות ביחס ליישוב היהודי, בעיקר בנוגע להגירה היהודית. ההצהרה ביטאה את המהפכה בעמדת כל המפלגות הקומוניסטיות, ובהן אף הערביות: "אנו מאמינים, כי מתוך הבנת הסבל האיום שיהדות אירופה סבלה מידי הפשיזם, פלשתינה חופשית ועצמאית, עם ארצות חופשיות אחרות, תהיה מוכנה להציע עזרה וביטחון לקורבנות הפשיזם, כמו כל ארץ חופשית אחרת". הכוונה הייתה לראות את בעיית ההגירה על רקע רחב יותר. "כל העמים שוחרי החופש נקראים להציל את הקורבנות היהודיים של הפשיזם, יהא זה בארצותיהם או בארצות אחרות".[221] היה זה שינוי ניכר משלילה מוחלטת של העלייה לחיוב מסויג של הגירה יהודית בהתאם ליכולת הארץ לספוג עלייה.

במובן מסוים המפלגות הקומוניסטיות הערביות ומק"ה סגרו מעגל. ההתנגדות ל"ספר הלבן" ב־1943, שהייתה אחד מסלעי המחלוקת בין הקומוניסטים היהודים לערבים ובין המפלגות הקומוניסטיות הערביות למק"ה, הפכה לסוגיה שיש עליה הסכמה. הקומוניסטים הערבים שוב נגררו אחר מק"ה ואימצו בתוך שנים אחדות את הביקורת והעמדה של מק"ה כלפי ההגירה היהודית.

אולם, ההסכמה של תומא ובכדאש להתיר הגירה יהודית מסוימת לארץ לא נבעה מבחירה חופשית. המפלגות הקומוניסטיות האירופיות לחצו לפתור את בעיית הפליטים היהודים באירופה. ההצעה לגילוי הדעת המיוחד הוגשה על ידי המזכיר הבריטי פלאם דאט. בדברי הפתיחה שלו על הסבל שנפל בחלקם של עמי הארץ בגלל "הדיכוי הקולוניאלי", הדגיש דאט שבמאבקה של ארץ ישראל לעצמאות יש להקדיש את תשומת הלב הגדולה ביותר ל־600 אלף היהודים

היושבים בה. "אנחנו הקומוניסטים מעוניינים באופן חיוני בזכויותיהם הצודקות ובצורכיהם. לקחנו בחשבון את המצב החדש שנוצר על ידי הפשיזם ואת הבעיות שנתהוו על ידו מחמת יחסו האכזרי ליהודים ולעמים אחרים". דאט התעכב ופירט את התנאים המחרידים שבהם חיים היהודים במחנות העקורים באירופה והדגיש את הצורך בפעולה מיידית לפתרון בעיה זו. על אף רמיזתו על המאפיינים הלאומיים הייחודיים של היישוב והתקרבותו לעמדת מיקוניס, העדיף דאט שלא לשבור את ההסכמה המינימלית שהושגה והבהיר כי על פי ההחלטה המשותפת המטרה היא "להקים בפלשתינה מדינה עצמאית דמוקרטית עם ערבות לזכויותיהם של כל תושביה". דאט הוסיף וניסה בנאומו להתנער מכל סממן של אימפריאליזם תרבותי של המפלגה הבריטית ואמר: "לא ניסינו כאן להתוות חוקה לפלשתינה. זהו תפקידם של הערבים והיהודים לאחר שישיגו את עצמאות ארצם [...] ויפתחו תרבות לטובת כל יושביה היהודים והערבים".[222]

ועידת לונדון הייתה ביטוי חדש לאופיו האירופוצנטרי של הקומוניזם. בעבר הטביעה הפעילות של היהודים הרוסים חותם של אימפריאליזם תרבותי על המפלגות הערביות. אך עתה, עם התחזקות תהליך הגיבוש של כל מדינה במזרח התיכון וכפועל יוצא מכך גם גיבושה של המפלגה הקומוניסטית במדינה, המצוקה שנבעה מחוסר ההסכמה בין קומוניסטים יהודים לערבים הזמינה התערבות קומוניסטית חיצונית – הפעם התערבות בריטית. הוועידה בלונדון, הן במסגרתה והן במהות תכניה, הייתה ביטוי לאימפריאליזם. שכן המסגרת שהוגדרה לוועידה, "מפלגות קומוניסטיות תחת האימפריה הבריטית", הועתקה מהמסגרות המסורתיות של האימפריאליזם הבריטי. כלומר התנועה הקומוניסטית העולמית חולקה על פי הדיכוטומיות שיצר המערב, ולמעשה לא הייתה אוניברסלית כפי שהתיימרה להיות. בין האוניברסליות של האידאולוגיה הקומוניסטית ובין הזהות המדינתית של המפלגות התקיים ממד מתווך של תת־חלוקה עולמית שנקבע על פי דפוס קולוניאליסטי. יתר על כן, הוועידה, שהייתה בדומיננטיות אירופית, הצליחה לכפות על הצד הערבי רק את מה שהיה הכרחי בשבילה. המצוקה של הפליטים היהודים נוצרה באירופה, עוררה

נקיפות מצפון בקרב הקומוניסטים האירופים, ונקיפות המצפון האלה דחפו את מזכיר המפלגה הבריטית דאט להביא להסכמה ערבית להגירה יהודית לארץ ישראל. המפלגות האירופיות גילו, אפוא, עניין גדול בשינוי העמדה הקומוניסטית הערבית ביחס להגירה, בעיקר משום שבעיית הפליטים היהודים רבצה על מצפונן. הפרובינציונליזם של הקומוניזם הערבי הזמין את המפלגות הקומוניסטיות של אירופה, שהקרינו עליונות תרבותית ופוליטית, לחולל שינוי בעמדותיו הפוליטיות ביחס לסכסוך. לראשונה הסכימו קומוניסטים ערבים לאחד מעקרונות הציונות, לעליית יהודים לארץ ישראל.

אנטי-ציונות כהבחנה תרבותית

בשל ההתקרבות בין עמדות הקומוניזם לאינטרסים של היישוב התעורר הצורך בקרב המפלגות הערביות לערוך הבחנה בין קומוניסטים יהודים ובין ציונים. כאמור, במהלך מלחמת העולם השנייה הלך והתעמעם ההבדל בין הישוב היהודי לקומוניזם, הודות לריבוי המכנים המשותפים בין הישוב לתנועה הקומוניסטית – המלחמה בפשיזם ובמשתפי הפעולה עמו,[223] ההזדהות האידאולוגית עם ברית המועצות והזהות התרבותית בין מוצא הקומוניזם למוצאם של יהודי ארץ ישראל. עם זאת, ההתקרבות הרעיונית של הקומוניסטים לאלה של הציונים, שהגיעה לשיאה בוועידת לונדון, חיזקה את החפיפה שנוצרה בתודעת הלאומנים הערבים בין הציונות לקומוניזם. קומוניסטים ערבים הואשמו בתמיכה בציונות, והאשמות אלו נפוצו בארצות ערב ככל שבלטה הזרות התרבותית של הקומוניסטים.[224] אם הקומוניסטים ככלל נתפסו בעיני לאומנים ערבים בתחילת שנות ה־40 כבעלי עמדות הקרובות לציונות, הרי שקומוניסטים יהודים – ילידים וקל וחומר זרים – במפלגות הערביות התקשו להינקות מאשמה על היותם ציונים של ממש. על כן יותר משעסקו הקומוניסטים בארצות ערב בהבחנה תיאורטית בין הישוב לציונות, היו עסוקים בהבחנה בין הציונות לבינם.[225]

במפלגות שבהן היה משקל ניכר ליהודים, בין אם היו זרים

כבמצרים ובין אם היו מקומיים כבעירק, חשו היהודים במצוקה עקב ההקבלה בין יהדותם לציונות, וניסו לפתור מצוקה זו באמצעות הדגשת ההבחנה מהציונות. כדי לטהר עצמם מכל חשד הם נלחמו בציונות מעל ומעבר למה שהתחייבו והדגישו המפלגות עצמן. לכן במפלגות שהיו בהן יהודים רבים (במצרים ובעירק) אנו מוצאים ארגונים מיוחדים של יהודים שתכלית הקמתם הייתה מלחמה בציונות, ואילו במפלגות שלא היו בהן פעילים יהודים (בסוריה ובלבנון) כלל לא הייתה קיימת תופעה כזאת. הקומוניסטים הלא יהודים היו לעתים קרובות פחות מיליטנטים ביחס האנטי־ציוני מאשר היהודים, משום שלא ראו בציונות איום על מעמדם כמצריים.

בסוף 1946 ייסדו כמה יהודים, בראשותו של עזרא חרארי, את ה"ליגה היהודית האנטי־ציונית", אשר פעלה בקרב הקהילה היהודית במצרים. הליגה הנפיקה חוברת תחת הכותרת "נגד הציונות! [...] לטובת מצרים! [...]" שבה הוצהרו בין מטרותיה הרשמיות: ה"מלחמה כנגד התעמולה הציונית אשר סותרת את האינטרסים של כל היהודים והערבים. קשירת קשר הדוק בין יהודי מצרים והעם המצרי במאבק למען העצמאות הדמוקרטית. ופעולה לפתרון בעיית היהודים העקורים".[226]

למרות הסלידה המוצהרת מהציונות ניכר היחס החיובי לבעיית הפליטים היהודים מאירופה. ואמנם בתחילת 1947 מצאה לנחוץ "הליגה למלחמה בציונות" להתייחס להגירה היהודית לארץ ישראל. ב"קריאה אל האמהות היהודיות" הזהירה מפני התעמולה הציונית שמטרתה לקחת מהן את ילדיהן לארץ ישראל, שם ימצאו עצמם מוקפים "באיבת ההמונים ויחיו במשטר עריץ וגזעני". הקריאה הסתיימה במילים: "הו יהודי, הו יהודיה, הציונים מבקשים לבודד את היהודים מהמוני העמלים של העם המצרי". "הציונות היא אויבת היהודים!", "הלאה הציונות!", "תחי האחווה בין הערבים ליהודים!".[227]

אולם לא כולם בתנועה הקומוניסטית במצרים הסכימו עם קו זה. ההבחנה בין יהודים לציונים אפיינה גם את ה"תנועה הדמוקרטית לשחרור לאומי" של אנרי קוריאל, אך גם הבדילה אותה משאר הקבוצות הקומוניסטיות במצרים. קוריאל ותנועתו, אשר התנגדו לציונות באופן

אידאולוגי, התנגדו לליגה האנטי־ציונית תוך שהם מייחסים לקו הפוליטי שלה "טעות גורלית" אשר הובילה לאלימות ול"סצינות פרובוקטיביות" נגד היהודים.[228] קוריאל חשב כי בהימנעות מתקיפת הציונות באופן ישיר (כפי שגם לא תקפו את האמונה האסלאמית) יגדלו הסיכויים לשכנע את יהודי מצרים להימנע מלהזדהות עם הציונות. יריביו הפוליטיים של קוריאל ייחסו את גמישותו הטקטית לאופורטוניזם. עמדתו זו, טענו, חשפה אותו לחשדות בדבר נטייה לציונות.

אבל "הליגה למלחמה בציונות" במצרים לא התמקדה רק באנטי־ציונות. התקפתה לא נבעה מהתנגדות ליהדות, אלא למבנה הלאומי שעיצבה הציונות לבעיה היהודית. הבעיה היהודית הפכה למוקד התעניינות ככל שנחשפו ממדי השואה שעברה יהדות אירופה. בספטמבר 1947 מחתה הליגה, במברק ששלחה למזכ"ל האו"ם טריגו־לי, על התעללות בריטניה בפליטים היהודים על האונייה "יציאת אירופה": "הננו להביע בזה את שאט נפשנו על היחס הבלתי אנושי מצד הבריטים כלפי האונייה אקסודוס, דרישתנו לפתור בקנה מידה בינלאומי את הבעיה היהודית כדי לשים קץ אחת ולתמיד לטרגדיה של הפליטים היהודים".[229]

באופן פרדוקסלי, תוך שהם מגינים על האינטרס של הפליטים היהודים, עשו אנשי "הליגה למלחמה בציונות" שירות טוב לציונות. שכן ההעפלה בכללה ו"יציאת אירופה" בפרט היו מכשירים בידי התנועה הציונית להעלאת בעיית הפליטים היהודים לסדר היום העולמי למען השגת בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל. יתר על כן, בעוד שהדוקטרינה הקומוניסטית התנגדה בתוקף להגירה יהודית לארץ ישראל, ה"ליגה למלחמה בציונות" תמכה בהגירה מטעמים הומניטריים. באופן אירוני ה"ליגה למלחמה בציונות" במצרים חידדה, למעשה, את הניכור בין הקומוניסטים הזרים לאוכלוסייה הערבית ואת הפן האימפריאליסטי בפעילותם, משום שחוסר הרלוונטיות שלהם לאזור ולסכסוך הוא זה שדחף אותם באופן "מנקר עיניים" לנקוט בפעילות האנטי־ציונית.[230]

ההבחנה בין הציונות לקומוניזם התבצעה לא רק כלפי פנים אלא גם כלפי חוץ במסגרות מפלגתיות בינלאומיות. מפגשים פורמליים

בין המפלגות הקומוניסטיות הערביות לתנועה הציונית התקיימו במסגרת ארגון האינטרנציונל המקצועי, אשר בו היו חברות המפלגות הקומוניסטיות הערביות וגם הסתדרות העובדים הכללית, שהייתה "עמוד התווך" של היישוב היהודי. עניין זה תרם, כמובן, לזיהוי של הקומוניסטים עם הציונים, ועל כן היה על המפלגות הקומוניסטיות לעשות הבחנה בארגון זה בינם ובין ההסתדרות באמצעות הכרזת החרמות, נידויים והדגשת היסוד האנטי־ציוני בהצעות החלטה שהעלו לפני הוועידה של הארגון.[231]

כאמור, עם סיום מלחמת העולם השנייה התרבו המכנים המשותפים לתנועה הקומוניסטית העולמית והציונות, ואיתם גם גבר הצורך ליצור הבחנה בארצות ערב בין קומוניסטים יהודים לציונים, חרף העובדה שלכולם היה ברור כי שעת ההכרעה בדבר עתיד הארץ תהיה מבחן נוסף להתקרבות זו, אשר לקראתה החל תהליך מהיר של שידוד עמדות ותהפוכות ביחס לפתרונות שהוצעו לסכסוך היהודי־ערבי בארץ ישראל.

אימוץ מאולץ של תוכנית החלוקה

1947 הייתה שנת תהפוכות. העמדה הקומוניסטית המסורתית לפתרון הסכסוך – מדינה דמוקרטית עצמאית – נסדקה, אם בגלל מק"ה והתנועה הקומוניסטית המצרית, שהדגישו את המאפיינים הלאומיים של היישוב, ואם בגלל הלחץ של המפלגות האירופיות להשגת יחס חיובי לבעיית הגירת פליטים יהודים מאירופה לארץ ישראל. בניגוד לעבר הלא רחוק, שבו עמדות אידאולוגיות נוסחו על ידי המפלגות המקומיות ברוח האסטרטגיות של הקומינטרן ובאשרור מוסדותיו, הפכה המדיניות של הממשלה הסובייטית ל"אורים והתומים" של האסטרטגיה העולמית של הקומוניזם על פיה צריכות היו המפלגות להתיישר. יתרה מזאת, אם בקומינטרן התקיימו דיונים מקיפים שבהם השמיעו הצדדים הנוגעים בדבר את דברם והגישו דו"חות מסודרים לוועידות ורק לאחר מכן הוחלט על הטקטיקה המתאימה לאסטרטגיות

של הקומינטרן, הרי שעתה החלטות נלקחו באופן ריכוזי והוכתבו הירכית מברית המועצות למפלגות הנוגעות בדבר בלי שתהיה להן איזושהי סמכות או יכולת לשנות את ההחלטה. ועידות הקומינטרן ומוסדותיו, שהיו בעלי הרכב אישי בינלאומי, הוחלפו, אפוא, על ידי מנגנוני המשטר של ברית המועצות, שהיו על טהרת הסובייטים.[232] כך שאת ההגמוניה התרבותית של הקומינטרן החליפה ההגמוניה של המדינה הסובייטית שתמכה בתוכנית החלוקה בניגוד לרוח האינטרנציונלית. האימפריאליזם המדיני של ברית המועצות, שדחף לתמיכה בחלוקה, בצבץ, אפוא, מתוך תחושה של עליונות תרבותית המעניקה את היכולת, שכנראה נעדרה מהקומוניסטים בארצות ערב, להבין טוב יותר מהם מה טוב עבורם.

התנגדות מק"ה לחלוקה

עם העלייה בפופולריות של ברית המועצות בעולם לאחר מלחמת העולם השנייה התגברה השפעת מק"ה בקרב הישוב היהודי. גישתה האנטי־ציונית נעלמה לטובת גישה א־ציונית מתונה יותר. למרות ההתקדמות הרעיונית שהושגה באמצעות ההכרה במאפיינים הלאומיים של הישוב, מק"ה פיגרה עדיין מאחור ולא עמדה בקצב השינויים שחלו במדיניות הסובייטית. את השינוי הדרמטי סימן אנדרי גרומיקו בנאום שנשא בפני העצרת הכללית של האו"ם במאי 1947, בו טען שהפתרון של מדינה דו־לאומית עדיף, אך אם מצב זה אינו מתאפשר, אין מנוס מלחלק את ארץ ישראל לשתי מדינות שונות, ערבית ויהודית. גרומיקו יצר מצד אחד מבוכה בקרב היהודים הקומוניסטים, ששלילת הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל הייתה המצע שלהם במשך עשרים וחמש שנה, אך מצד שני נתן עידוד ולגיטימציה לאוריינטציה הלאומית שבה צעדה מק"ה מאז סיום מלחמת העולם השנייה.[233]

השינוי בעמדה הסובייטית היה קשה לעיכול בתחילה ומק"ה התקשתה לוותר על התנגדותה לחלוקה. נאומו של גרומיקו, לטענתם, לא הובן כהלכה. הם הדגישו את טענתו של גרומיקו כי פתרון של מדינה דו־לאומית עדיף, וסברו כי יש למצות את כל המהלכים לפני

שמוותרים על הרעיון הדו־לאומי לטובת רעיון החלוקה, שאינו אלא ברירת מחדל. ביולי 1947 ביקשה ועדת החקירה של האו"ם לשמוע את עדויותיהם של הקומוניסטים היהודים והערבים בארץ ישראל, על מנת לבחון את האפשרויות לדו־קיום. אולם, מאחר שחברי הלש"ל סירבו להופיע, בגלל לחץ של הוועד הערבי העליון, הסתמכה הוועדה רק על עדותם של הקומוניסטים היהודים, נציגי מק"ה, וילנר ומיקוניס, אשר הצביעו על כמה מכנים משותפים בין הקומוניסטים היהודים לערבים: "שנינו לוחמים כאחד לביטול המנדט, לפינוי הצבאות הזרים, לעצמאותה של הארץ ולדמוקרטיזציה שלה, ומתנגדים לחלוקה". חברי הוועדה, שביקשו לבחון את מידת האפשרות של שיתוף יהודי־ערבי, גילו לדאבונם שהשיתוף הנחוץ למען מדינה דו־לאומית ולמניעת החלוקה אינו מתקיים אפילו בקרב הצדדים הקומוניסטים המתנגדים לחלוקה, שלא הצליחו להופיע במשותף בפני הוועדה.[234]

ההתנגדות לחלוקה לא פסקה בעדות לפני ועדת החקירה של האו"ם. גם לאחר מכן, ב־13 באוקטובר 1947, תקפו מוסדות המפלגה בחריפות את ארצות הברית על תמיכתה ב"תוכנית החלוקה ההרפתקנית". מיד לאחר גינוי זה, בנאום שנשא צרפקין, שגריר ברית המועצות באו"ם, הובהרה תמיכתה של ברית המועצות בחלוקה והופרכה הטענה כאילו גרומיקו לא הובן נכון. התגובה הראשונית הייתה דומה לקודמת: "דברי השגריר לא הובנו ולא נותחו כהלכה [...] צרפקין ראה את החלוקה כפתרון זמני בלבד". לאחר דיונים מפלגתיים ממושכים גובש שוב קו מפלגתי חדש, עודכנה התמיכה בחלוקה, ובפעם הראשונה הפך המצע הלאומי לכמעט זהה למצע התנועה הציונית.[235]

העימות של הלש"ל עם המדיניות הסובייטית

בניגוד למק"ה או לברית המועצות הלש"ל לא עברה התפתחות רעיונית ודבקה בפתרון המסורתי. היא סלדה מפתרון דו־לאומי שבו ימומשו זכויות לאומיות של שני העמים תחת מדינה אחת, וצידדה במדינה דמוקרטית חופשית שבה יהיה שוויון בין האזרחים – כולם בעלי זהות אחת.

הלש"ל התייצבה בהחלטיות רבה נגד החלוקה. באוקטובר 1945 פרסמה באל-עקדה אל-פלסטיניה "כי החלוקה היא הפתרון המסוכן ביותר אשר יגרור את הארץ לצרות ומהומות [...] החלוקה משמעותה הבטחת עתיד הציונות ועל ידי כך הבטחת רגלו של האימפריאליזם בכל ארצות ערב".[236] היא הבינה כי סכסוך מזוין בין היהודים לערבים עשוי להביא לפתרון זה, ועל כן תבעה להימנע מהתנגשויות עם היהודים וקבעה כי מי שיוזם אותן פועל לטובת התוכנית האימפריאליסטית – החלוקה.[237]

בתחילת 1946, עם הגעתה של ועדת החקירה האנגלו־אמריקאית לארץ, פנתה מק"ה ללש"ל בקריאה לשתף עמה פעולה מול הוועדה. לאחר שנים אחדות של נתק ויריבות קשה בין הקומוניסטים היהודים לערבים הביאו התנאים האובייקטיביים שנוצרו כתוצאה מהתפתחות המציאות בארץ לשיתוף פעולה, בעיקר בזירה המדינית, במכתב שהופנה ללש"ל נגד תוכנית החלוקה נכתב: "אנו רואים פעולה פוליטית משותפת ערבית־יהודית כתפקידנו הראשון וכאמצעי יעיל במלחמה נגד תוכניות החלוקה [...] של האימפריאליסטים האנגלו־אמריקאים",[238] סיכמה הפנייה של מק"ה את מטרתה. כתוצאה מחליפת מכתבים זו הוסכם לפרסם גילוי דעת משותף שהכריז "בשם הכוחות הדמוקרטיים והפרוגרסיביים בפלשתינה, ערבים ויהודים כאחת – הפתרון היחידי לבעיות הארץ הזאת – את אי־נכונותנו לשתף פעולה עם ועדת החקירה".[239] נוסף לכך, גילוי הדעת הצהיר כי ארגונים יילחמו בעקשנות ובהתמדה נגד החלטות שיעמדו בניגוד לאינטרסים של הארץ, כולל תוכנית ה"חלוקה". האלטרנטיבה שהציעו מק"ה והלש"ל לוועדות החקירה האימפריאליסטיות הייתה לפנות לאו"ם ולמועצת הביטחון, שבה היה הרושם כי ברית המועצות תוביל לפתרון קומוניסטי מסורתי, מדינה דמוקרטית עצמאית, ותדחה את תוכניות החלוקה.[240] זאת ועוד, גילוי הדעת לא פסח על ציון החשיבות שבשיתוף פעולה בין הקומוניסטים, כל זאת מתוך ידיעה שעצם שיתוף הפעולה בגילוי דעת זה היה נדיר בזמנו וראוי לחיזוק: "נאחד את כוחותינו המשותפים במלחמה למען שלום, דמוקרטיה ועצמאות בפלשתינה. דבר זה הוא באינטרסים החיוניים ביותר של הערבים והיהודים בפלשתינה, וכל

הכוחות הפרוגרסיביים בעולם מצפים לו מצדנו".[241]

אולם גם שיתוף פעולה סמלי זה עדיין לא הזיז את הלש"ל מעמדתה המסורתית, שסירבה להכיר אפילו במאפיינים הלאומיים של הישוב היהודי. מי שהוביל מגמה זו היה עורך האל–אתחאד אמיל תומא, אשר טען במחצית 1946 כי "הקומוניסטים הערבים מכירים ביהודים כעם בלבד ולא כאומה הראויה לריכוז לאומי, לעצמאות מדינית ולאי תלות מדינית". כבר ב־1946 הזהיר תומא מההשלכות של המחלוקת ההולכת ומסתמנת עם ברית המועצות, כשהמשיך והצהיר כי "טעות היא לחשוב כי הקומוניסטים הערבים מזדהים בכול עם הסובייטים ועם תפישתם את זכות ההגדרה העצמית של העמים, כגון: ההודאה בקיומה של האומה היהודית וזכותה לריכוז טריטוריאלי".[242]

הלש"ל שילמה מחיר של ניכור לאומי בשל דבקותה בפתרון המסורתי של התנועה הקומוניסטית. עמדת הלש"ל, המבטיחה שוויון זכויות ליהודי ארץ ישראל במסגרת המדינה העצמאית והדמוקרטית, אמנם לא הייתה רחוקה מהעמדה המסורתית של מק"ה – מדינה דו־לאומית – אך מרחק רב הבדיל בינה לעמדת ההנהגה של ערביי הארץ. הוועד הערבי העליון היה מוכן להעניק אזרחות רק ליהודים שהגיעו לארץ עד סוף מלחמת העולם הראשונה. כל היהודים שהגיעו לאחר 1918 – רובם המכריע של היהודים בארץ – נגזר עליהם להיות מגורשים "מפלסטין העצמאית". את עמדתה העצמאית של הלש"ל בשאלה זו ניצל ג'מאל אל־חוסייני, והאשים אותה בשנת 1946 בשיתוף פעולה עם היהודים. האשמה זו הייתה אחת הסיבות העיקריות שהביאו להודעת אל־חוסייני על הרכבת ועד ערבי עליון ביוני 1946 בלא נציג של הלש"ל. העמדה המתנגדת של "הוועד הערבי העליון" למדיניות העצמאית של הלש"ל אמנם לא עוררה שינוי בתביעותיה המדיניות, והפתרון של מדינה דמוקרטית עצמאית נותר בעינו. אך הלחץ של הגורמים הלאומיים על הלש"ל הוביל לנטייה חריפה יותר בהתקפות על הציונות.[243]

לאחר פרסום גילוי הדעת המשותף בנוגע לוועדת החקירה האנגלו־אמריקאית פנו הצדדים להחיש את הכנותיהם להגשת תזכיר משותף בנוגע לבעיית הארץ לפני מועצת הביטחון של האו"ם. הלש"ל הייתה

משוכנעת כי ברית המועצות תמנע ממדינות המערב לקבל החלטות "אימפריאליסטיות" (כלומר פרו־ציוניות), ולכן תבעה לפנות לאו"ם ולא לנהל משא ומתן עם בריטניה. אולם, כתוצאה מלחץ של ג'מאל אל־חוסייני, שכפה עליהם להציג ארשת לאומית מאוחדת, החרימה הלש"ל ביולי 1947 את ועדת החקירה של האו"ם. כל זאת בניגוד לטענתה שלפיה העברת הדיון על עתיד הארץ לידי האו"ם תפקיע את המונופול של המערב ותביא למעורבות הסובייטית הרצויה בהגשמת הפתרון המסורתי של מדינה דמוקרטית עצמאית. היה זה איתות ראשון לעימות ההולך וקרב עם המדיניות הסובייטית, אשר תבעה להעביר את הבעיה לאו"ם ומוסדותיו.

שעה שהאינטרסים האימפריאליסטיים של הסובייטים עמדו בניגוד גמור לעמדת הלש"ל לא היססה האחרונה מלהתעמת עם ברית המועצות. מיד לאחר נאום גרומיקו, במאי 1947, הגיע לביקור בארץ דניאל סולוד, הציר הסובייטי בביירות, במטרה להבהיר את השינויים במדיניות הסובייטית. חברי הלש"ל נפגשו עמו והגישו לו תזכיר כתוב בחריפות שכלל איום האומר כי "במקרה שברית המועצות לא תשנה או תפרש אחרת את נאום גרומיקו תצטרך המפלגה הקומוניסטית הערבית בפלשתינה לפרסם גילוי דעת רשמי המגנה את נאום גרומיקו ומכריז על אי־תלותה בברית המועצות ובהכרזותיה".[244]

גם בקיץ 1947, כמה חודשים לאחר נאום גרומיקו באו"ם, המשיכה הלש"ל להתנגד לחלוקה. בתזכיר שהגישה לאו"ם באוגוסט 1947 תלתה הלש"ל בתוכנית החלוקה את כל ההאשמות: התוכנית תחסל סופית את אפשרות ההבנה בין יהודים לערבים; התוכנית תיצור מדינה יהודית שתהווה בסיס לאימפריאליזם; תוכנית החלוקה היא חלק מתוכנית "סוריה הגדולה"; חלוקת הארץ תמנע התפתחות כלכלית; ועוד.[245] בכרוז מאוגוסט 1947 הייתה תוכנית החלוקה, בעיני הלש"ל, חלק מקנוניה אימפריאליסטית־ציונית שמטרתה לעורר את המאורעות כדי להצביע לפני האו"ם על ההכרח בפתרון החלוקה ובהשארת נוכחות האימפריאליזם המערבי, שכן "שר המושבות הבריטי אמר שבעיית פלשתינה היא בעיה בין יהודים לערבים ועל בסיס זה היא תוגש לאו"ם". אבל לטענת הלש"ל הבעיה הייתה אחרת: "המאבק

הוא בין תושבי הארץ ובין האימפריאליזם, וההגשה של הבעיה לאו״ם על בסיס פתרון חלוקה נועדה להביא להשארת הכוחות הבריטיים בארץ״.[246] הפתרון היחיד הרצוי בעיני הלש״ל היה ״חיסול המנדט, פינוי הצבא הבריטי והקמת מדינה פלשתינית עצמאית ודמוקרטית שתבטיח זכויות לערבים וליהודים״,[247] ממש כביום היווסד הלש״ל, ארבע שנים קודם.

כרוז שהופץ בסוף אוקטובר 1947, חודש לפני ההחלטה באו״ם, מלמד על העמדה העקבית שנקטה הלש״ל בהתנגדותה, בו הציעה אלטרנטיבה לתוכנית החלוקה וקראה ״לכונן שתי ועדות לאומיות על בסיס עממי רחב, בכל עיר וכפר, לשם הכנת המאבק הלאומי ואיגוד כל הכוחות למען הגשמת פינוי הצבא הבריטי וביטול המנדט, והתנגדות לחלוקה והגשמת העצמאות של פלסטין מאוחדת תחת שלטון דמוקרטי״.[248]

המרד כנגד הסמכות הסובייטית הלך וצבר תאוצה. בביטאון המפלגה, אל–אתחאד, ב־20 באוקטובר, חודשים אחדים לאחר השתתפות הלש״ל בוועידת לונדון, שהביאה להכרתה כחלק מהמסגרת הקומוניסטית העולמית, עלתה נימה מרדנית כנגד זכותה של התנועה הקומוניסטית העולמית לקבוע את גורל תושבי הארץ. זאת ועוד, ברמיזה תקף אל–אתחאד את האימפריאליזם המדיני־תרבותי של ברית המועצות:

> ידידותנו לברית המועצות כמדינה לא אימפריאליסטית המצדדת בזכות חירות העמים – אינה אומרת שאנחנו רתומים למרכבה של מדיניות חוץ זרה. אנחנו וכל הדמוקרטים נוקטים מדיניות עצמאית ואין אנו מתחייבים לא כלפי ברית המועצות ולא כלפי כל ארגון זר אחר, משום שמדיניותנו היא בעיני רוחנו מטרות החירות והצדק של עמנו.[249]

הביקורת של הלש״ל כלפי ברית המועצות הועברה גם דרך מתווכים במזרח אירופה. בפגישות של חברי הלש״ל עם הנציגים מצ׳כוסלובקיה ומיוגוסלביה באו״ם, ביולי 1947, התרעמו על מדיניות ברית המועצות, ושלחו תזכיר, לעבד אל־רחמן סולטנוב, ציר ברית המועצות במצרים,

בו גינו את נאום גרומיקו, ודרשו הכרזה ברורה של העמדה הסובייטית במזרח.[250]

מי שהיטיב לייצג את הטענות נגד החלוקה היה אמיל תומא. בדצמבר 1947 היו עמדותיו של המתנגד הראשי בלש"ל לתוכנית החלוקה רחוקות מהשיח הקומוניסטי ורמזו על מידת הניכור של הסובייטים מהתרבות המקומית. תומא גינה בחריפות את הסכמת ברית המועצות לחלוקת הארץ. אופייה האימפריאליסטי של התנועה הקומוניסטית התבטא להערכתו בעמדה הסובייטית, אשר הפגינה אי־בקיאות בהבנת המצב בארץ: "הרוסים אינם מכירים את הערבים ומפריזים בהערכת כוחם של היהודים". לפי תפיסתו, הייתה רק דרך אחת לשיתוף פעולה בין יהודים לערבים, והיא "ייסוד ממשלה דו־לאומית. הערבים מוכנים לזה גם היום ומוכנים גם להסכים לעלייה לא גדולה, אולם לא יסכימו לעולם לייסוד מדינה יהודית בארץ". בצד המתנגד לחלוקה עמדו על הפרק רעיונות התנגדות שונים, כמו מלחמה עממית שתתנהל בארץ עד לעזיבת הבריטים. במקרה כזה סבר תומא כי "לרוסיה לא תהיה כל אפשרות לעזור ליהודים, ולזה ידאגו האנגלים ידידי הערבים!". עמדתו של תומא, יותר משנבעה ממשנה פוליטית סדורה, הייתה ביטוי לאכזבה המרה שעוררה בו ברית המועצות בתמיכתה בחלוקה. במידה של גילוי לב סיפר תומא כי סגנונו החדש היותר סימפטי כלפי האנגלים הוא פועל יוצא של ההבנה "שאין הרוסים מתחשבים עם רגשותיהם של הקומוניסטים הערבים שהם חלק מהאומה הערבית".[251]

אולם ההתכחשות לסמכותה של ברית המועצות לקבוע את המדיניות הקומוניסטית באזור לא ארכה ימים. משהתברר כי לאחר נאום השגריר הסובייטי, צרפקין, באוקטובר 1947, עמדתה של ברית המועצות בעד החלוקה ברורה, אי אפשר היה להיאחז עוד בתקווה כאילו הובנו דבריו של גרומיקו שלא כהלכה. על "קו פרשת מים" זה הוטל על הלש"ל להכריע בין נאמנותה לעקרונותיה, לפתרון המסורתי שלה ולקולקטיב הלאומי אליו השתייכה ובין נאמנותה לברית המועצות. בתוך המזכירות נתגלעה מחלוקת קשה: אמיל תומא התנגד לתוכנית החלוקה, פואד נצאר, אמיל חביבי, תופיק טובי ורשיד

שאהין תמכו בה. בתחילת דצמבר התכנסה הוועדה המרכזית בנצרת. מרבית החברים, שהתנגדו לחלוקה, בהנהגת תומא, בולס פרח, מוסא אל־דג׳אני, מח׳לץ עמר וח׳ליל שניר, החרימו את הפגישה. כתוצאה מכך זכתה תוכנית החלוקה לרוב הדרוש.[252]

משניצחה עמדת הסיעה התומכת בחלוקה החל הדבר למצוא ביטוי בביטאון המפלגה, אל–אתחאד – תחילה בראשית נובמבר, בטון מתון, ואחר כך, בייחוד מאז אישור התוכנית בעצרת הכללית, ב־29 בנובמבר 1947 – בתקיפות. הלש״ל החלה לקרוא לעם הערבי להיזהר ״מפני התהום העמוקה אותה מכין האימפריאליזם הבריטי – תהום החורבן וההרס״. תהום זו הייתה המלחמה בישוב היהודי.[253] ללש״ל לא הייתה הזדמנות להגן בנמרצות על תמיכתה בחלוקה, משום שבפברואר 1948 נסגר אל–אתחאד בהוראת הבריטים והופעתו לא חודשה עד אוקטובר.

הלש״ל נכנסה למערבולת הרסנית. מתנגדי החלוקה פעלו באופן עצמאי. תומא ואחרים הצטרפו לוועד הלאומי הערבי בחיפה וניסו לארגן התנגדות צבאית לכיבוש חיפה בידי ה״הגנה״. במרץ 1948 השתתפו חברי הלש״ל באזור הצפון והגליל שהתנגדו לחלוקה בהתנגדות הצבאית הערבית נגד הכוחות הישראליים שפעלו לכיבוש הגליל המערבי והמרכזי – אזורים השייכים למדינה הערבית על פי תוכנית החלוקה. איתות לפיוס אפשרי של המתנגדים לחלוקה עם ההנהגה הלאומית של הערבים ניתן באפריל 1948 שעה ששלחה הוועדה המרכזית של ״קונגרס הפועלים הערבים״ מחיפה ומיפו מכתב ניחומים לאל־חאג׳ אמין אל־חוסייני עם מותו של עבד אל־קאדר אל־חוסייני בקרב בקסטל. בירושלים קראו מח׳לץ עמר וחברים אחרים מ״אגודת המשכילים״ לפעולות נגד החלוקה.

ייתכן שגם הוודאות בנוגע לשיוך של כל יישוב למדינה העתידה לקום קבע את עמדתם. מי שידע כי ישתייך למדינה הערבית לא חשש מכיבוש ישראלי, אלא דווקא מזה של המופתי. שכן המדינה הערבית שתקום תהיה בדומיננטיות של הוועד הערבי העליון ובשליטתו, בעוד שאם הייתה קמה מדינה דמוקרטית עצמאית, כפי שדרשו המתנגדים, הרי שההגמוניה במידה רבה הייתה מתחלקת עם גורמים יהודיים מתקדמים שהיו מעמעמים את השפעתו של המופתי. לעומת זאת,

מי שעירם לא נכללה בשטח המדינה הערבית אלא היהודית או מי שחששו מפני כיבוש יהודי בעירם – לרוב התנגדו לחלוקה וצידדו בקשר עם המופתי, אף כי בשונה מחבריהם תושבי גב ההר לא זכו להכירו מקרוב. שכן החלוקה הייתה מותירה אותם בתוך מדינה שהיא בהגמוניה יהודית מוחלטת. כך שהאירועים הסוערים של אותה שנה יצרו שתי חלוקות חופפות. האחת רעיונית, בין תומכי ומתנגדי החלוקה ובין תומכי ומתנגדי ההתקשרות עם הוועד הערבי העליון והמופתי, ואילו השנייה גאוגרפית.

בסופו של דבר לא נזקקה הלש״ל להתפלג באופן מוצהר מאחר שהתנאים הגאוגרפיים והפוליטיים שנוצרו כתוצאה מהמלחמה ביתרו מבחינה מבנית את הלש״ל לשניים: האחד נותר בטריטוריה של מדינת ישראל, והשני בגדה המערבית תחת השלטון הירדני. מבחינה אידאולוגית ההכרה דה־פקטו בחלוקה ביטלה את המחלוקת שנוצרה בעטייה.

העמדה הסורית-לבנונית ביחס לחלוקה

המפלגה הקומוניסטית הסורית־לבנונית הדגישה את התנגדותה לחלוקה באופן עקבי. למרות הפילוג המבני בין המפלגה הסורית למפלגה הלבנונית במאי 1943, הן שמרו עדיין על הודעות משותפות בכל מה שנגע לבעיה בארץ ישראל. התנגדות של מנהיגים קומוניסטים למדינה יהודית בארץ ישראל לא הייתה גילוי חדש. ביום הצהרת בלפור, 2 בנובמבר, חברו, כבכל שנה, מנהיגים דוגמת מצטפא אל־עריס, ג׳ורג׳ חנא, פרג׳אללה אל־חלו ואחרים למפלגות אחרות בהפגנות נגד הציונות. לאחר מלחמת העולם השנייה, בכינוס משותף של שתי המפלגות הקומוניסטיות, בנובמבר 1945, חזרו המפלגות על התביעות שהופיעו בתזכיר שנשלח לוועידת בלודאן: ״ביטול המנדט הבריטי והכרזה על פלסטין כמדינה עצמאית. יהיה הכרחי לעצור את ההגירה היהודית לפלסטין ולהקים בה ממשלה עצמאית ודמוקרטית״.[254] העמדה הבסיסית לפתרון תאמה, אפוא, את העמדה הקומוניסטית המסורתית – מדינה דמוקרטית עצמאית. הפתרונות של החלוקה או מדינה דו־לאומית נדחו על הסף.

באוגוסט 1946 נערכה פגישה משותפת בין נציגי המפלגות הקומוניסטיות של סוריה ולבנון, ובסיומה קראו לאחד את הכוחות הלאומיים במאבק נגד האימפריאליזם ולדחות את תוכנית החלוקה. הם ראו בתוכנית מזימה אימפריאליסטית שנועדה ליצור המשכיות של נוכחות צבאית אימפריאליסטית באזור בשל סכסוך הדמים שיתפתח בעקבות החלוקה. הביקורת שלהם הופנתה, אמנם, כלפי המערב, אך גם כלפי שרי החוץ הערבים: "הקומוניסטים הסורים והלבנונים קוראים להשמיע מחאה קשה כלפי עמדת נציגי מדינות ערב בוועידת שרי החוץ של הארצות הערביות ועל שתיקתם לנוכח תוכנית החלוקה אשר העמים הסורי והלבנוני יילחמו בה ללא פשרות".[255] בהודעת הסיכום הועלה הפתרון האלטרנטיבי, שחפף לתביעה הסובייטית לנישול סמכות בריטניה מקביעת פתרון לארץ ישראל ולהתערבות מוסדות האו"ם שבה היה להם משקל: "צריך להגיש את בעיית פלסטין למועצת הביטחון ולהביך את מדיניות האימפריאליזם בדרישה בזכות פלסטין להסרת המנדט, לעצירת ההגירה הציונית ולהגשמת העצמאות והמשטר הדמוקרטי".[256] למעשה, הדרישה "לעצמאות פלסטין" הייתה מרכיב בתוך מכלול הטענות כנגד האימפריאליזם המערבי. הבעיה הלאומית בארץ ישראל, אפוא, לא הייתה של שתי קהילות לאומיות מסוכסכות, אלא של נוכחות האימפריאליזם במזרח התיכון.

מק"ה והלש"ל, שהיו עצמן קורבן של הבעיה הלאומית בארץ, נאלצו להתמודד עם מציאות קשה איתה היו צריכים להתפשר, ובשל כך, כאמור, החלו לגלות באוקטובר 1947 הסכמה לעמדה הסובייטית. בניגוד לכך, המפלגות הסורית והלבנונית המרוחקות המשיכו, גם לאחר נאומי גרומיקו וצרפקין, להתנגד לתוכנית החלוקה, וליהנות מהפריבילגיה של אי הודאה בטעות ודבקות בפתרון המסורתי של מדינה דמוקרטית עצמאית. הצהרה משותפת שהוציאו ב־17 אוקטובר 1947 בשאלת ארץ ישראל אמרה: "המפלגות הקומוניסטיות בטוחות שהערבים והיהודים בפלסטין יכולים לחיות יחד במדינה עצמאית ודמוקרטית". בהצהרה הביעו המפלגות את התנגדותם לחלוקה ותבעו סולידריות למען השגת המטרות של כל המפלגות הקומוניסטיות. סיומת של מס שפתיים אנטי־אימפריאליסטי לא נעדרה, והאשמה

לתסבוכת בארץ הוטלה על ״האימפריאליזם ומזימותיו הזדוניות לעורר סכסוך גזעי יהודי־ערבי״.[257]

ואולם אחד הסימנים הראשונים לקבלת העמדה הסובייטית התגלה במברק ברכה משותף ששלחו המפלגות הסורית והלבנונית לוועידת המפלגה הקומוניסטית הבריטית, שהתקיימה במרץ 1948, שבו נאמר בין היתר: ״אנו מפנים את תשומת לב העולם אל מדיניותו של בווין לטפח ולפתח בפלשתינה אנטגוניזם ושפיכות דמים בין יהודים לערבים על ידי מניעת ביצוע הקמת שתי מדינות עצמאיות על מנת להמשיך בשלטון האימפריאליסטי על הארץ כולה״.[258]

ההסכמה המובנת מאליה לתוכנית החלוקה כפי שהוצגה במברק נבעה בעיקר מהצורך הפוליטי להתאים את עמדות המפלגה לעמדות של המסגרת הקומוניסטית העולמית בכלל ושל ברית המועצות בפרט. כאשר הוברר שהתמיכה בחלוקה הפכה לאינטרס של מדיניות החוץ הסובייטית היה על המפלגות בסוריה ובלבנון, בעלות הקשר ההדוק ביותר לברית המועצות, לשנות את גישתן לנושא, אף שעניין זה גרם קשיים רבים לארגונים התומכים במפלגה. בניגוד ללש״ל, המפלגות בסוריה ובלבנון לא ניהלו עימות ישיר וחריף מול הסובייטים, אם משום הרצון לשמור על תפקיד הבכורה שהעניקו הסובייטים למפלגות בסוריה ובלבנון, ואם משום שהעמדה ביחס לחלוקה לא דרשה מהם מחיר מוחשי כפי שנדרש מהלש״ל. שנים רבות מאוחר יותר עדיין התקשתה המפלגה הסורית להודות בפה מלא על תמיכתה בחלוקה והעדיפה להעלים פרט ביוגרפי זה מעברה ולהדגיש דווקא את משקלם של המשטרים הערביים המסורתיים בחלוקת ארץ ישראל.[259]

הארגונים הקומוניסטיים המצריים והסכסוך היהודי–ערבי בארץ ישראל

הסכסוך היהודי־ערבי הפך לנושא עיקרי בפוליטיקה המצרית רק לאחר מלחמת העולם השנייה, כש״האחים המוסלמים״, ״מצרים הצעירה״ וכמה אלמנטים מהוופד החלו לגלות בו עניין מאז המרד הערבי ב־1936. האוריינטציה הפוליטית של מרבית הקומוניסטים, במשותף

עם גורמים לאומיים בפוליטיקה, נטתה כלפי לאומיות מקומית, לא פאן־ערבית. אולם ככל שהחריף הסכסוך בארץ ישראל החלו קבוצות קומוניסטיות לגלות עניין בסכסוך בעיקר משום שהורכבו מיהודים שהיה עליהם להתנער מחשד לתמיכה, גם אם בשתיקה, בציונות.

בארגונים הקומוניסטיים המצריים לא הייתה הסכמה ביחס לפתרון המועדף. אל־פג׳ר אל־ג׳דיד היה בקשר אדוק עם הקומוניסטים הערבים בפלשתינה, כבר מהמרד הערבי ב־1936–1939. יחסי הידידות שנרקמו בין שני הארגונים, שכללו שיתוף פעולה במוסדות הבינלאומיים של התנועה הקומוניסטית,[260] התבטאו בעיקר במאמרים בעיתונים אל–צ׳מיר (המצפון) ואל–פג׳ר אל–ג׳דיד, שעודדו את המאבק הערבי תוך שהם מזהירים מפני הסכנות של הציונות, כל זאת בהסתמכות על מאמרי אל–אתחאד. לקשר עם הלש״ל הייתה גם השפעה לא מבוטלת על העמדות של אל–פג׳ר אל–ג׳דיד ביחס לפתרון הרצוי ולתוכנית החלוקה.

באביב 1946 פרסם צאדק סעד את הספר פלסטין פי מח׳אלב אל–אסתעמאר (פלסטין בציפורני האימפריאליזם) על הבעיה בארץ ישראל בהסתמכו על מידע שהעבירו לו חברי הלש״ל בולס פרח ומח׳לץ עמר,[261] איתם עמד בקשר. סעד אימץ בספרו את הטיעון ששנה אחר כך העלה אמיל תומא בוועידת המפלגות הקומוניסטיות של האימפריה הבריטית, ועל פיו ״שאלת פלסטין״ היא מאבק ערבי לאומי אנטי־קולוניאלי: ״השאלה של פלסטין היא לא ההגירה היהודית לארץ, אלא השאלה של תביעות לאומיות דמוקרטיות של התנועה העממית הערבית בפלסטין״.[262] משום כך החלוקה נדחתה על ידו באופן מוחלט.

לקרבה האישית שנוצרה בין מנהיגי הארגונים היה אמנם תפקיד בחפיפה של העמדות המדיניות של אל־פג׳ר אל־ג׳דיד והלש״ל, אם כי מעבר לכך עמד גם עיקרון פוליטי. אנשי אל־פג׳ר אל־ג׳דיד ראו בעמדה של הלש״ל את ה״אורים והתומים״ של העמדה אותה יש לנקוט ביחס לארץ ישראל, כל זאת מתוך נאמנות לעקרון ה״ההגדרה העצמית״ ומתוך התעקשות על מקוריות ״הייצוג״ של העמדות. לשיטה זו לא הקומוניסטים היהודים של פק״פ, לא ברית המועצות ולא המפלגה הבריטית יכולים היו להעיד טוב יותר מהקומוניסטים הפלשתינים מהו האינטרס של הפלשתינים.

כאמור, אל־פג׳ר אל־ג׳דיד היה ארגון ועיתון שולי, ועמדותיו ביחס לשאלת ארץ ישראל לא יצגו את התנועה הקומוניסטית המצרית. לעומת זאת, העמדות של "התנועה הדמוקרטית לשחרור לאומי", ארגונו של אנרי קוריאל, מתוקף ממדיו הגדולים בצירוף אישיותו האמיצה והאינטלקטואלית של קוריאל, היו בעלי תפקיד מעצב של הקו של התנועה הקומוניסטית המצרית, של המערכת הפוליטית המצרית ואף של המערכת הקומוניסטית האזורית. קוריאל, כאמור, נקט עמדה אוונגרדית כבר ב־1945, כשטען בפומבי את מה שאנשי מק"ה אמרו בלחש: "יש ליישוב היהודי מאפיינים לאומיים". על כן רעיון החלוקה לא עורר ב"תנועה הדמוקרטית לשחרור לאומי" אנטגוניזם, משום שהפער בינו ובין העמדות המקוריות לא היה גדול כמו בלש"ל והמפלגות הסורית והלבנונית. יתר על כן, הקומוניסטים המצרים החלו להידרש לתוכנית החלוקה משום שבעיניהם המלחמה בארץ ישראל הסיחה את הדעת הציבורית המצרית מהבעיה הבוערת יותר – פינוי הצבא הבריטי ממצרים.

אל־ג׳מאהיר, ביטאונם של הקומוניסטים במצרים, דיבר במאמר הראשי של גיליון סוף דצמבר 1947 על התנגדות הליגה הערבית להחלטת החלוקה של האו"ם: "במלחמתה נגד ביצוע החלטות האו"ם עושה הליגה הערבית את עבודת האימפריאליזם".[263] בהמשך יצא אל־ג׳מאהיר נגד שיבוש "סדר היום הלאומי" של מצרים והתרעם על כך שהבעיה בארץ ישראל הרחוקה עלולה לעכב ולשבש את המאבק לשחרור לאומי. כבר לפני המלחמה, בדצמבר 1947, הזהיר העיתון מפני המניפולציה העתידית שיבצעו המשטרים הערביים עם האימפריאליזם המערבי:

> הנה מצאו להם האימפריאליזם והריאקציה מציל חדש – הרי היא בעיית פלסטין. הזדמנות זו מנצלים הם להסיח את דעתם של ההמונים ממאבקם נגד האימפריאליזם – שהוא המשענת העיקרית של המשטר הקיים, הם עושים הכל להפנות את מלחמתו הלאומית הדמוקרטית של העם "לשאלות חשובות יותר" כביכול [...] האם ישנה שאלה חשובה יותר ממלחמת העם לפת לחמו ושחרורו מהאימפריאליזם והשעבוד?[264]

להערכת אל–ג׳מאהיר, לא רק שאין בכוחן של עמדתה של הליגה הערבית ופעולותיה למנוע את חלוקתה של ארץ ישראל, אלא הן מובילות היישר לקראת חלוקה מסוג שלילי, חלוקה עם המשך הכיבוש הבריטי. המאמר התריע מפני הנזק הנגרם לצד הערבי מאי־ההכרה ואי־שיתוף הפעולה עם המוסדות הבינלאומיים לפשרה בסכסוך:

> ידוע כי האו"ם עומד להרכיב ועדה מיוחדת, שתפקידה להוציא לפועל ולהשגיח על ביטול המנדט, פינוי הצבאות הבריטיים מהארץ ולהקים בתוכה את שתי המדינות העצמאיות – הערבית והיהודית. הליגה הערבית משפיעה על הערבים להחרים ועדה זו. תוצאות עמדתה השלילית הן ברורות: היא לא תמנע את הקמת המדינה היהודית. כי היהודים יגיעו לידי הסכם עם הוועדה. אבל עמדה זו תפריע להקמתה של המדינה הערבית העצמאית. פירוש הדבר: להפריע ליציאת הבריטים וחיזוק מעמדם בפלסטין! פירוש הדבר: לדחות את עצמאותה של פלסטין![265]

הניתוח באל–ג׳מאהיר התאפיין לא רק בצלילות דעת ובהבנה היסטורית אלא גם בקביעת הגדרות חדשות המשנות את מהות הסכסוך מן הקצה אל הקצה: "הניסיון לעורר מלחמה דתית נגד יהודי המזרח התיכון משכנע יותר ויותר את דעת הקהל העולמית בהכרח של החלוקה".[266] המאבק, לפיכך, לא היה בין הציונות ללאומיות הערבית, בין האימפריאליזם המערבי למזרח, אלא מאבק דתי בין "קהילת יהודי המזרח התיכון" לתנועה הלאומית הערבית. מול הסכנה להתפרצות מלחמה בין־דתית, אשר תהפוך גם את היהודים הקומוניסטים במצרים לצד פעיל בסכסוך ותפצל את הכוחות הנלחמים באימפריאליזם המערבי, הציע המאמר מערך טיעונים אנטי־אימפריאליסטי כגורם מאחד: "מחובתנו אפוא לא להפגין וללחום נגד אחד המיעוטים במזרח או נגד אחת הדתות! העם מצווה להכות את האויב, אשר מעורר בכל מקום את הניגודים הלאומיים. ססמתנו היא: 'הלאה האימפריאליזם! הבו נשק לגרש את האימפריאליזם מארצות המזרח!'".[267]

רעיון החלוקה נתפס אפוא, כמו אצל קומוניסטים אחרים במזרח התיכון, כצעד טקטי אשר יוביל למדינה מאוחדת בעתיד. הוועדה הפוליטית של "התנועה הדמוקרטית לשחרור לאומי" החליטה לקבל

את החלטת האו"ם בהסכמה מלאה לאור העמדה הסובייטית. תהליך ההבנה והקבלה של תוכנית החלוקה תואר על ידי קוריאל כמבולבל: "אני לא מאמין שבהתחלה הבנו את החלטת החלוקה או מניעיה באופן מושלם, אבל כל התנועה המהפכנית בעולם נעה לכיוון לתמוך בהצעה זו. אנו תחילה פקפקנו אחר כך החלטנו לתמוך בחלוקה".[268] רמז לכך שההחלטה לאמץ את תוכנית החלוקה של האו"ם התקבלה משום שהתנועה הקומוניסטית העולמית תמכה בה.

חילוקי הדעות הפנימיים בנוגע להחלטת החלוקה חשפו את המחויבות לתנועה הקומוניסטית העולמית. מצטפא תיבא, חבר הוועדה הפוליטית שהתנגד להחלטה, ראה בה תוצאה של "קיצוניות של מחויבות בינלאומית". מצד שני, תיבא והמיעוט אשר התנגד להחלטה תואר על ידי ההנהגה כ"מתפצל מהאינטרנציונליזם ושובר את התאוריה המרכסיסטית".[269] ההגדרה של המתנגדים לחלוקה כסוטים מהאידאולוגיה המרכסיסטית המחישה את המשקל שהיה לשיח הקומוניסטי העולמי על ההחלטה לאמץ את תוכנית החלוקה.

פרובינציאליזם תרבותי-אידאולוגי

האימפריאליזם התרבותי של הקומוניזם לא היה מנת חלקה של ברית המועצות בלבד, אלא גם של המפלגות הקומוניסטיות של המעצמות הקולוניאליות – בריטניה וצרפת. המפלגה הבריטית ראתה במפלגה הסובייטית מרכז. מק"ה, הלש"ל, התנועה המצרית והמפלגה העירקית ראו במפלגה הבריטית מרכז. המפלגה הסורית, התוניסאית, המרוקנית והאלג'יראית ראו במפלגה הצרפתית מרכז.[270] לפרובינציאליזם זה היה תפקיד בעיצוב העמדות של המפלגות הקומוניסטיות ביחס לסכסוך. מלבד הניתוחים הלאומיים שעשה כל צד היו גם גורמים קומוניסטיים חיצוניים שעיצבו את רמת יחסי הגומלין בין הקומוניזם הערבי לקומוניזם היהודי, ובעיקר ביחס להגירה יהודית מאירופה לארץ ישראל, בעיה שהם היו שותפים לה.

המפלגה הקומוניסטית הבריטית גילתה מעורבות רבה בקביעת העמדות של המפלגות הקומוניסטיות בארץ ביחס לפתרון הסכסוך,

כנראה כתוצאה מכך שהמעצמה ששלטה בארץ הייתה בריטניה ובמסגרת הביקורת הפנימית והמדינית של המפלגה הקומוניסטית הבריטית כנגד הממשלה הבריטית נכללה גם ארץ ישראל כאחת מהסוגיות לדיון. בתזכיר שהוקדש לבעיית ארץ ישראל יזמה המפלגה הקומוניסטית הבריטית ב־1945 "הצעות למדיניות חדשה", שנאחזו בהתפתחות של העמדה הקומוניסטית העולמית כפי שהוצגו בוועידת הקונגרס של האגודות המקצועיות בפריז באפריל 1945: "החלטת הוועידה העולמית של האגודות המקצועיות, [...] כי יש לאפשר לעם היהודי להמשיך בבנייתה מחדש של ארץ ישראל כביתו הלאומי [...] תוך שמירה על האינטרסים החוקיים של קבוצות לאומיות אחרות ומתן שווי זכויות ואפשרויות לכל תושביה".[271]

בעיית הפליטים, שהייתה משותפת למפלגות האחיות האמריקאית, הצרפתית והקנדית, היא זו שאילצה את המפלגות המערביות להתמודד עם שאלת ההגירה לארץ ישראל שהייתה, כאמור, סלע מחלוקת בסכסוך בין קומוניסטים ערבים ליהודים בארץ. המפלגה הבריטית החלה לתמוך בהגירה יהודית לארץ ישראל בניגוד לעמדה הקומוניסטית המסורתית של התנועה העולמית: "יהודים נעים ונודדים בארצות שונות, ולאלה הרוצים ללכת לארץ ישראל צריכים לתת את האפשרות לעשות כך. בשביל רבבות הפליטים המסתובבים בפורטוגל, שוויץ, ספרד וארצות אחרות ארץ ישראל הנה המקום היחידי".[272]

מתוך הכרה בחריפות הסכסוך הלאומי בארץ תלו הקומוניסטים הבריטים תקווה בשיתוף פעולה בין הקומוניסטים משני צדי המתרס:

> אנו פונים באופן דחוף לחלקים הפרוגרסיביים בשני הישובים בארץ ישראל להיפגש כדי לבדוק מחדש את המצב לאור הגורמים החדשים הפועלים בעולם, להגיע להבנת החשיבות הבינלאומית שבפתרון מהיר לבעיותיהם והצורך בשביל שני הצדדים לעשות ויתורים. אנו סבורים שהצורך הגדול ביותר בארץ ישראל הוא היום בהקמת ארגונים דמוקרטיים משותפים של התושבים למען השגת זכויות דמוקרטיות, הרחבת פעולות האגודות המקצועיות והתחלות של שיתוף פעולה בין שני העמים בכל העניינים.[273]

המפלגה הקומוניסטית הבריטית, בידיעתה או שלא בידיעתה, השתתפה במניפולציות ובירידבויות הפנים־קומוניסטיות, בעיקר בין מק"ה ללש"ל. ההחרמה של הלש"ל את ועדת החקירה של האו"ם עוררה במק"ה אכזבה ותחושה של בגידה, משום שבאופן עקבי הציגו הקומוניסטים היהודים והערבים את הדרישה כי בעיית ארץ ישראל תועלה באו"ם. מיקוניס האשים את הלש"ל בשינוי עמדה בעקבות פגישה בין ראשי הלש"ל ובין ג'מאל אל־חוסייני מהוועד הערבי העליון. במכתב מאוגוסט 1947 לפלאם דאט, מזכ"ל המפלגה הקומוניסטית האנגלית, העלה בהקשר זה מיקוניס את ביקורתו על אמיל תומא וניסה ליצור רושם הפכפך לעמדות הקומוניסטים הערבים בכך שהדגיש כי אף בוועידת לונדון בכדאש ותומא לא התנגדו באופן עקרוני לניתוח שלו את הבעיה בארץ.[274] במאבק היוקרה בין מק"ה ללש"ל על לבה של המפלגה הקומוניסטית הבריטית שירתו טענותיו של מיקוניס את המטרה של יצירת לגיטימציה והכרה להתפתחויות הרעיוניות שעברה מק"ה, שאינן חורגות מהקו של התנועה הקומוניסטית העולמית.

העלייה בהשפעת המפלגות האירופיות על המפלגות במזרח התיכון הייתה קשורה בשינויים מבניים שחלו בתנועה העולמית. חיזוק הזהות הפרטיקולרית של המפלגות הקומוניסטיות במזרח התיכון, בעיקר לאחר פירוק הקומינטרן, בא על חשבון החלשת הזיקה בין המפלגות ובין המערכת הקומוניסטית העולמית. בכוונה לגשר על הפער שנוצר בין הפרטיקולריות לאוניברסליות הופיעה המערכת הקומוניסטית התת־עולמית שהגדירו המפלגות הקומוניסטיות של הארצות הקולוניאליסטיות בבריטניה ובצרפת, ובה היו חברות המפלגות הקומוניסטיות שבקולוניות. הייתה זו, אפוא, העתקה של המערכות האימפריאליסטיות המסורתיות, הן מבחינה גאוגרפית והן מבחינה פוליטית, למערכת הקומוניסטית העולמית.

התאמת העמדה של הקומוניזם במזרח התיכון לעמדה הסובייטית ביחס לפתרון שאלת ארץ ישראל הייתה תוצאה של שינוי מבני זה בזכות השפעת המפלגות האירופיות אשר הפכו, בעקבות השואה, חרדות לגורל העם היהודי. שכן, לאחר מלחמת העולם השנייה חל

סחף בעמדות של המפלגות הקומוניסטיות בעולם בנוגע להקמת בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל. כאמור, תחילה נקטו המפלגות הקומוניסטיות במערב עמדה שצידדה בהגירה יהודית לארץ ישראל ובהקמת בית לאומי ליהודים. לקראת ההכרעה באו״ם ב־1947 החלה גישה זו לסחוף אף את המפלגות הקומוניסטיות במזרח אירופה, ובעיקר את ברית המועצות. רק לאחר שהתנועה הקומוניסטית העולמית צידדה בחלוקה ועל השיח הקומוניסטי השתלט מערך טיעונים אנטי־אימפריאליסטי שהצדיק אותה, אימצו המפלגות הקומוניסטיות בארצות ערב פתרון זה, אם בגלל אילוץ פוליטי מציאותי ואם בשל לחץ קומוניסטי חיצוני, בעיקר סובייטי.

הפתרונות שהציע הקומוניזם לבעיה הלאומית שהלכה והחריפה בארץ ישראל גילמו את המתח בין אידאולוגיה לפרקטיקה ועוצבו במידה רבה, תחילה, כתוצאה מהשפעת הקומינטרן, ומאוחר יותר מברית המועצות. הפתרונות הראשוניים שניתנו, בהשראת הקומינטרן, לסכסוך היהודי־ערבי – קומוניזם פאן־מזרחי ובהמשך מדינה דמוקרטית עצמאית – נבעו מהאידאולוגיה הקומוניסטית האינטרנציונלית הזרה לתרבות ולצרכים של האזור. הפתרון האחרון, תוכנית החלוקה, הוצע, כאמור, בהשפעתה הישירה של מדיניות החוץ הסובייטית, שהתבססה על ההכרה בצרכים הפוליטיים של ברית המועצות במלחמה הקרה. זאת ועוד, מאחר שההנחה הרווחת היא שהסובייטים תמכו בחלוקה מתוך תקווה כי מדינת ישראל תהיה מאחז של הגוש הסובייטי במזרח התיכון, אפשר לומר שהייתה זו חזרה למגמת ״היישוביזם״ הישנה שהעריכה את היישוב היהודי בארץ ישראל כמקדם של הקומוניזם האזורי.

כאמור, בעבר הפק״פ הייתה מקור סמכות עבור המפלגות הקומוניסטיות באזור, אלא שלקראת סוף שנות ה־40 התברר כי הזיקה שבין הקומוניזם הארצישראלי ובין הקומוניזם הערבי התקיימה בצורה עקיפה דרך ברית המועצות והמפלגות המערב אירופיות. יתר על כן, לאחר מלחמת העולם השנייה נמשכה ביתר שאת מגמת הריכוזיות של התנועה הקומוניסטית העולמית. הדפוסים הארגוניים הקודמים – הביזור של הקומינטרן ולאחריו קיומם של תת־מסגרות אזוריות

במערכת הקומוניסטית העולמית (כמו המרכז בביירות) – פינו את מקומם, עם החרפתה של המלחמה הקרה, לפיקוח ישיר ואדוק מצד המפלגה הסובייטית עצמה. מסניפים מקומיים של הקומינטרן במזרח התיכון הפכו המפלגות המקומיות ללא יותר מאשר סניפים מקומיים של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית.

פרק חמישי

'חלוקה של פלשתינה לשתי מדינות אוטונומיות'

הפתרון של הבעיה של פלשתינה באמצעות הקמת מדינה ערבית־יהודית אחת, עם זכויות שוות עבור הערבים והיהודים [...] הפך לבלתי אפשרי לביצוע [...] על כן זה הכרחי לשקול תוכנית שנייה אשר [...] מספקת חלוקה של פלשתינה לשתי מדינות אוטונומיות, אחת יהודית ואחת ערבית.

אנדריי גרומיקו
עצרת האו"ם, 14 במאי 1947

עם אימוץ תוכנית החלוקה נטשה ברית המועצות את האסטרטגיה הישנה של הקומינטרן שנשענה על בריתות עם גורמים לאומיים. עתה, לאחר הדחיפה הסובייטית של תוכנית החלוקה, נוצר ניכור חסר תקדים בין הקומוניסטים הערבים לכוחות הלאומיים. לעומת זאת, הניכור שנוצר בעבר בין הכוחות הקומוניסטיים הערביים לקומוניסטים היהודים עומעם. האינטרנציונליזם, שנדחק הצידה בתחילת שנות ה־40, זכה לעדנה מחודשת ומעודכנת, שעה שכוחות קומוניסטיים יהודיים וערביים התאחדו על בסיס שיח פוליטי חדש שהוסדר על ידי ברית המועצות – תוכנית החלוקה. ההגמוניה התרבותית של השיח המרכסיסטי של אותם הימים השתלטה על סדר היום, ובמקום דרישה לאחדות לאומית במצב חירום של מלחמה, דרשו הקומוניסטים

הערבים שיתוף פעולה עם הקומוניסטים היהודים כדי לקדם את חלוקת הארץ.

עם פרוץ המלחמה הוציאו המשטרים הערביים את הארגונים הקומוניסטיים מחוץ לחוק. הפעילות התאית שותקה, משרדים ועיתונים נסגרו. שדה המערכה היחידי שנותר למפלגות הקומוניסטיות הערביות במאבק בעד החלוקה ונגד המלחמה היה הדפסתם ופרסומם המחתרתי של כרוזים ושל גיליונות ספורדיים של העיתונות המפלגתית.[275] מעל גבי כרוזים וגיליונות אלה דרשו המפלגות הקומוניסטיות מהציבור הערבי לתמוך בחלוקה; להזדהות מעמדית עם הפועלים היהודים; להבין את המלחמה בפלשתינה כחלק מהמאבק העולמי כנגד האימפריאליזם המערבי ולהילחם במשטרים הערביים ולא במדינת ישראל. דרישות אלו, שהוצגו בזמן שבו הייתה נתונה החברה הערבית במלחמה, השתמעו, עבור ערבים רבים, כמנותקות מהמציאות ומעוררות זעם. זאת ועוד, הרדיפות שיתקו את הפעילות המפלגתית ויצרו נתק מתמשך בין המפלגות הקומוניסטיות השונות במזרח התיכון. אך המסגרת המשותפת נשמרה לא בפרקטיקות ארגוניות אלא בשיח תרבותי־פוליטי משותף, מוסדר מבחוץ, שהתבסס על פרקטיקות של קריאה ויצר רושם של קהילה מדומיינת.

תעמולת 'הליגה לשחרור לאומי' במהלך המלחמה

מנובמבר 1947 התקשתה הלש"ל לנהל את פעילותה הסדורה. הוועד המרכזי נחלש ופולג – אם על רקע אימוץ החלטת החלוקה ואם בשל הפיצול הגאוגרפי שהסתמן בשדה הקרב. במקומו צצו התארגנויות מקומיות של פעילים שפרסמו כרוזים אשר נגעו לבעיות מקומיות. ההכרעה לטובת התמיכה בתוכנית החלוקה, שהתקבלה במזכירות הלש"ל בדצמבר 1947, לא חיסלה את העימות בין מתנגדי החלוקה למצדדיה. בראשית 1948 התנהל ויכוח עז בשאלות הטקטיקה בחזית המדינית. הוויכוח האידאולוגי, אם לקבל את החלוקה או לדחותה לבש צורה חדשה והיה לוויכוח כיצד ליישם את החלוקה.

עמדה **אחת** ביקשה לראות את עמדתה של ברית המועצות בשאלת החלוקה כיסודית ולהכיר בחלוקת הארץ כהכרח להתרת הסבך שנוצר בשלושים שנות שלטון המנדט. על כן סברו התומכים בטענה זו שהחלטת האו"ם מחייבת. עמדה **שנייה** ביקשה להגשים את החלטת האו"ם בדרכי שלום, אך בלי להתחייב להחלטת האו"ם, שכן, לגרסתם, עמדת ברית המועצות הייתה טקטית ולא עקרונית־יסודית. מאחר שמחזיקי עמדה זו לא ראו במזכירות הלש"ל סמכות לקביעת עמדות, סברו כי עליה לשמור על עמדתה העקרונית בלי להשתחרר מהתפיסה שהחלוקה היא "אסון לארץ ולשני עמיה, אשר האימפריאליזם נושא באחריותו".

שתי עמדות אלה מצאו ביטוי מעורב בפרסומים של הלש"ל במהלך המלחמה.[276] לאחר ישיבה ממושכת של מזכירות הלש"ל בפברואר 1948 התקבלה פרוגרמה פוליטית אשר ביטאה עדיין את הקושי לעכל את רעיון החלוקה ואת חוסר הרצון לוותר לגמרי על הרעיון של מדינה דו־לאומית אשר לו התנגדה הלש"ל שנים ספורות קודם. הפרוגרמה דרשה בין השאר "הכרה בזכות ההגדרה העצמית של שני העמים בארץ וזכותו של כל אחד מהם לבנות את חייו הלאומיים העצמיים; כך שפלשתינה צריכה להיות מדינה פדרלית, ושני העמים ישתפו בה פעולה. הם ייהנו מאוטונומיה לאומית נרחבת עד לזכות ההיפרדות המדינית ועד בכלל".[277]

פרוגרמה פוליטית זו זכתה לתהודה חלשה בעיקר בשל הגבלתם של כלי ההסברה שהיו מצויים בידי הלש"ל, עם ביטול רשיונו וסגירתו של אל–אתחאד, בפברואר 1948, בידי הבריטים, אם כי הייתה זו סיבה משנית. באפריל 1948 הלכה והסתמנה המגמה של דחיקת פעילי הלש"ל מהמחנה הלאומי הפלשתיני. מאחר שהתקשו לעמוד מול ההתקפות של היריבים הפוליטיים הלאומיים, פעלו חברי הלש"ל בתחום החברתי ודרכו ניסו לרכוש אהדה ולעמעם את הביקורת בדבר אי נאמנותם הלאומית. הפעילות בתחום זה, שכללה סיוע לנפגעי המלחמה, שליחת אספקה ועזרה לנזקקים,[278] נועדה לדחות את הטענות בדבר נאמנותם לברית המועצות יותר מאשר לציבור הערבי. הפעילות החברתית למען קורבנות המלחמה התכוונה גם להסדיר את

השיח התרבותי־פוליטי ו"להכשיר" אותם כחלק מהקולקטיב הלאומי. כרוזי הלש"ל, במיוחד הכרוזים שהופצו בירושלים, החלו לכוון את ביקורתם גם כלפי הפוליטיקה הפנים־פלשתינית. הם הוקיעו את עובדת היעדרה של ועדה לאומית ערבית בירושלים, היעדר מועצה של ועדי הגנה בשכונות הערביות של ירושלים, כמו גם את חוסר הסדר וחוסר הארגון שהותירו את השכונות בלי הגנה, דבר המאלץ את תושביהן לעזבן.[279]

בעיני רוחם של מחברי כרוזים אלה תפקידה העיקרי של הלש"ל במלחמה היה הפצת תעמולה שקראה לבלימת מאורעות הדמים, ליכוד שוחרי השלום שבציבור הערבי, ארגון הגנה עצמית של היישובים הערביים ומניעת מעשי פרובוקציה של יסודות זרים. אולם גם התעמולה שנגעה בעניינים מקומיים הייתה זרה במהותה. היא עוצבה על דרך ה"דפיטיזם המהפכני" הלניניסטי[280] – מתוך מחשבה שהתבוסה הערבית תזרז את השתלטות הכוחות המהפכניים על הנהגת התנועה הלאומית. על כן התמקדה בתיאור ריאליסטי של הסבל והקורבנות של הערבים במאורעות, שהעיתונות הערבית הלאומנית כינתה "זריעת ייאוש בשעה שצריך להלהיב את העם". אבל הלש"ל לא נותרה חייבת. בכרוז שהופץ במחצית הראשונה של ינואר 1948 ניתן תיאור קודר על הנעשה בירושלים הערבית, תוך ביקורת קשה על העיתונות הערבית, המטעה את הקהל בשם האינטרס הלאומי.[281]

פעילי הלש"ל גם חתרו תחת המבנים הפוליטיים הפנימיים. מול תקיפת המוסדות הערביים על אי מילוי הבטחות לסיוע כספי, רפיון, חוסר ארגון וסדר וחוסר מנהיגות הם הדגישו את האמצעים הכספיים, הארגון, ההתנדבות ונכונות ההקרבה של היישוב היהודי. אך גם בזירה של הפוליטיקה הבין־ערבית נקטו פעילי הלש"ל עמדות אמיצות ונונקונפורמיסטיות. הם ביקרו את המדינות הערביות באשמה שלא היו נכונות להקריב מענייניהן למען ערביי הארץ. מצד אחד הואשם אבן־סעוד בהתעלמות מהאירועים משום שהוא מעדיף את עסקי הנפט עם ארצות הברית על פני סיוע לפלשתינים. מצד שני הואשמה ממשלת מצרים בשימוש אינסטרומנטלי ובניצול ציני של שאלת ארץ ישראל במטרה להסיח את דעת הקהל המצרית מענייני

פנים של מצרים. וכמובן, "האימפריאליזם המערבי" הואשם בחלוקה וברקיחת פרובוקציות לליבוי האש בארץ. אולם הפעילות התעמולתית המרשימה ביותר של פעילי הלש"ל הייתה להפסקת המלחמה.

קריאת הלש"ל להפסקת המלחמה נגד ישראל

מאורעות הדמים הטראומטיים, הן בצד הערבי והן בצד היהודי, האיצו במנהיגי הלש"ל לפעול כנגד הכוחות הערביים הלוחמים. תחילה לא ייחסה הלש"ל את הפעלת הכוחות הצבאיים לערבים עצמם. כרוז שהופץ לאחר הקרב בגוש עציון, בינואר 1948, הטיל את האחריות על אספסוף שהוסת בידי האימפריאליזם המערבי מכיוון ש:

> שום מוסד אחראי לא ארגן ולא סידר התקפה זו. התקפה זו והתעמולה לקראתה נערכה בידי אנשים אלמונים, ומאחר שהוצת הגפרור קרא אח לעזרת אחיו וכפר לעזרת שכנו עד כי נפת חברון כולה קמה על רגליה וסוף דבר במרחץ דמים, הננו מאשימים את כוחות המשטרה הבריטית בארגון מרחץ דמים זה, בהפצת ידיעות פרובוקטיביות, בהסתת אנשים ובהפחת פאניקה ואי שקט בין הכפריים [...].[282]

אך הקומוניסטים הערבים בארץ לא ביקרו רק את האימפריאליזם. כשהתחוור גודל הקטסטרופה של ערביי הארץ, כפי שהדבר הומחש לפעילים הרבים של הלש"ל בחיפה, יצאה הלש"ל בתחילת מאי 1948 בקריאה ל"כוחות המתקדמים" ביישוב שיפעלו להפסקת ההרג והגירוש של ערביי חיפה, משום ש"מלחמתנו היא גם מלחמתכם [...] עזרו לנו לשנות את המצב שינוי רדיקלי. נזק רב נגרם בארץ לעניין הדמוקרטיה וידידות בין שני העמים בארץ [...] מחובתכם אתם לחולל את השינוי ולכן אנו פונים גם אליכם".[283]

אך מק"ה, שהרימה את הכפפה והגיבה מעל גבי קול העם, לא חתרה תחת המוסדות היהודיים במהלך המלחמה כפי שעשו זאת הקומוניסטים הערבים. מאמר המערכת של 11 במאי 1948 טען כי "הבריטים היו המעוניינים העיקריים בבריחת ערביי חיפה", ורק באופן מרומז הוסיף כי "מוסדות ההגנה צריכים להוכיח ליישוב ולעולם כולו כי הצבא היהודי מבשר חופש ולא שוד ואימת פורענות [...]".[284]

עד אביב 1948 עוד טענו מנהיגי הלש"ל באופן כללי כי שפיכות הדמים רובצת על כתפיהם של הבריטים ומוסדות ההגנה. אולם עם פלישת הצבאות הערביים לארץ הפכו המשטרים הערביים והציבור הערבי בכללו למטרה העיקרית של כרוזי הלש"ל. מנהיגי הלש"ל וחבריה עברו את קווי החזית, טוו קשרים וחיפשו דרך פעולה להקמת ארגונם שנשבר, הן בשטחי הכיבוש של הצבאות הפולשים והן בשטחי הכיבוש של הצבא הישראלי.

שיא פעילות הלש"ל נגד המלחמה היה ביוני 1948, שעה שהעתיקה הלש"ל את פעילותה מקהל היעד המסורתי – ערביי הארץ, לקהל יעד חדש – החיילים של צבאות ערב הפולשים. אחד מהמסמכים המרתקים ביותר מהמלחמה היה כרוז עם תוכן מהפכני שהופץ בקרב חיילי הצבאות הערביים הפולשים – בכוחות המצריים שבחלקם היו תחת פיקודו של גמאל עבד אל־נאצר ובקרב הכוחות העירקים במשולש, בפיקודו של עבד אל־כרים קאסם (שהוביל מאוחר יותר ב־1958 את המהפכה בעירק). הכרוז הנועז תחת הכותרת נדא לג'נוד אל–ערב (קריאה לחיילים הערבים) קרא בכותרתו לחיילים: "שובו לארצותיכם, כוונו האש ללב האימפריאליזם ומשרתיו!". אך הכרוז לא פנה לחיילים הערבים כאל אויבים, אלא כאל כוחות מתקדמים. בעיני הנהגת הלש"ל הם היו קהל יעד פוטנציאלי שאפשר להעבירו טרנספורמציה תרבותית ופוליטית באמצעות הסדרת השיח שבתוכו הם לוחמים. "אחינו החיילים", פתח הכרוז, "היותכם בפלסטין אינה מביאה תועלת לשום צד, אלא לאימפריאליזם ולריאקציה [...] שובו לארצותיכם וכוונו את האש ללב האימפריאליסטים וגרורותיהם, שחררו את מצרים ואת העולם הערבי מחרפת האימפריאליזם וגרורותיו!". בכרוז נטען כי המלחמה לא שירתה עניין ערבי אלא רק את האינטרסים של האימפריאליזם המערבי, שהרי "מדוע אין הממשלות הריאקציונריות מניחות לכם שתשחררו את מצרים, את סודן, את עבר הירדן, את עירק ואת לוב מצבאות הכיבוש הבריטיים?!".[285]

הממשלות הערביות, ובעיקר ממשלת עבר הירדן, לא היו אלא כלי בידי בריטניה שהתכוונה לשלול מהפלשתינים מלהקים מדינה עצמאית "ולצרף גם את החלק הערבי של פלסטין לממלכת עבדאללה,

עבד האימפריאליזם הבריטי". העלאת הנושא החברתי לתוך שיח זה היה כלי שנועד לחשוף את מידת הניכור בין המשטרים להמוני העם. על פי הכרוז, החיילים נשלחו "לשפוך את דמם" במלחמה שמשרתת את מי שמדכא פוליטית וכלכלית את חברותיהם, שהרי "ממשלותיכם הריאקציונריות עושקות את הפועלים, האיכרים, הסטודנטים וכל שוחרי החופש. הן מצטיידות עתה בחוקים של משטר צבאי. הן הפכו את ארצותיכם לגיהנום של טרור ורעב, שאין לסבלם עוד [...] האם לא אלו הן הממשלות המצוות לפתוח באש על הפגנות פועלים וסטודנטים?". מסקנות הכרוז היו אמורות לחשוף את מהות שליחת החיילים לארץ, בתקווה שהבנתה תעורר בקרבם זעם, אשר יופנה בסופו של דבר מהמלחמה בארץ פנימה לתוך מדינות ערב. "אחינו החיילים!", המשיך הכרוז, "אתם חומר הדלק לקנוניה השפלה הזאת וקורבנותיה החפים מפשע [...] ממשלותיכם שולחות אתכם לפלסטין רק למען הימלט מזעמכם [...] למען היפנות חרונכם המהפכני והצודק לאפיק גזעי. ולא משחרר". על כן הבעיה היא מעניינם של שני העמים היושבים בה בלבד, ולא מעניין המדינות השכנות. הפתרון לסכסוך, סיכם הכרוז, יושג "בהבנה הדדית בין שני העמים, היהודי והערבי, ולא בשחיטה הדדית. חירות פלסטין לא תושג אלא במאבק המשותף של שני העמים, הערבי והיהודי, נגד האימפריאליזם ולא בהשמדה הדדית".[286]

במידה מסוימת הסדירה הארגומנטציה שהופיעה בכרוז את השיח הקומוניסטי האזורי שנקבע בהתאם לאינטרסים של הסובייטים באזור – דחיקת בריטניה וצרפת באמצעות מלחמה בעד החלוקה וערעור המשטרים הערביים הנתונים להשפעת המעצמות הקולוניאליות.[287] כפי שטענה הלש"ל על כך שהמלחמה היא למעשה "קנוניה" שנועדה להסיח את דעת הקהל מהבעיות הפנימיות הקיימות בארצות ערב, כך גם בכרוז זה היא הסיחה את דעת הקהל מהבעיות הלאומיות בארץ ישראל ומהביקורת שהוטחה בה על תמיכתה בחלוקה שהושגה באמצעות כפייה סובייטית.

ההפצה של הכרוז בקרב חיילי הצבאות הפולשים של מדינות ערב הביאה לשיא חדש את נכונותם של חברי הלש"ל להביא, תוך סיכון עצמי, לידי שיתוף פעולה יהודי־ערבי. במק"ה ראו זאת

באופן מתגמל. "ניצחון לחברים הקומוניסטים הערבים וניצחון הם לנו", נאמר במאמר המערכת של קול העם מ־13 ביולי, "קריאה זו של הלש"ל מן המחתרת, ממחנות הריכוז וההסגר ב'משולש הערבי', בעזה, בלבנון ובסוריה מחייבים אותנו לתשובה הולמת – אותנו הווה אומר את ממשלת ישראל". אי לכך דרשה מק"ה מממשלת ישראל "סיוע לקיומה של האוכלוסייה ששרדה, עידוד שיבתם של הרבבות שנעקרו, דאגה לאספקה ועבודה, עידוד פעולתם של חוגי השמאל הערביים ויחס שיוויוני לאזרחי ישראל ללא הבדל לאום".[288]

זאת ועוד, הפעילות של חברי הלש"ל נגד הצבאות הפולשים הציגה אותם כאויבי הלאומיות הערבית ובעלי ברית של ה"כוחות הציוניים". על אף מורכבות העמדה של הלש"ל ראו חבריה את כוחות צה"ל לא כאויבים אלא כבעלי ברית שאיתם הם משתפים פעולה במלחמה למען השגת מטרה משותפת – שתי מדינות לשני עמים. מה שממחיש זאת הוא דיווח של אחד מכוחות צה"ל בנגב, שפתח ב־1 במאי 1948 באש על מכונית ערבית נוסעת בכביש באר שבע עזה. על פי הדיווח נפנף אחד הנוסעים מחלון המכונית הנוסעת בכרוז של הלש"ל, שבו הובעה התמיכה בחלוקה וההתנגדות לנוכחות הצבאות הפולשים. נראה כי הפעיל נפנף בכרוז כי ציפה שהיחס אליו לא יהיה כאל אויב אלא כאל בעל ברית, והכרוז היה בעיניו אישור מעבר בין כוחות צה"ל.[289] יתרה מזאת, ההתנגדות של הלש"ל למלחמה לא מנעה בעדה מלפרסם הודעת אבל, בסוף נובמבר 1948, "על מות החבר היקר אליהו גוז'נסקי",[290] חבר מזכירות מק"ה שנהרג בנסיבות פטריוטיות מלחמתיות: מטוסו התרסק מעל שמי יוון שעה שחזר מפעילות שתדלנית בצ'כוסלובקיה לגיוס נשק לכוחות צה"ל.

שיתוף פעולה יהודי-ערבי

עם פרוץ מאורעות הדמים נוסח מחדש הצורך בשיתוף הפעולה בין מק"ה ובין הלש"ל, והחלו לבצבץ סימנים לאיחוד מחדש של התנועה הקומוניסטית בארץ ישראל. בעוד שבעבר נדרש שיתוף הפעולה כחלק

מהמסגרת הקומוניסטית האזורית וכחלק מהמאבק נגד האימפריאליזם המערבי, הרי שבמהלך המלחמה הוברר לצדדים ששיתוף הפעולה אינו עניין של בחירה אלא צורך קיומי לתנועה הקומוניסטית בארץ. המאורעות, אשר דחקו את הקומוניסטים הערבים לשוליים והעמידו בסכנה לא רק את קיומם הפוליטי אלא גם את קיומם הפיזי, עוררו בקרב מק"ה רגשי סולידריות שהניעו את שיתוף הפעולה בין הצדדים. שיתוף פעולה זה עוצב רבות הודות לכוח, באותה עת, של מק"ה ביישוב היהודי. הלש"ל, מפוצלת, מנותקת מהמפלגה הסורית־לבנונית ומאוכזבת מברית המועצות, נותרה חלשה ומבולבלת. במצב זה ההתנגדות והדחייה שגילתה הלש"ל בעבר למעורבות של הקומוניסטים היהודים התפוגגה, והתלות התרבותית והפוליטית במק"ה הפכה לעובדה מוגמרת. במהלך המלחמה מק"ה חיזקה את השפעתה ביישוב היהודי בעוד שהלש"ל, עם דבקותה בשיח המרכסיסטי ותמיכתה בחלוקה, ניכרה עצמה מהתרבות המקומית והפכה לחסרת כוח במערכת הפוליטית הפלשתינית אשר הלכה והתפוררה. בהקשר זה נוצרה מערכת יחסים א־סימטרית בין הלש"ל למק"ה, שהיה בידה לחרוץ את גורלם של הקומוניסטים הערבים בשטחי ישראל לשבט או לחסד. ההגמוניה התרבותית של הקומוניזם הארצישראלי חזרה לעצב את דמותו של הקומוניזם הערבי בארץ.

העקרונות הבסיסיים של שיתוף הפעולה, אשר כבר בינואר 1948 נוסחו באופן חד־צדדי על ידי מק"ה במאמר מערכת בקול העם, הדגישו את הסוגיות המסורתיות – מאבק באימפריאליזם ובריאקציה הערבית לצד סוגיות חדשות שנבעו מההקשר ההיסטורי של המלחמה – ביצוע החלטת האו"ם ושוויון זכויות למיעוט הערבי בישראל.[291] הלש"ל עצמה, לאורך החצי השני של 1948, העדיפה, מטעמים טקטיים, לפרסם את עמדתה באמצעות "קונגרס הפועלים הערביים", איגוד הפועלים הערבים המסונף ללש"ל, שקרא למלחמה משותפת להעלאת רמת החיים ואחדות המעמד. ה"קונגרס", בניגוד ללש"ל, יכול היה להתעלם מהדיכוטומיות הלאומיות שיצר הסכסוך ולדרוש שיתוף פעולה שנובע מהתפיסה המרכסיסטית האורתודוקסית המניחה את הגורם המעמדי כבסיס משותף.[292]

גם גורמים קומוניסטיים מזרח תיכוניים אחרים ראו את החשיבות בשיתוף פעולה שהפך להכרחי לאור החשש שהמדינה הפלשתינית לא תוקם. העיתון המצרי אל–ג׳מאהיר, ביטאון ״התנועה הדמוקרטית לשחרור לאומי״, כתב במחצית מרץ 1948 כי ״על היהודים והערבים להפסיק את המלחמה הגזעית ולהפכה למאבק משותף נגד האימפריאליזם. הקמתן של שתי מדינות עצמאיות נהפכה אפוא בתנאים הקיימים לפתרון המעשי היחידי המבטיח את חירותה ועצמאותה של פלסטין״.[293] עמדות עקרוניות אלה הכשירו את הקרקע, עם התפוגגות ״ערפל הקרב״ של המלחמה, לממש את האיחוד המחודש הבלתי נמנע. בעוד שהקומוניסטים המצרים ו״קונגרס הפועלים הערבים״ ציינו את חשיבות הצורך המחודש בשיתוף פעולה על בסיס מעמדי, העדיפו המפלגות הקומוניסטיות של לבנון וסוריה בכרוז לרגל חג הפועלים באחד במאי 1948 לציין דווקא את הבסיס הישן לשיתוף פעולה ב״מלחמה באימפריאליזם״, תוך התעלמות מהתנאים החדשים שנוצרו בארץ ישראל.[294]

מק״ה החלה להכין את עצמה ואת דעת הקהל הישראלית לאיחוד אפשרי עם הלש״ל. בשונה מהמפלגות הסורית והלבנונית, ססמאות המפלגה הקומוניסטית באחד במאי 1948 הדגישו את הצורך החדש בשיתוף פעולה קומוניסטי יהודי־ערבי על רקע המלחמה:

> [...] ברכתנו לכוחות האנטי־אימפריאליסטיים הערבים המתנגדים לכנופיות והלוחמים לעצמאות שני העמים! בברית אנטי־אימפריאליסטית יהודית־ערבית הערובה לניצחון! תחי האחדות הבינלאומית של מעמד הפועלים וכל כוחות הקדמה למלחמה בעד שלום, דמוקרטיה עממית, עצמאות לאומית וסוציאליזם![295]

המאבק למען הפסקת המלחמה הלך ואיבד מערכו ככל שמאורעות המלחמה הגיעו אל סופם. משהתברר כי התבוסה הערבית היא חד־משמעית וקיומה של מדינת ישראל מובטח הפנתה הלש״ל את ביקורתה מהצד הערבי אל הצד הישראלי בדרישה ליישם את החלטת האו״ם ולהקים מדינה ערבית. בחוזר שהוצא בתחילת אוגוסט 1948 ושהופנה למק״ה תבעה הלש״ל את הקמתה של מדינה ערבית שהשיתוף שלה

עם ישראל יתבסס על מעמד הפועלים בשתי המדינות. החוזר יצא נגד הגירוש והנישול של ערביי הארץ, וכדי לחזק את טענותיו ציין כי "גם מפלגות השמאל הישראליות, מק"ה ומפ"ם [...] מצדדות ב'כינון שתי מדינות עצמאיות – ערבית ויהודית' – אשר יהווה צעד חשוב קדימה לקראת חיסול השעבוד שהביא לטרגדיה הגדולה בה נתון עמנו". לבסוף הבהיר החוזר את מסגרת שיתוף הפעולה ושלל יחסים א־סימטריים של "פטרון וקליינט", שכאמור החלו להתגלות אפילו בין הקומוניסטים היהודים לערבים. "לא נסכים", סיכמו מחברי החוזר לקראת האיחוד עם מק"ה, "לכל שיתוף פעולה הנקבע על ידי עליונותם הצבאית של היהודים או שיתוף פעולה בין אדונים לעבדים, שאליו שואפים החוגים הריאקציונריים היהודיים [...] אנו שואפים לשיתוף פעולה המיוסד על כיבוד זכויות הערבים, חירויותיהם הכלליות והפרטיות וזכותם לחזור למולדתם ולחיות בה חיי כבוד".[296]

בתגובה הודיעה מק"ה במאמר המערכת מ־5 באוגוסט "נקבל את היד המושטת", ופתחה בהתקפה על מדיניות ממשלת ישראל על כך שטיפחה את קשריה עם עבדאללה, אף על פי ששלח את צבאו לכבוש את הארץ, בעוד שהזניחה את הלש"ל שלחמה בכוחות אלו. לסיכום, בנימה היסטורית מלאת חזון, תהה המאמר: "הנשיב ליד המושטת של בני בריתנו נציגי הפועלים הפלאחים והאינטליגנציה העובדת הערבית? בזאת יוכרע במידה רבה גורל מדינת ישראל ועצמאותה".[297]

זאת ועוד, למחרת, באספת עם שנערכה ב־6 באוגוסט 1948 בתל אביב, ניסה מאיר וילנר, חבר הוועד המרכזי של מק"ה, ליצור חפיפה בין האינטרס הקומוניסטי לשיתוף פעולה עם הלש"ל ובין האינטרס של המדיניות הישראלית, וטען כי הקמתה של מדינה פלשתינית לצד מדינת ישראל היא הערובה היחידה לכך "שעצמאותנו וריבונותנו לא תפגענה", שכן שליטתו של עבדאללה, בסיוע הבריטים, בשטחים אלה תהווה איום על מדינת ישראל הצעירה.[298]

כשבועיים מאוחר יותר, באספת עם פומבית ראשונה שנערכה ב־16 באוגוסט בוואדי ניסנס בחיפה, טען אמיל חביבי כי הבעיה העיקרית שבפניה עומדים הקומוניסטים במזרח התיכון היא שיתוף הפעולה היהודי־ערבי, ובכך דחק לשוליים במידת מה את הבעיות השגרתיות

שהיו מצויות על סדר היום הקומוניסטי, כגון: האימפריאליזם המערבי, הציונות והמשטרים השמרניים הערביים. במקום זאת הוא אימץ את הנטייה של מק"ה בשנים האחרונות להדגיש את הצורך המיידי בשיתוף פעולה יהודי־ערבי: "יחד עם הכוחות הדמוקרטיים היהודיים נילחם להגשמה מלאה של החלטת האו"ם", אמר חביבי.[299]

ואולם, במקביל לתהליך המתמשך לאמץ את תוכנית החלוקה ולהתאחד עם מק"ה, האופוזיציה בלש"ל, שבראשה עמדו המייסדים והמנהיגים הראשיים אמיל תומא, בולס פרח ומוסא אל־דג'אני, שסירבו לתמוך בחלוקה, לא הסתלקה מפעילות. אמיל תומא הצטרף לוועדה הלאומית של ערביי חיפה, שארגנה את ההתנגדות הערבית לכוחות ה"הגנה" שכבשו את העיר.[300] גוף שכינה עצמו "הלש"ל – מחוז הצפון", פרסם, בסוף מרץ 1948, כרוז המביע התנגדות לחלוקה ותובע "פינוי, עצמאות והשארת פלשתינה מאוחדת".[301] הקרע של הלש"ל עם הגורמים הלאומיים לא היה מוחלט. לאחר מותו של עבד אל־קאדר אל־חוסייני בקרב הקסטל שלח הוועד המרכזי של "קונגרס הפועלים הערבים" מכתב לאל־חאג' אמין אל־חוסייני, ובו נאמר כי "קונגרס הפועלים הערבים מגיש להוד מעלתך, לחברי הוועד הערבי העליון ולכל האומה הערבית את תנחומיו הכנים על נפילת הקדוש והגיבור עבד אל־קאדר אל־חוסייני. מי ייתן וינחהו אלוהים לגן העדן וימציא לכם ולכל האומה הערבית תנחומים בעצמאות פלשתינה ושחרור עמנו מהקנוניות, האימפריאליזם והציונות".[302] המחלוקת בין שני הפלגים יושבה לאחר ייסוד המדינה והצטרפות הלש"ל למק"י. ב־1951 היכה תומא על חטא התנגדותו לחלוקה והצטרף למק"י. בולס פרח פרש מפעילות פוליטית.

המפלגות הקומוניסטיות הערביות והמלחמה

העמדה של המפלגה הסורית־לבנונית הייתה שונה. בניגוד לתמיכה רק של החלק המרכזי של הלש"ל בחלוקה, המפלגה הסורית־לבנונית, הן בשל המונוליתיות שלה והן בשל הקשר ההדוק עם ברית המועצות, הביעה את תמיכתה בחלוקה עוד לפני פלישת הצבאות הערביים.

מעמד הבכורה של המפלגה במזרח התיכון היה יקר מדי לבכדאש מכדי שיסכנו בעימות עם ברית המועצות. ההסבר להתקפלות ולנסיגה בעמדות המפלגה הוסבר במונחים אוניברסליים. הסכסוך הלאומי בין היהודים והערבים נעלם כלא היה, והמלחמה באימפריאליזם המערבי הייתה מסך העשן שמאחוריו הסתירו מנהיגי המפלגה את מבוכתם. ההגמוניה של השיח המרכסיסטי נתנה אותותיה אצל בכדאש, שביכר להדגיש את המאבק האנטי־אימפריאליסטי על פני הבעיה הלאומית בפלשתינה.

באחד במאי 1948 הופיע גיליון מספר 27 של *נצ׳אל אל–שעב*, הביטאון הבלתי לגלי המשותף של שתי המפלגות הקומוניסטיות של סוריה ולבנון. בגיליון זה הכריזו שתי המפלגות על עמדתן הברורה והחיובית כלפי החלטת האו״ם מ־29 בנובמבר 1947, ותבעו ״להפסיק את המלחמה נגד היהודים [...] להחזיר את החיילים הערבים מפלסטין [...] ולהקים מדינה ערבית עצמאית ודמוקרטית בחלק הערבי של פלסטין בהתאם לתוכנית האו״ם״. המפלגות הרחיקו לכת ותבעו לכרות ברית עם העם היהודי לשם מלחמה ״נגד האימפריאליזם ושני סוכניו: הריאקציה הערבית והריאקציה הציונית העמלה למסור את העם היהודי לידי האימפריאליזם״.[303]

כביטוי לקשר האדוק עם המפלגה הקומוניסטית הצרפתית פורסמו, ב־15 ביולי, קטעים מגילוי דעת משותף של המפלגות הקומוניסטיות של סוריה ולבנון בעיתון הקומוניסטי הצרפתי *ל׳הומאניטה*, ולמעשה הופנו לידיעת ציבור קוראים זר בעיקרו. המפלגות קראו לתושבי סוריה ולבנון להתלכד ולהילחם למען הכשלת הקשר האנגלו־אמריקאי נגד ארץ ישראל ואף נגד קיומן של סוריה ולבנון. המפלגות הסורית והלבנונית לא רק שלא ראו את הסכסוך בארץ ישראל כסכסוך לאומי, אלא, תחת הגמוניה של השיח המרכסיסטי, סברו כי המלחמה היא קנוניה מערבית אנטי־סובייטית. ״מאחורי קשר זה מסתתרות תוכניות של בריתות אימפריאליסטיות חדשות למען שעבוד עמים ערביים ולהפוך את ארצותיהם לבסיס לתקיפת ברית המועצות ואירופה המזרחית״.[304] המפלגות הסורית והלבנונית לא רק עסקו בללמד חובה על המערב, המשטרים השמרניים הערביים והציונות, אלא גם

נהגו, כמי שהיו בקשרים הדוקים עם ברית המועצות, ללמד זכות על המדיניות הסובייטית בתקווה שתכין את הקרקע לחדירתה לאזור. גילוי הדעת גם ציין את צדקת המדיניות הסובייטית, שהיא,

> היחידה בין המעצמות הגדולות שאין לה שייכות לארץ ישראל. הנציגים הסובייטים באו"ם תמיד טענו שהפתרון הטוב ביותר הוא יצירת מדינה דמוקרטית מאוחדת, אולם ראו כי מן הנמנע עתה להגשימו משום המתיחות בין העמים שנוצרה על ידי המדיניות הבריטית. לפיכך הגנה ברית המועצות על פתרון של שלום שעל ידו יושג הפינוי והעצמאות, כשתי מדינות הקשורות בברית כלכלית. אילו הוגשמו הצעות ברית המועצות בארץ ישראל היו חוסכים ממדינות ערב מלחמה והרס.[305]

עבור המפלגה הקומוניסטית העירקית המלחמה הייתה נושא נוסף אך לא מרכזי על סדר היום שלה. המפלגה העירקית החלה להתייחס לבעיית ארץ ישראל ולהתרכז בה בעיקר עם תחילת המלחמה, בשל היותה שקועה במאבק כנגד הנוכחות הבריטית וכנגד הממשלה העירקית. היא התייחסה לבעיית המלחמה לא רק משום היותה בוערת לכל הקומוניסטים במזרח התיכון, אלא בעיקר בשל השתתפותו של חיל משלוח עירקי במלחמה.

בינואר 1947 התנגד ביטאונם, *אל-קאעדה* לחלוקה בכל תוקף. "תוכנית החלוקה", נאמר אז, "היא תוכנית אימפריאליסטית ישנה, הנשענת על אי־היכולת להשיג הבנה בין הערבים ליהודים".[306] כרוז בערבית שהופץ ביולי 1948 בעירק ובו הצהרה של המפלגה הקומוניסטית העירקית מ־6 ביולי, שחפפה את הצהרתה ב*אל-קאעדה* נגד המלחמה ובעד יישומן של החלטות האו"ם: בתחילת הכרוז האשימה המפלגה העירקית את "האימפריאליזם האנגלו־אמריקאי" בניצול המלחמה לביצור מעמדו במזרח התיכון, וקרא לכל "הפטריוטים" להילחם: "לשימת קץ למלחמה בפלשתינה, לפינוי פלשתינה מכל הצבאות ובפרט מהצבא המכור של עבר הירדן והכוחות הבריטיים. כינון מדינה ערבית עצמאית ודמוקרטית בחלק המתאים של פלשתינה תוך התנגדות לקריעת חלקיה וסיפוחם למדינות אחרות".[307] אולם התנגדות המפלגה העירקית לחלוקה לא ארכה ימים. בגיליון מיוחד

של אל־קאעדה, שיצא ביולי 1948, הודיעו הקומוניסטים על תמיכתם בחלוקה ועוררו בכך את זעמם של השלטונות והחוגים הלאומיים.

גם במצרים נשמעו קולות נגד המלחמה. התנועה הקומוניסטית המצרית נקטה עמדות שונות ומתקדמות גם בשל מעורבות הזרים בתוכה וגם בשל הפיצולים שבה. עוד קודם שנדרשו הקומוניסטים להסביר את עמדותיהם בעד קיומה של המדינה היהודית שנגדה נלחם כל העולם הערבי הושמעו במצרים קולות שקראו להימנע ממלחמה: אל־ג'מאהיר היה הראשון להשמיע בדצמבר 1947 קולות נגד המלחמה הצפויה: "במלחמתה נגד ביצוע החלטות האו"ם בבעיית פלשתינה עושה הליגה הערבית את עבודת האימפריאליזם".[308] ובהזדמנות אחרת כתב: "המלחמה בין הערבים והיהודים אינה לטובת עמנו המשועבד באמצעות האימפריאליזם".[309]

בפברואר 1948 הטיל אל־ג'מאהיר על המשטרים השמרניים והאימפריאליזם המערבי את האחריות למלחמה הכוללת העתידה להתרחש באמצעות פלישת הצבאות הערביים. "מאורעות הדמים", טען אל־ג'מאהיר, הם "תוצאת מדיניות בריטניה להכשלת החלטות האו"ם. הריאקציה הערבית מנסה להציל עצמה ממפלה שאין לה ממנה מנוס".[310] ובמקום אחר הוסיף: "המעמיד את פלשתינה במאבק בין יהודים וערבים עוזר באופן ישיר לאימפריאליזם הבריטי. הליגה הערבית היא כלי שרת של האימפריאליזם האנגלו־אמריקאי".[311]

לפני פיצולה וכמעט היעלמותה בעקבות רדיפות של השלטונות המצריים, הצליחה המפלגה המצרית להפיץ ב־29 ביולי 1948 הצהרה המגנה את הפלישה המצרית לארץ ישראל, וכינתה אותה "מלחמה גזענית לא צודקת המנוהלת באמצעות האימפריאליזם ובוגדים כנגד האינטרסים הערביים". התנועה האשימה את האימפריאליזם האנגלי והאמריקאי בהבערת מלחמה דתית ובהפיכת המאבק הלאומי האנטי־אימפריאליסטי ל"מאבק אנטי־יהודי גזעני" במטרה לייצב את שליטתם במזרח התיכון.[312] מאמרי המערכת של אל־ג'מאהיר הגיבו בעוקצנות על התקדמות הצבא המצרי לכיוון אל־עריש, ושאלו בציניות רטורית "האם הם לא ראו את הכוחות הבריטיים בדרכם כשעברו את התעלה?".[313] אנרי קוריאל הרחיק לכת בביקורתו, ובשעה שנכלא עם אנשיו במחנה

המעצר "האקסטפ" קרא לפעילים קומוניסטים יהודים להגר לישראל ולהשתתף במאבק שם משום שמעמד הפועלים בישראל הוא מפותח יותר ואם תפרוץ מהפכה היא תחל שם.[314]

מפלגות חוץ אזוריות

גם המפלגות הקומוניסטיות החוץ־אזוריות התערבו במלחמה ובהשלכותיה על היחסים בין הקומוניסטים היהודים והפלשתינים. המסגרות הקולוניאליסטיות שהועתקו למערכת הקומוניסטית האזורית, כמו בוועידת לונדון, המשיכו לקיים שיח מרכסיסטי עצמאי. בתחילת אפריל 1948 שלחו ח'אלד בכדאש, המזכיר הכללי של המפלגה הקומוניסטית הסורית, ונקלא שאוי, המזכיר הכללי של המפלגה הקומוניסטית הלבנונית, מכתב לקונגרס ה־20 של המפלגה הקומוניסטית הבריטית. במכתבם טענו השניים כי "מדיניותו הניטרלית של בווין אין לה אלא שתי מטרות: אחת, להנציח ולפתח את שפיכות הדמים בין הערבים והיהודים; השנייה, ליצור מסע אנטי־סובייטי שבו תופיע בריטניה בדמות 'חלוץ' האינטרסים הערביים נגד ה'סכנה האדומה' וכתוצאה כך תוכשר הקרקע לכריתת חוזים עם מדינות ערביות ריאקציונריות".[315]

אך לא רק המפלגה הבריטית הייתה מעורבת בהסדרת השיח הקומוניסטי במהלך המלחמה. למען פעילותם המחתרתית זכו פעילי הלש"ל גם לסיוע חשאי מהנציגויות הזרות של המדינות הקומוניסטיות המזרח אירופיות. בתחילת 1948 הייתה הקונסוליה הפולנית בירושלים מוקד לתיווך קשר והעברת חומרי תעמולה בין חלקי הלש"ל שנותקו קשריהם בשל מאורעות המלחמה ובעיקר בין מרכזי הפעילות של הלש"ל בחיפה וביפו ובין המרכזים בירושלים ובבית לחם.[316]

הדי המלחמה הגיעו עד למרחוק. המפלגות הצפון אפריקאיות, מתוקף היותן תחת ההגמוניה תרבותית של המפלגה הצרפתית ומעצם היותן שייכות למדינות בהן חיו קהילות יהודיות גדולות בהרמוניה יחסית, הציגו עמדה מתקדמת. המפלגה הקומוניסטית התוניסאית בחרה להציג את בעיית הסכסוך היהודי־ערבי דווקא מנקודת ראותה

של מק"ה. ביטאון המפלגה בטוניס, אבניר, פרסם מאמר פרי עטו של מיקוניס, "למען שלום ודמוקרטיה עממית", שעסק בבעיות ובפתרונות לבעיית ארץ ישראל. אבניר בחר למנוע מהבעיה היהודית־ערבית להיות מועתקת מארץ ישראל לתוניס. לאחר הגינוי השגרתי של המערב כתב מיקוניס "ובאשר לתוניסאים – מוסלמים ויהודים – הם יתנגדו לכך שבעיית פלשתינה תנוצל בתוניס למטרה פושעת של פילוג ודיפרסיה".[317]

עדכון סדר היום הקומוניסטי

מאז התנפצות הפתרון הקלאסי של מדינה דמוקרטית אחת וכפיית תוכנית החלוקה הפגינו המפלגות הקומוניסטיות חוסר תיאום בעמדותיהן. כאמור, העמדות של המפלגות הקומוניסטיות הערביות הלכו ועוצבו בהתאם לעמדה הסובייטית ככל שהלחץ הקומוניסטי החיצוני התחזק. יתר על כן, ככל שהתחוור לאלה שהתנגדו לחלוקה כי המאורעות האלימים יצרו מציאות של חלוקה דה־פקטו, הם התאימו את עמדתם לתמיכה בתוכנית החלוקה. אולם הכרזה משותפת שתציג עמדה אחידה עדיין לא הוצהרה. רק לאחר שהוברר שלא רק שאי אפשר למנוע את החלוקה, אלא גם שמדינת ישראל יוצאת וידה על העליונה והתבוסה הערבית נמדדה במונחים של "אסון לאומי" לערביי הארץ, הפכה תוכנית החלוקה לרע במיעוטו והדרישה לממשה הפכה לנושא העיקרי על סדר היום של המפלגות הקומוניסטיות הערביות. נקודת מפנה דרמטית זו הוצהרה בתחילת אוקטובר 1948 בכרוז משותף בנוגע למלחמה, שהוצא מטעם המפלגות הקומוניסטיות של לבנון, סוריה, עירק והלש"ל. הכרוז, תחת הכותרת ביאן לאל–שעוב אל–ערב (גילוי דעת לעמים הערביים), חובר במפגש כל־קומוניסטי מזרח תיכוני שנערך בביירות בספטמבר 1948. הרכב המפגש לא היה שלם – נציג של מק"ה לא השתתף, כנראה בשל להט הסכסוך וחוסר הנגישות לביירות. נציג מצרי לא השתתף מסיבות אחרות הקשורות לפילוג בתנועה ולהיותה נתונה

תחת מרדף קשה של השלטונות, שהקשה עליה לשלוח נציג. הכרוז הופץ באלפי עותקים ברחבי המזרח התיכון ואף בקרב המשלחות הערביות באו"ם – גם בשפות אירופיות.[318]

הכרוז מרתק במסגרתו ובתוכנו. מבחינת המסגרת זו הייתה הפעם השנייה (הראשונה הייתה בנובמבר 1935) שהקומוניסטים בכל רחבי העולם הערבי הנפיקו מסמך מדיני משותף שביטא את קיומה של מסגרת קומוניסטית אזורית. מבחינת התוכן הוא כלל ניתוח במונחים של השיח המרכסיסטי של אותם ימים. הכרוז נפתח במבוא המתייחס למאבק האוניברסלי ב"אימפריאליזם", וממנו אנו למדים על התפיסה האוניברסלית של מאבק דו־קוטבי בין המערב לשאר העולם, על פיה המלחמה בארץ ישראל היא חלק מאותה מתקפה שמנהל ה"אימפריאליזם האנגלו־אמריקאי", אשר "בתחרות על מקורות הנפט, שווקים ובסיסים צבאיים הם פועלים יחד, מאוחדים בשאיפתם האימפריאליסטית המשותפת להכשיל את מאבק עמי ערב לשחרורם הלאומי".[319] בהקשר זה התפרשה תוכנית ברנדוט כניסיון לסגת מהחלטת החלוקה על מנת "לספח את החלק הערבי לקולוניה הבריטית בעבר הירדן [...] ולהבטיח פיקוח משותף של אנגליה ואמריקה על מרכזי הנפט בחיפה".

הקומוניסטים הערבים, כמו הציונים, פירשו את תוכנית ברנדוט כ"גניזה" של החלטת האו"ם מ־29 בנובמבר 1947. יתר על כן, הם הצביעו על סכנה הטמונה לריבונות של המדינות הערביות בתוכנית ברנדוט, כי היא תאפשר לעבדאללה, "העבד האימפריאליסטי", להרחיב את ממלכתו כצעד לקראת הגשמת התוכנית של "סוריה רבתי".[320] באופן פרדוקסלי, עמדותיהם של הקומוניסטים הערבים ושל הלח"י נפגשו על מסד אנטי־אימפריאליסטי, ופעולת ההתנקשות בברנדוט הביאה גם להשגת מטרה משותפת – חיסולה של התוכנית שאיימה על תוכנית החלוקה.

הכרוז לא עסק רק בהטחת האשמות אלא גם בניתוח המצב. כבר בספטמבר 1948 החלו להתברר ממדי הטרגדיה של העם הערבי בארץ בפרט והערבים בכלל. ממדי האסון, שעדיין לא התחוורו במלואם, תוארו בכרוז והעידו על הראייה הצלולה של המציאות. "המלחמה

בפלסטין, שהייתה אסון לערביי פלסטין, הביאה לידי חורבנם, לידי פיזור מאות אלפים ולידי שדידת חלקים נוספים מאדמותיהם. המלחמה הייתה גם אסון לכל עמי ערב, מבחינה צבאית, בינלאומית, כלכלית, לאומית וצבאית". מנקודת מבט כלכלית, נטען בכרוז, התקציבים הבלתי מאוזנים של מדינות ערב, שנבעו מהוצאות המלחמה, יצרו תנאים קשים ביותר, לפיהם המסים גדלו והוטלו על שכמם של המוני העם, כתוצאה מכך כוח הקנייה ירד, העוני והאבטלה עלו ותפוקת התעשייה ירדה.[321]

אם כן, מכל בחינה אפשרית הביאה המלחמה, על פי גרסת הקומוניסטים, לנזק בל ישוער לאינטרס הערבי. השאלה אם הנזקים האלה היו צפויים מראש עוררה תאוריה קונספירטיבית ולפיה השליטים הערבים והפיקוד הבריטי של כמה מהצבאות הערביים הפיקו תועלת מהתבוסה במלחמה:

> המושלים הריאקציונרים הביאו לידי תבוסות קשות של הצבאות הערביים, בתקעם סכין בגבם של צבאות אלה, כדי לעשות שירות לבריטים. דמם של אלפי חיילים וצעירים ערבים זועק לנקמה במושלים הריאקציונרים הבוגדים, משום שחייהם הוקרבו על מזבח האינטרסים האנגלו־אמריקאיים.

למשולש של אויבי העם הערבי, מלבד המערב והשליטים הערבים, נוספה הצלע השלישית – הציונות. זאת השתתפה, להערכתם, במידה ניכרת, ב"פשעים ובמזימות האימפריאליזם", כדי להפיק מכך תועלת מדינית "לשם השתלטות והתפשטות בחלק הערבי של הארץ והצדקת השתעבדותה הגמורה לאימפריאליזם האמריקאי". הציונות לא הותקפה על שאיפותיה, מהותה או הלגיטימיות שלה, כפי שעשו הגורמים הערביים הלאומיים, אלא בעיקר בשל האוריינטציה המערבית שלה. מסגרת ניתוח זאת, הממקדת את הסיבות למלחמה ולטרגדיה של ערביי הארץ, במשולש – מערב, שליטים שמרנים (פרו־מערביים) וציונות – הייתה למעשה ניסיון של הקומוניסטים לחלץ את עצמם מאשמת תמיכתם בחלוקה. באמצעות האשמת המערב והשליטים הערבים הם מילאו את חובתם לשיח הקומוניסטי, ואילו ההתקפה

על הציונות שחררה אותם מהדימוי הפרו־ציוני שדבק בהם בעקבות התמיכה בחלוקה.

זאת ועוד, במטרה להסית את הביקורת על תמיכתם בחלוקה, שנבעה מהזיקה לברית המועצות, הפנו הקומוניסטים את חצי ביקורתם כלפי המערב. הם ציינו את מכלול הסימנים אשר מצביעים על "המזימה המערבית" שעמדה מאחורי המלחמה להנציח את הנוכחות הצבאית במזרח התיכון "ולהפוך את המזרח הערבי למחסן של נשק ולבסיס צבאי חשוב שיעמוד לרשות האימפריאליזם המערבי במלחמת עולם שלישית, "שתופנה נגד ברית המועצות והדמוקרטיות העממיות באירופה המזרחית ונגד עמי העולם".

ניכר כי מערך הטיעונים של הכרוז שנרתם לשירות האינטרסים של ברית המועצות והתנועה הקומוניסטית מתעלם בהכרח מהסיבות הפרטיקולריות למלחמה – סכסוך לאומי. לפיכך, הגורמים הלאומיים לסכסוך היו "בטלים בשישים" אל מול השימוש שעושות המעצמות המערביות במלחמה למען בניית גוש צבאי מערבי אנטי־סובייטי. ברם, מול "המזימות" הללו הותיר הניתוח הפסימי תקווה שתלויה בהזדהות עם ברית המועצות והמחנה הקומוניסטי: "עמי ערב יודעים שהאינטרסים שלהם דורשים את הזדהותם עם מחנה השלום, החופש והדמוקרטיה, מחנה האנטי־אימפריאליזם ואי המלחמה, ולא עם מחנה האימפריאליסטים שממלחמת הזדון שלהם צפויים לעמי ערב רק דיכוי והרס לתמיד".[322]

אך לא רק לגאופוליטיקה אלא גם לתרבות הייתה משמעות. הקומוניסטים הערבים ניסו לשאוב לגיטימציה מההיסטוריה התרבותית של האזור. אל מול מצבו העגום של המזרח התיכון בעימות מול המערב הציעו, כאמור, שייכות למסגרת קומוניסטית עולמית אלטרנטיבית, אך גם זרה. אם כי, על מנת למנוע ביטול עצמי מוחלט מול התרבות האירופית פנו הקומוניסטים למורשת התרבותית הערבית־אסלאמית וניסו דרכה לשקם את דימויים העצמי:

> אלה הם תנאי החיים – תחת שלטון האימפריאליזם והפיאודליזם – של אומה שבהיסטוריה שלה הופיעו אישים כאבן־סינא, אבן־רושד, אל־פאראבי ואבן־ח'לדון. אלה הם תנאי החיים של מיליונים

> בעירק, מולדתם של אל־רשיד ואל־מאמון, בסוריה, מולדתו של אל־מותנבי, ופלסטין, מולדתו של צלאח אל־דין אל־איובי, ולבנון, מולדתם של ג׳ובראן ועומר פאחורי, ובמצרים, יורשת הציוויליזציה העתיקה ביותר בדברי ימי האנושות. אולם עמים בעלי היסטוריה המלאה ירושה אינטלקטואלית והומנית גדולה כזו לא יסכימו להיות טרף לאימפריאליזם הזר ולשלטון השחור של הפיאודליזם.[323]

ואולם, הקומוניסטים הערבים לא נתנו את דעתם לניכור הקיים בין ה״מורשת התרבותית״ להגמוניה התרבותית של השיח המרכסיסטי. חוסר יכולתם להימלט מהביקורת שלפיה אינם אלא ״סוכנים סובייטים״ הייתה קשורה בכך שאת חצי ביקורתם התרבותית הפנו רק כלפי המערב ולא גם כלפי הקומוניזם, ברית המועצות ועצמם. ברם שלילת המערב אינה בהכרח יוצרת הדגשה של התרבות הערבית הנאורה שהעלו על נס, אלא דווקא את תרבותה האלטרנטיבית ברית המועצות. להערכתם, ״ברית המועצות הגדולה, מולדת הסוציאליזם, אויבתו בנפש של האימפריאליזם והידידה הגדולה ובת בריתם של כל העמים הלוחמים לחירותם, גדולה וחזקה יותר״.

הכרוז הזה סיכם, במידת מה, את מרבית הסוגיות שאותן העלו הקומוניסטים מאז נאום גרומיקו. גם עדכון עמדות זה לא חידש או שינה את הממד האימפריאליסטי־תרבותי שבתנועה הקומוניסטית במזרח התיכון. עניין זה התבטא בכך שהכרוז הדגיש כי הסכסוך התרבותי־לאומי לא התקיים בזכות עצמו, אלא היה תוצאה של מעורבות זרה – אימפריאליסטית בעיקרה. מכאן אפשר להניח כי לא המצוקה של הקומוניסטים, שנבעה מהמלחמה בארץ, יצרה מערך טיעונים זה, אלא ההגמוניה של השיח הקומוניסטי של ברית המועצות. למעשה היה הכרוז אבן דרך שסימנה את נקודת הסיום של הצעידה האידאולוגית שביצעו המפלגות הקומוניסטיות הערביות בהתפתחות עמדותיהן בסכסוך, שבסופה נאלצו להכיר ולהשלים עם החלטת החלוקה. הלחץ מצד התנועה הקומוניסטית העולמית, ברית המועצות והקומוניזם הארצישראלי נשא פרי.

בחזרה לאינטרנציונליזם

ההגמוניה של הקומוניזם הארצישראלי על הפלשתיני התגברה לקראת סוף המלחמה. בשל הנתק שנוצר בין הפלגים השונים של הלש"ל ובין המרכז הקומוניסטי בביירות, כמו גם בשל החולשה המבנית והאידאולוגית, חיפשו מנהיגי הלש"ל משענת אידאולוגית ומבנית. מעתה ואילך האימפריאליזם התרבותי של הקומוניזם הארצישראלי הכתיב את סדרי הפוליטיקה הערבית במדינת ישראל וגם את אופיו האידאולוגי וזיקתו של פלג הלש"ל, שנותר תחת הכיבוש הירדני ומאוחר יותר הפך למפלגה הקומוניסטית הירדנית. במרחב ארץ ישראל על שתי גדותיה חזר הקומוניזם הארצישראלי לימיו כקדם, שלפני תהליך הערביזציה. מכישלון הנוסחאות הקונספטואליות של "יישוביזם" ו"ערביזציה" חזר הקומוניזם בארץ ישראל לתפיסה הקדומה – "טריטוריאליזציה" של המפלגה.

הפילוג של הלש"ל המחיש תופעה זו. החלק שנותר בשטחים שהיו תחת השלטון ההאשמי המשיך להתקיים בצורתו הראשונית במחתרת עוד שנתיים, עד לייסודה של "המפלגה הקומוניסטית הירדנית" שבמהותה הייתה טריטוריאלית. החלק של הלש"ל שנותר בשטחים תחת השליטה הישראלית מיהר לחדש את המסגרת האינטרנציונליסטית שפורקה ב־1943 והתאחד ב־23 באוקטובר עם מק"ה. בעבור שני הצדדים, היהודי והערבי, היה ההרכב האינטרנציונלי של "המפלגה הקומוניסטית הישראלית" (מעתה: מק"י) יוצא דופן ומקור לגאווה עולמית שכן מק"י הייתה השריד האינטרנציונלי היחידי שנותר בתנועה הקומוניסטית העולמית ובישראל גופה. בהצהרה המשותפת לרגל האיחוד נאמר כי "המפלגה הקומוניסטית הישראלית זכאית להתגאות בכך שהיא המפלגה היחידה בארץ המאגדת בתוכה את טובי מעמד הפועלים והאינטליגנציה העובדת ללא הבדל לאום וגזע". ברם היהודים במק"י לא חדלו מלעשות הבחנה בין הקומוניסטים הערבים ללאומיים, זאת מתוך רצון להעניק הכשר לברית עם כוח פוליטי ערבי, וסיפרו כי "באותו זמן שחברינו היהודים לוחמים בגבורה בשורות הראשונות של צבא

ההגנה לישראל, מחרפים חברינו הערבים את נפשם במלחמה נגד אותם האימפריאליסטים ושכיריהם בלחמם בגבורה במחתרת בעורף האויב".[324]

אסתר וילנסקה, חברת הוועד המרכזי, נקטה ניסוח ברור יותר, שדחה את ההאשמה הקולקטיבית שהוטלה על הערבים באשר הם בדבר רצונם להשמיד את מדינת ישראל. בדבריה היא ביקשה להעלות,

> את זכרם של קורבנות המחתרת הערבית שלחמו נגד הפולשים ואשר נרצחו באמצעות שלטונות הריאקציה הערבית בפקודת קאוקג'י ועבדאללה [...] על כן מדגישים אנו ביתר שאת כי שקר הדבר, שהברירה היחידה היא הבחירה בין המופתי ועבדאללה כבן ברית למדינתנו. הופעתם של כוחות הקדמה הערביים ככוח מאורגן הלוחם נגד ההתקפה על ישראל מעידה ומאשרת כי הברירה האמיתית והערובה לביטחוננו היא תמיכה של ממשלת ישראל בתנועה האנטי־אימפריאליסטית הערבית בפנים ומחוץ לתחומי מדינתנו.[325]

תופיק טובי, בנאומו בכינוס האיחוד, ביכר להתעלם מהלאומיות ולהשתמש במונחים מהשיח המרכסיסטי. הוא טען כי:

> קיומה של מפלגה מאוחדת אחת הנו ערובה בטוחה לכך שהמזימות הנרקמות באמצעות האימפריאליזם והריאקציה לבידוד מדינת ישראל מהעולם הערבי לא תצלחנה [...] המפלגה הקומוניסטית תהיה הבסיס עליו יוקם שיתוף הפעולה בין ההמונים במזרח התיכון. עקרונות מפלגתנו, עקרונות מרכס־אנגלס־לנין־סטלין, ינתצו את כבלי הלאומנות צרת האופק [...] וייצרו בין הפועלים והמוני העם במזרח התיכון קשרי אחווה ושיתוף פעולה.[326]

אולם מק"ה עברה שינוי מרחיק לכת ביחסה לשאיפות הלאומיות של הישוב היהודי שבקרבו פעלה. השינוי בעמדה של מק"ה ביחס לציונות נבע מהתפיסה שהמלחמה היא לא נגד הערבים אלא נגד האימפריאליזם האנגלי וגרורותיו בין שליטי ערב. לאוריינטציה הלאומית אנו מוצאים כמה מאפיינים. תחילה שינוי שם המפלגה ב־1944, מ"מפלגה קומוניסטית פלשתינית" (פק"פ) ל"מפלגה הקומוניסטית הארצישראלית" (מק"ה). השילוב של השם העברי של הארץ בכותרת המפלגה מסמל את הסטייה ממפלגה

אינטרנציונליסטית למפלגה בעלת אופי לאומי. השם סימל גם את הרצון להשתלב בשיח הפוליטי החוקי בישראל, שעיצב מטרות אשר בעבר הגדירו הקומוניסטים כ"ציוניות". כבר ב־15 בנובמבר 1947 שלחה הוועדה המרכזית לחברי המפלגה מכתב ובו קראה להם להצטרף לשורות ה"הגנה".[327] חיזוק ה"הגנה", הם טענו, הוא הדרך היחידה למימוש החלוקה ולמניעת עיכובים בפינוי הצבא הבריטי מהארץ. בהמשך תמכה המפלגה בכיבוש הנגב והסתייגה רק כאשר ראש הממשלה דוד בן גוריון הורה לחדול מההתקדמות לכיוון סואץ עם התערבות בריטניה ב־1949.

מק"י אף השתמשה בססמאות חדשות: "תחי מדינת ישראל העצמאית והדמוקרטית!" – בלי לכרוך זאת בדרישה להקמת מדינה ערבית עצמאית. למרות זאת, המפלגה תמכה בהקמת מדינה ערבית, אך נמנעה מלאחוז בססמאות בעברית הקוראות לכך, מחשש לפירוק הברית האנטי־אימפריאליסטית שכרתה המפלגה עם הציונות. ב־1949 נחגג ונרשם יום העצמאות הראשון בזכות "מלחמת השחרור" וההתעוררות הלאומית של "היישוב". עתה נתפסה התנועה הלאומית היהודית כחלק מהמחנה האנטי־אימפריאליסטי, עם דיפרנציאציה מעמדית פנימית.

לאחר הפלישה הערבית החל מזכיר המפלגה, שמואל מיקוניס, לייחס את הקמת ישראל למאבק העולמי האנטי־אימפריאליסטי ולנקוט עמדה אולטרה־פטריוטית. הוא תבע מהממשלה לסרב להצעות האו"ם להפסקת אש, מתוך הנחה שהפסקת האש תועיל לעבדאללה ולשאר המדינות הערביות השמרניות, שממנה רק האימפריאליזם המערבי ייצא נשכר. זאת ועוד, יהודים קומוניסטים, בהסכמה ובעידוד של מנהיגי ה"יישוב", שותפו במאמצים הדיפלומטיים להשגת נשק לצה"ל במזרח אירופה (בעיקר בצ'כוסלובקיה). בפברואר 1948 סייר מיקוניס במזרח אירופה במטרה לקדם משלוח נשק, הגירת יהודים והרכבת כוח לוחם למלחמה בישראל. בדצמבר יצא לשליחות דומה חבר הוועד המרכזי אליהו גוז'נסקי, שכאמור נספה במהלך שליחותו. שמו של גוז'נסקי הונצח כשהוסב שם בית המפלגה בתל אביב ל"בית אליהו". אזכור הדמות המרטירית של גוז'נסקי, ש"נהרג למען עצמאות

ישראל", דומה כי היה חלק מהזכויות של המפלגה בהקמתה של מדינת ישראל.

האופוריה הפטריוטית הזאת לא נמשכה זמן רב. היא הפסיקה באופן פתאומי, באביב 1950, לאחר פולמוס שהתעורר בנוגע למעמדה של ירושלים. מיקוניס קרא לכלול את ירושלים באופן מיידי במדינת ישראל כדי למנוע מאינטרסים אמריקאיים אימפריאליסטיים להפוך את העיר לבינלאומית. אולם העמדה נגנזה כאשר שגריר ברית המועצות באו"ם הכריז שמדינתו, בדומה לארצות הברית ולמדינות הקתוליות, דוגלת בהפיכת ירושלים לבינלאומית. מק"י נאלצה לשנות את עמדותיה ולהסביר את ה"טעויות הנסיבתיות" שלה, שהביאו לסטייה מההגמוניה של השיח המרכסיסטי ואשר בוצעו רק כמה שבועות קודם לכן. "ניסינו למצוא פתרון לחלק אחד של הבעיה הפלשתינית, ושכחנו שזה עומד בסתירה למצע העיקרי שהוא המאבק האנטי־אימפריאליסטי".[328]

במהלך איחודה של הלש"ל עם מק"ה וייסודה של מק"י מצאה עצמה המפלגה בתוך שיח לאומי יהודי ששירת את מטרות הציונות במלחמה. הקומוניסטים הערבים מצאו עצמם מרוחקים מהשיח הלאומי הערבי ושקועים בתוך מסגרת של שיח מרכסיסטי שהוסדר בהתאם לאינטרסים של ברית המועצות ושל הקו הלאומי שהובילו היהודים במק"י. על כך הם היו צפויים לשלם מחיר יקר.

רדיפות כריאקציה לאימפריאליזם התרבותי

הביקורת הקומוניסטית על דרכה המדינית של הליגה הערבית עוררה מורת רוח רבה. מנהיגי המדינות הערביות יצאו להגן על משטרם תוך שהם נשענים על תחושות הניכור שבין הציבור הערבי למפלגות הקומוניסטיות. יתר על כן, מפאת החפיפה בעמדות שבין הקומוניסטים לציונות הלך והתחזק הרושם, לו היינו עדים בשנות ה־20, כי ציונות וקומוניזם הם היינו הך.[329] מעתה כילו המנהיגים הערבים את זעמם במפלגות הקומוניסטיות הערביות על התבוסה

ב־1948 ועל "בגידתה" של ברית המועצות בעניין הערבי. הרדיפות התרחשו תחת התחושה הרווחת כי הקומוניסטים הערבים, בשעת חירום של מלחמה, ביכרו לציית להגמוניה התרבותית של השיח המרכסיסטי ולא להתגייס למען השיח הלאומי. באמצעות האשמה של תמיכה באויב במהלך המלחמה באו מנהיגי מדינות ערב להיפרע מהקומוניסטים.

מעצרים במצרים

במצרים התמקדו תחילה הרדיפות אחר הקומוניסטים המצרים בפגיעה בכלי הנשק הראשי שלהם – עיתון "התנועה הדמוקרטית לשחרור לאומי", אל–ג'מאהיר. ב־6 במרץ 1948 הוטלה פצצה לביתו של עורך אל–ג'מאהיר מחמוד אל־נבאוי,[330] שעמד, יותר מכל עיתונאי קומוניסטי אחר, בקשרים הדוקים עם מק"ה ובעיקר עם מיקוניס.[331] בסוף מרץ 1948 נאסר אל–ג'מאהיר לפרסום. במאי 1948 הוטל משטר חירום ובמסגרתו נעצרו מאה קומוניסטים. אנרי קוריאל וקומוניסטים רבים אחרים נכלאו באשמת ציונות. תומכי הקומוניזם או מי שנחשדו בכך נכלאו במחנות הריכוז ב"האקסטפ" ו"באבו קיר".[332] בגל מעצרים שני שהתרחש בחודשים אפריל ומאי 1949 נשפטו עשרות קומוניסטים על ניהול תעמולה קומוניסטית. ב־19 במאי 1949 הודיע אל–אהראם כי בישיבה של בית הדין הצבאי העליון (הוא הוקם במיוחד לשם טיפול במשפטי הקומוניסטים) נשפטו עשרה נאשמים. השילוב בין ריבוי הזרים לתמיכתם בחלוקה והתנגדותם למלחמה הובילה לרמת ניכור כה גבוהה עד אשר התבטאה בגירושם של קומוניסטים זרים ובראשם קוריאל ממצרים לאחר המלחמה.

הוצאות להורג בעירק

בעירק, במקביל למלחמה בארץ ישראל, עמדה המפלגה הקומוניסטית בראש המאבק כנגד הסכם פורסמות'[333] שנועד לחזק את הברית העירקית־בריטית ולשמר את הבסיסים האוויריים של בריטניה בעירק. היה זה אך טבעי שהשילוב המסוכן בין הטענות נגד הנוכחות הבריטית

ושליחת חיל המשלוח לארץ ישראל יעורר את הממשלה העירקית להיאבק ב"אויב הקומוניסטי". הססמאות של ההפגנות כנגד ההסכם שילבו את שתי הסוגיות. בדצמבר 1948 התנגשו מפגינים קומוניסטים עם כוחות משטרה בכמה ערים בעירק, תוך שהם נושאים סדרת דרישות: "לחם טוב וזול יותר, פינוי הצבא הבריטי, הפסקת המלחמה בפלשתינה, ביטול המצב הצבאי ושחרור אסירים פוליטיים".[334]

בעירק הייתה הסכמה בדבר תפקידם החשוב של הקומוניסטים בהתקוממות ינואר 1948. המאבק נגד ההסכם וביטולו, שנזקף לזכות המפלגה הקומוניסטית העירקית, הוביל בסופו של דבר גם לרדיפות הקשות ביותר שעברה מפלגה קומוניסטית באזור. ארבעת מנהיגי המפלגה – "פהד" (יוסף סלמאן יוסף), זכי מחמד באסם, אבראהים נאג'י, חסין אל־שביבי – הוצאו להורג בתלייה בפברואר 1949, לפי פסק דין שניתן כבר ביוני 1947.[335] התמיכה הרשמית בחלוקה והעלאת ססמאות נגד המלחמה בארץ ישראל במהלך ההפגנות נגד ההסכם היו חלק מהאשמות שהושמעו לפני תלייתם. המאבק כנגד ההוצאה להורג של מנהיגי המפלגה העירקית, בין יוני 1947 עד פברואר 1949, איחד את המערכת הקומוניסטית במזרח התיכון. בסוף יוני 1947 דרשה הלש"ל את ביטול פסק הדין של "פהד", ושלחה מברק לראש ממשלת עירק, לפרלמנט ולעיתונות העירקית, ובו פנתה בקריאה "לכל שוחרי החופש למנוע ביצוע פסקי הדין למוות על הקומוניסטים העירקים". "פסקי הדין", טענה הלש"ל, "הוצאו באמצעות חוקה שהשתית האימפריאליזם הבריטי".[336]

השאלה האם הרדיפות היו קשורות בפעילות המפלגה כנגד הסכם פורסמות' או כנגד המלחמה בארץ ישראל יכולה להסביר אם, אמנם, היו הרדיפות תגובת נגד לתמיכה הקומוניסטית המאולצת בחלוקה. להערכת אמיל חביבי, ממנהיגי הלש"ל, הרדיפות נבעו לא מכשלון הסכם פורטסמות', אלא דווקא מהפעילות נגד המלחמה שבה נשאו את הססמאות: "החזירו את הצבא העירקי לעירק", "הניחו לערביי פלשתינה להקים מדינתם לפי החלטות ה־29 בנובמבר", "שלום בין ערבים ויהודים". באופן מתגמל אמיל חביבי הביע את המחויבות ההדדית בין הקומוניסטים במזרח התיכון וכתב: "אנו מרכינים ראשנו

לזכרם של יוסף סלמאן ("פהד") וחבריו, ונשבעים אנו בזכרם הקדוש לנקום את נקמתם בתלייניהם".[337]

גם המפלגה הקומוניסטית הלבנונית נקטה צעדי מחאה חריפים נגד הממשלה העירקית. בפברואר 1949 התקיימה הפגנת מחאה בביירות נגד ההוצאה להורג של ארבעת הקומוניסטים העירקים. ההפגנה נערכה ליד הצירות העירקית, והופנתה נגד ממשלות עירק ובריטניה. המפגינים זרקו אבנים לעבר בניין הצירות וקראו סיסמאות בגנותם של ממשלת נורי סעיד וה"אימפריאליזם הבריטי".[338]

הזיקה שבין המפלגה העירקית ובין הקומוניזם הארצישראלי התחזקה בעקבות הרדיפות. במכתב ששלחו למק"י בפברואר 1949 הקומוניסטים העירקים שנותרו במחתרת הוצגו העילות לרדיפות במונחים אזוריים. "בשם 'האומה הסובלת בפלשתינה'", נאמר במכתב, "משתדל האימפריאליזם בעיקר להסיח את דעת הקהל הפוליטית מהמאבק לפתרון בעיותיו של העם ולרכז את כל תשומת הלב במלחמה בפלשתינה [...]".[339]

מק"י, תוך שהיא מפגרת אחר הלש"ל, הצטרפה לגלי המחאה הקומוניסטיים במזרח התיכון נגד ההוצאה להורג של ארבעת מנהיגי המפלגה העירקית. מיקוניס הביע סולידריות עם מאבקה של ה"מפלגה האחות" העירקית רק לאחר הוצאתם להורג של הארבעה, בדברים שנשא, במרץ 1949, באספת עם בחיפה, שבה דרש להבין כי "אין זה עניין "עירקי" בלבד, אלא עניין של לוחמי החופש בארצות המזרח התיכון – הוא גם ענייננו אנו בישראל [...] יודעים אנו כי העצמאות והשלום ניתנים לחלוקה וכי גורל ישראל קשור גם בגורל מלחמת השחרור של עמי ערב [...] זוהי מלחמה אחת ומטרה אחת!". מיקוניס הציע אלטרנטיבה אופרטיבית שתמנע בעתיד פגיעה כה קשה בעמיתים קומוניסטים בארצות ערב. "במאוחד נקום!", קרא מיקוניס והמשיך, "[...] נשמיע את קולנו ברמה נגד הטרור הפראי בעירק [...] דם קרבנות הטרור של הקומוניסטים והיהודים בעירק הנשפך באמצעות הרוצחים האימפריאליסטים ותלייני נורי סעיד פשה יוקם וישולם בדרך אחת והיא: מלחמת חורמה בריאקציה עד נשימתה האחרונה".[340]

סוריה ולבנון: התנגשויות, מעצרים ופצצות

בסוריה הרדיפות היו קשות פחות משום שהמפלגה הייתה חוקית ומשום שלא ניהלה כמעט מאבק כנגד המלחמה בארץ ישראל. יתר על כן, ההצלחה היחסית של הצבא הסורי במלחמה, בעיקר בתחילתה, גימדה את התבוסה ואת הצורך להוציא את הזעם, כפי שאירע במצרים ובעירק, על תומכי החלוקה – הקומוניסטים. במהלך המלחמה הרדיפות לא היו משמעותיות. במאי 1948 נעצרו בהוראתו של ג'מיל מרדם מספר פעילים קומוניסטים, אך לא המרכזיים שבהם.[341] ח'אלד בכדאש הוטרד לא מעט בידי השלטונות, אך לא נעצר או הושלך למחנה ריכוז כפי שאירע למנהיגים קומוניסטים אחרים במזרח התיכון. רק לאחר המלחמה הוגברו הרדיפות והקומוניסטים הפכו "לשעיר לעזאזל" של הכישלון היחסי בארץ ישראל. ב־30 בנובמבר 1949 התנהלו התנגשויות בין קומוניסטים ליריבים פוליטיים לאומיים שבהם נהרגו שלושה קומוניסטים. יום למחרת נסגרו משרדי המפלגה והפעילות הקומוניסטית הוצאה לזמן מה מחוץ לחוק.[342] בניגוד להסברים של קומוניסטים בעירק ובמצרים, שתלו את הרדיפות במאבק באימפריאליזם וכנגד המלחמה, העיתונות הקומוניסטית הסורית־לבנונית לא אזכרה בניתוחיה את עובדת התנגדותה למלחמה. הסיבות לרדיפות, לגרסתה, היו בעיקרן קשורות ב"מלחמה באימפריאליזם".[343]

בלבנון התנהלו העניינים אחרת. גורמים שונים – ההגמוניה הקפיטליסטית הגוברת, העוצמה של האיגודים המקצועיים וההתנגדות הגלויה למלחמה – כל אלה עשו את הרדיפות לקשות יותר מאשר אצל מפלגת האחות הסורית. כבר בתחילת גילויי האלימות בארץ ישראל נקט הממשל הלבנוני צעדים כנגד הקומוניסטים. ב־10 בדצמבר 1947 התפוצצה פצצה במשרדי המפלגה בביירות. על מנת להתנער מהאשמה שהפכו ל"ציונים" בעקבות התמיכה בחלוקה, הכריזו הקומוניסטים שהייתה זו פרובוקציה "ציונית אימפריאליסטית",[344] אבל הסבר שנון זה לא עזר הרבה. בעוד שהמפלגה הלבנונית מנסה, כאמור, להתנער מהדימוי שדבק בה בעקבות הזיקה לקומוניזם בארץ ישראל, מחתה מק"ה נמרצות על הטלת הפצצה ופרסמה הודעת גינוי שהופנתה גם

כלפי ממשלת לבנון.[345] ההסלמה ביחסים שבין המפלגה הלבנונית לממשלה הובילה את הנשיא ריאד אל־צלח לסגור את משרדי המפלגה הקומוניסטית הלבנונית ב־19 בדצמבר 1947. צות אל–שעב אף הוא נסגר. כמה ממנהיגי המפלגה, כולל פרג'אללה אל־חלו, נאסרו, וכמה מהאיגודים אשר תמכו בה באופן אקטיבי התבקשו לחדול מפעילות זו.

אולם הקורבן הראשי של הרדיפות בלבנון היה מנהיג הפדרציה של האגודות המקצועיות המסונפת לפדרציה העולמית של האיגודים המקצועיים, מצטפא אל־עריס, שארגונו היה נתון לרדיפות יותר מכל ארגון קומוניסטי אחר בלבנון. עוצמתו הפוליטית של ארגונו של אל־עריס, השתתפותו בוועידות הפדרציה באירופה בהשתתפות נציגים של הסתדרות הפועלים בארץ ישראל עם עמדתו התקיפה כנגד המלחמה עשו אותו ואת הפדרציה שעמד בראשה למטרת רדיפות חשובה באשמת פעילות קומוניסטית ו"ציונות".

ב־1 בנובמבר 1949 ערכו כוחות הביטחון חיפוש פתע בבניין הפדרציה ואסרו את אל־עריס ועסקנים חשובים אחרים. ההאשמה נוסחה באופן לקוני – "פעילות קומוניסטית". בדצמבר 1949 הגיש משרד הביטחון הלבנוני, ולא התובע הכללי, את כתב האישום לבית המשפט, משום שהוטל משטר צבאי ומשום שהאשמות ב"קומוניזם" וב"ציונות" נחשבו סכנות לביטחון המדינה. הנעצרים הואשמו בפעילות קומוניסטית שהוכרזה כבלתי חוקית על פי צו מנדטורי מיום 29 בספטמבר 1939. ממשלת לבנון הסתמכה על צו של ממשלת המנדט הצרפתי, עובדה שעליה הצביעו הנאשמים כמוכיחה את טענתם כי מדובר ברדיפה בשליחות המערב. ב־17 בדצמבר 1949 נפתח המשפט של אל־עריס וחבריו. התביעה ניסתה להוכיח כי הנאשמים היו שותפים לפעילות הקומוניסטית בלבנון. בראיות שצורפו לכתב התביעה היו כרוזים של המפלגה הקומוניסטית הלבנונית, ובהם הכרוז המשותף למפלגות הקומוניסטיות מאוקטובר 1948.[346]

גם משפטו של אל־עריס, כמו הוצאתם להורג של מנהיגי המפלגה העירקית, גרר מחאה קומוניסטית אזורית, שנוסחה במונחים מהשיח המרכסיסטי ושהביאה לחיזוק הזיקה והמחויבות ההדדית בין

הקומוניזם הארצישראלי ללבנוני. בינואר 1950, בשעה שהמשפט נגד אל־עריס וחבריו היה בעיצומו, יצאה מק״י נגד ממשלת לבנון ועשתה כל שביכולתה כדי למנוע את הישנותם של פסקי הדין מעירק. במאמר המערכת מ־2 בינואר הציג *קול העם* את האינטרסים המשותפים של מק״י ואל־עריס: ״עם ייסוד הפדרציה העולמית של האגודות המקצועיות נבחר מצטפא אל עריס כנציג המזרח התיכון בוועד הפועל של האינטרנציונל [...]״. אל־עריס, טענה מק״י, היה למעשה, מתוקף תפקידו כנציג המזרח התיכון כולו בפדרציה העולמית של האיגודים המקצועיים, גם נציג מק״ה בפדרציה. יתרה מזאת, מק״י ניסתה ליצור זהות אינטרסים לא רק בינה ובין נציגה אל־עריס, אלא גם בין ההסתדרות בארץ ישראל לאל־עריס, שהיה חבר עמה בפדרציה: ״הסתדרות העובדים הכללית נקראת להרים את קול מחאתה נגד הרדיפות לגבי התנועה המקצועית בלבנון״. בשם חברותם המשותפת של אל־עריס וההסתדרות בפדרציה תבעה מק״י מההסתדרות ״למחות נגד הרדיפות אחר מנהיגי הפועלים בלבנון, שלחמו בזמן הפלישה נגד התוקפנות של שליטיהם נגד ישראל, והנאבקים עד היום למען חופש האיגוד המקצועי וחירויות דמוקרטיות במדינתם״.[347]

בינואר 1950 נידון אל־עריס לשנת מאסר אחת על התנגדותו הפעילה למלחמה בארץ ישראל. הפדרציה העולמית של האיגודים המקצועיים מחתה על המאסר בפני מזכירות האו״ם. כמו כן נשלחו מברקי מחאה באמצעות ״קונגרס הפועלים הערבים״ בישראל. ב־15 בינואר מחתה מק״י, במאמר מערכת של *קול העם*, על פסק הדין, והבליטה את האשמה בהתנגדות למלחמה שהוטלה על אל־עריס כסיבה האמיתית למאסרו. ״בתקופת מלחמת עצמאותנו״, נאמר, ״בעת שממשלת לבנון שלחה את צבאה נגד ישראל, היו אלה מצטפא אל־עריס וחבריו, הייתה זו המפלגה הקומוניסטית הלבנונית, שקראה להפסיק את המלחמה התוקפנית נגד מדינתנו [...]״. לפיכך תבעה מק״י את ביטולו של פסק הדין של מצטפא אל־עריס ושאר חבריו ואת שחרורם המיידי מהמאסר. שוב לא הסתפקה מק״י בגינויה, ודרשה מההסתדרות להצטרף למחאה נגד פסק הדין, וקראה לוועד הפועל של ההסתדרות ״שהנה חברה בפדרציה העולמית של האגודות המקצועיות

[ולמעשה אל־עריס מהווה כנציגה בתוקף היותו נציג המזרח התיכון – א.ב.ז] להביע את רחשי עידודם של פועלי ישראל למנהיגי התנועה המקצועית בלבנון. תצרף ההסתדרות את קולה לתנועת המחאה של תנועת הפועלים הבינלאומית למען שחרורו מהמאסר של מצטפא אל־עריס וחבריו".[348] תפקידו של אל־עריס בפדרציה העולמית של האיגודים עם התנגדותו למלחמה יצרו זיקה בינו ובין ההסתדרות. בעבור מק"י, הצטרפות של ההסתדרות, שהייתה "חוט השדרה" של הממסד הציוני, למאבק למען אל־עריס הייתה מביאה להכשרה והכרה של הקומוניסטים הערבים בארצות השכנות כבעלי ברית פוטנציאליים של מדינת ישראל ה"מתקדמת". ההסתדרות נמנעה מלפרסם הודעת גינוי פומבית ומסרה את מחאתה במסגרת הפדרציה העולמית של האיגודים המקצועיים.

'הליגה לשחרור לאומי': רדיפות וגירושים

מצבה של הלש"ל היה שונה. הניכור בין הלש"ל לכוחות הלאומיים הפלשתיניים, ובעיקר כלפי הוועד הערבי העליון, החל לאחר מלחמת העולם השנייה, כשהפתרון לבעיה בארץ נעשה בוער.[349] העמדה הבסיסית של הלש"ל, שדגלה בפתרון של מדינה דמוקרטית ועצמאית, יצרה פער גדול בינה ובין הוועד הערבי העליון משום שהוא סירב להכיר בזכותם של היהודים שהיגרו לארץ. הסכסוך בין הצדדים הלך וצבר תאוצה ככל שאזל הזמן בשעון החול. העמדות של הלש"ל – בעד הבאת העניין לאו"ם, אחר כך ב"וועידת לונדון", ההסכמה המסויגת להגירה מוגבלת של פליטים יהודים ארצה, ההסכמה לקבלת הניתוח בדבר המאפיינים הלאומיים של היישוב, התמיכה בסוף 1947 במדינה פדרטיבית ולבסוף התמיכה בחלוקה – כל אלה יצרו דינמיקה של התרחקות בין הצדדים, אשר יצרה פערים שאי אפשר היה לגשר עליהם. היה זה אך טבעי שהלש"ל, שהייתה בעלת זיקה לתנועה הקומוניסטית ביישוב, תצטייר במהלך המלחמה כמשתפת פעולה עם היהודים, ותירדף עד חורמה בשל כך.[350]

הרדיפות אחר הלש"ל החלו מיד לאחר ההצבעה בוועדת האו"ם

בעניין ארץ ישראל. ב־29 בנובמבר, עם קבלת החלטת החלוקה, ניסו כמה ערבים בטבריה לשרוף את המועדון של הלש"ל, אבל מנהיגים מקומיים התערבו ומנעו את המעשה.[351] במרץ 1948 החרימו אנשי הוועד הערבי העליון את מועדון הלש"ל בבית ג'אלא והפכו אותו למרפאה.[352] באפריל 1948 הורתה המפלגה הערבית הפלשתינית להתייחס לערבים שהשתייכו פעם ללש"ל כאל חשודים בשיתוף פעולה ובמסירת מידע ליהודים.[353] בטול־כרם נאסרו כחמישה עשר חברי הלש"ל.[354]

במאי 1948 נרדפו חברי הלש"ל, בעיקר בחלקים שהיו ללא עוררין בשליטת הערבים. ביולי 1948 הפכו הרדיפות הספורדיות לממוסדות, שעה שהופץ, כאמור, בקרב הצבאות הפולשים, כרוז שקרא לחיילים "להפנות את כידוני רוביהם לשליטים". הזעם ותחושת הבגידה שעורר תוכן הכרוז אצל מפקדי הצבאות הערביים עשה את הרדיפה אחר אנשי הלש"ל לאחת המשימות על סדר היום של הכוחות המבצעיים בצבאות הפולשים והכוחות הפלשתינים. מנהיגי הלש"ל היו המטרות המועדפות של שירותי המודיעין הערביים. במברק בין הכוחות הפלשתיניים באזור ירושלים דווח כי "שלטונות מצרים בבית־לחם עצרו אדם בשם פואד נצאר מנצרת וברשותו כרוזים בהם נקראים החיילים המצרים להתמרד ולשוב לבתיהם". נצאר, שהצליח לברוח ממעצר, תואר בדיווח המודיעיני כ"קומוניסט מסוכן".[355]

בעקבות הכרוז של יולי 1948 פקד אחמד חלמי, מושלה הצבאי של העיר העתיקה בירושלים, לאסור את כל הקומוניסטים בכל האזורים הערביים לפי רשימה שהוכנה מראש. הסיבה לפקודה הייתה "פעילותם המוגברת של הקומוניסטים נגד המלחמה ונגד הצבאות הפולשים עם פרסום שני הכרוזים האחרונים של הלש"ל."[356]

מנהיגי הלש"ל היו במרדף כפול. מצד אחד נמלטו ככל הפלשתינים מאזורי הקרבות למדינות ערב השכנות, ומצד שני, נמלטו מפני הכוחות הערביים בארץ ישראל. עובדה זו הפכה את המרדף אחריהם לעניין ערבי כולל. בשעה שהוציא חלמי את הלש"ל מחוץ לחוק נעצר אמיל תומא בביירות.[357] בספטמבר 1948, במברק אחר של הכוחות הפלשתיניים באזור ירושלים, סומן אמיל חביבי, "הקומוניסט

המפורסם", כדבר המברק, כמטרה מועדפת של הצד הערבי בכללו. "התברר לנו בוודאות שאמיל חביבי ואנשיו נכנסו לאזור היהודי על מנת לשתף פעולה איתם", אמר המברק. כשיצא חביבי מאזורי השליטה של הערבים ועבר לצד היהודי נעשתה הרדיפה אחריו קשה לביצוע. ואולם, הכוחות הפלשתיניים לא אמרו נואש והחלו לרדוף את משפחתו, אותה הספיק להבריח לביירות. "ידוע לנו כי משפחתו של אמיל חיה בביירות", אמר המברק והוסיף, "נבקשכם אפוא להודיע למחלקות הביטחון הכללי בדמשק ובביירות להשגיח על המשפחה הזאת ועל אלה המבקרים אצלה נשים וגברים. ולחקור את מקורות ההכנסה אשר מהם היא מתפרנסת, הודיעונו את התוצאות!".[358]

דיווחי מודיעין של הכוחות הפלשתיניים באזור ירושלים העניקו את מלוא תשומת הלב ל"סכנה הקומוניסטית". הידיעות בדבר פעילות של אנשי הלש"ל באזור לוו בהמלצות לפעולה לכוחות הפלשתיניים המבצעיים. באוגוסט 1948 נמסר באחד הדיווחים על כינוס חשאי של הלש"ל בירושלים. לכוחות הפלשתיניים בשטח ניתנה הוראה לעצור את המתכנסים ולקרוא באוזניהם את אחד הכרוזים שבו הם תומכים בחלוקה ובהקמת מדינה יהודית. הקראת הכרוז הפכה לעדות מרשיעה על "בגידתם" באינטרס הלאומי הפלשתיני.[359] באותו חודש הגיעה הוראה כללית מהכוחות הפלשתיניים בירושלים אל מפקדתו של המופתי בדיר־בלוט, ולפיה "[...] יש למגר את פעולות הקומוניסטים [...]".[360]

במהלך המלחמה נאסרו עשרות אנשי הלש"ל והושמו במחנות מעצר. בצד המצרי באבו־עגילה היה הריכוז הגדול ביותר של עצירים קומוניסטים שנעצרו באזורי הכיבוש של המצרים, בעיקר מבית־לחם, מבאר שבע ומעזה. בלבנון הושמו חלק מהקומוניסטים שנמלטו לשם במחנה עצירים בבעל־בק בבקעת הלבנון.

הרדיפה אחר הלש"ל הייתה רב־צדדית. לכוחות הערביים הצטרפו גם השלטונות הבריטיים, שעדיין לא פינו את הארץ והפעילו את סמכותם וביטלו, בינואר 1948, את רשיון ההפעלה של ביטאון התנועה אל–אתחאד באשמת אי הגשת מאמר לצנזורה.[361] מק"ה יצאה נגד סגירת העיתון ובכך המחישה מידה מסוימת של סולידריות,

ערבות הדדית ואחריות כלפי מפלגת האחות הערבית. תופעה זו הלכה והתחזקה ככל שנחלשה הלש"ל עם חלוקת הארץ וככל שהתברר כי מק"ה השתייכה לצד המנצח שהכוח היה בידו. בדבר המערכת בקול העם הודגשו הצידוקים לסיוע ל"ליגה". "דווקא היום", נאמר, "חייבים אנו לעודד את בני בריתנו בקרב העם הערבי [...] מחובתה של תנועת הפועלים היהודית והסתדרות העובדים הכללית להרים קול מחאה עזה ולדרוש את הופעתו מחדש של העיתון".[362]

גם המפלגות השכנות הביעו מחאה חריפה על סגירת אל–אתחאד. העיתון המצרי אל–ג'מאהיר, שהיה צפוי לגורל דומה, ניסה לחשוף את המניעים האפלים שעמדו מאחורי המעשה: "על האימפריאליזם לנפץ חומה בצורה כדי לבצע את מזימותיו, משום כך מכריז האימפריאליזם שיש להיפטר מהם כצעד הכרחי ראשון להחניק את העמים הערביים. זוהי הסיבה האמיתית לסגירת השבועון הפועלי אל–אתחאד על־ידי נציגי בווין".[363]

המחאה נגד סגירת אל–אתחאד חצתה גבולות אידאולוגיים והביאה אפילו גורמים לאומיים ערביים שזה עתה החלו ברדיפה אחר הלש"ל להביע מחאה חריפה. מברקי מחאה רבים התקבלו מארגונים שונים: הוועד הערבי העליון (אף על פי שהותקף קשות מעל דפי אל–אתחאד), ועדות לאומיות וגם אגודת הפועלים הערבית הפלשתינית.[364] בצעד יוצא דופן הביעו גורמים יריבים בפוליטיקה הפלשתינית סולידריות עם מי שהכריזו עליהם במהלך המלחמה וגם אחריה כ"בוגדים" ו"משתפי פעולה עם הציונות". בסוף אוקטובר 1948 חידש אל–אתחאד את הופעתו, לאחר שנמנעה הוצאתו בחודשים פברואר־אוקטובר, אבל הפעם הרישיון היה ישראלי.

'הליגה לשחרור לאומי' נרדפת על ידי ישראל

שעה שאנשי הלש"ל נרדפו על ידי הכוחות הערביים בארץ, בהם הכוחות הפלשתיניים, הצבאות הערביים הפולשים והשלטונות הבריטים, היו ענייני היישוב היהודי נתונים במלחמת ההישרדות. המאבק הטוטלי נגד הערבים הקשה על עריכת הבחנות דקות בין

ערבים לאומיים המתנגדים בתוקף לקיומו של היישוב היהודי ובין אנשי הלש״ל, שהתנגדו בתוקף לציונות אך תמכו בחלוקה. הערבים היו ככלל אויבים, כך שגם הכוחות הפוליטיים שהתנגדו לפלישה ויצאו נגדה נכללו בקטגוריה זו. העימות בין כוחות צה״ל ובין אנשי הלש״ל לא היה חלק מהמדיניות הכללית של צה״ל, משום שצה״ל לא חיפש במיוחד אחר אנשי הלש״ל. ברם בשעה שהגיעו כוחות צה״ל למחנות ההסגר של הצבאות הפולשים שבהם הוחזקו אנשי הלש״ל נוצרה דילמה על מהות היחס שהם ראויים לו.

כבר בספטמבר 1948 צפו במק״י את העלול להתרחש וניסו להתוות קו בנוגע ליחס הראוי לאנשי הלש״ל מידי ישראל. ״הפעילות הדמוקרטית האמיצה והנועזת של כוחות השמאל הערבי״, נאמר ב־27 בספטמבר במאמר המערכת של קול העם,

> מוכיחה כי זהו הכוח העתיד לבנות ולהקים יסודות לעצמאות המדינה הערבית ולידידות יהודית־ערבית [...] הכרחי שינוי במדיניות הממשלה לגבי האוכלוסייה הערבית וביטול ההפליות לגביה [...] מדיניות של עידוד לגבי הכוחות הערביים הדמוקרטיים במדינת ישראל תסייע לגידולו וחיזוקו של הגרעין הציבורי הערבי המתקדם: לתקומת ממשלה ערבית עצמאית ודמוקרטית שתהיה בת ברית לישראל ותכונן ידידות עם עמנו ומדינתנו.[365]

באוקטובר 1948, במהלך ״מבצע יואב״, הגיעו כוחות צה״ל עד למתחם הצבא המצרי באבו־עגילה, שם היה מחנה המעצר של אנשי הלש״ל שעצר הצבא המצרי. אנשי הלש״ל במחנה ההסגר ציפו שצה״ל ישחרר אותם ממעצר, משום שתמכו בחלוקה והתנגדו לפלישת הצבאות הערביים, ומשום שבעצם היותם נתונים במעצר של המצרים נגזרה החפיפה בינם ובין כוחות צה״ל, על משקל ״האויב של אויבי הוא חברי״. ואולם, בעוד שאסירי הלש״ל באבו־עגילה קידמו את כוחות צה״ל בברכה וראו בהם משחרר, בצה״ל ראו את הדברים אחרת.

נמר חניה, פעיל הלש״ל שנרדף על ידי הכוחות המצריים שעה שכבשו את באר שבע ונעצר על ידי כוחות צה״ל שכבשו את העיר, תיאר במכתב ששלח למיקוניס באוקטובר 1948 את השתלשלות האירועים שהביאו למעצרו:

> נלקחתי בשבי עם אשתי וילדי מבאר שבע. את אשתי וילדי העבירו (כוחות צה"ל) לעזה כדי להסגירם לשלטונות המצריים, כל זאת למרות שהחיילים נוכחו לדעת שאני מהמחתרת [...] הייתי במאסר בידי שלטונות הכיבוש המצרי. למרות כל ההוכחות האלה התייחסו אלי כוחות צה"ל באופן גרוע ביותר וזאת כדי לרצות את האמריקאים.

את המכתב סיים חניה בבקשת עזרה הומניטרית וסיוע לשחרורו מהכלא אותה הפנה לשותפיו לדרך במק"י.[366]

המכתב עורר את מק"י לצאת למאבק לשחרור האסירים הקומוניסטים שהיו בשבי הערבי, אשר "עברו ידיים" ונעשו שבויים של צה"ל.[367] בנאום של מיקוניס לרגל יום השנה השלושים ואחד למהפכת אוקטובר, הוא דיבר על משטר הדיכוי של צה"ל כלפי האוכלוסייה הערבית בכלל וכלפי הקומוניסטים הערבים בפרט. "קומוניסטים ודמוקרטים ערבים", אמר מיקוניס, "שנרדפו ונאסרו על ידי שלטונות הפלישה הערבית בגלל מלחמתם נגד המלחמה על מדינת ישראל ובגלל הכרתם ומלחמתם למען הגשמת החלטות האו"ם – נרדפים מחדש על ידי שלטונות ישראל. האסירים נשארים אסורים, ולוחמי המחתרת המאמינים בתמימותם כי בא יום שחרורם מושמים בבית הסוהר".[368]

הסערה שנוצרה סביב העצורים באבו־עגילה התגברה כשנודע שבין העצירים נמצאים כמה ממנהיגי הלש"ל, ובהם סלים אל־קאסם, המזכיר הכללי של "קונגרס הפועלים הערבים" וחבר מועצת "הפדרציה העולמית של האגודות המקצועיות"; חסן יחיא אבו־עיסא, ממנהיגי הלש"ל וחבר הוועד המרכזי של "קונגרס הפועלים הערבים"; אסעד מקי, מזכיר קונגרס הפועלים בעזה; ועודה אל־אשהב, שעמד בראש משלחת הנוער הדמוקרטי הערבי בוועידת הנוער הדמוקרטי העולמית. מעצרם עורר מחאה בארץ ובחוץ לארץ. עשרות מחאות הועברו לממשלת ישראל מארגונים דמוקרטיים בארץ ובחוץ לארץ, בהם מהאינטרנציונל המקצועי, שבו היה סלים אל־קאסם חבר, ומהפדרציה העולמית של הנוער הדמוקרטי, שעודה אל־אשהב מילא בה תפקיד שעה שעמד בראש המשלחת הערבית־פלשתינית לכינוס הפדרציה.

מק"י פועלת לשחרורם וחזרתם לארץ של מנהיגי הלש"ל

המאבק של אנשי מק"י למען שחרורם היה משולב. חברי הכנסת מטעם מק"י הגישו כמה שאילתות בעניין העצורים. במחצית 1949 הוגשה בוועידת ההסתדרות הצעה מטעם סיעת מק"י שתבעה לשחררם. בסוף יוני, על סף הכינוס של קונגרס האינטרנציונל המקצועי שנפתח במילאנו (שבו השתתפו משלחות מטעם ההסתדרות ומטעם קונגרס הפועלים הערבים), לאחר שמונה חודשי מאסר החליטו שלטונות צה"ל לשחרר את העצורים.[369] הרכב הנציגים מהמזרח התיכון שהשתתפו בקונגרס האינטרנציונל במילאנו ביולי 1949 סימל את ניצחון הלחץ הבינלאומי לשחרור העצירים הקומוניסטים. העצורים המשוחררים תופיק טובי ומנעם ג'ורג', הפכו לנציגי הפועלים הערבים בזירה הבינלאומית.

לאחר שהפלג המרכזי של הלש"ל, שנותר בשטחים שבידי ישראל, התמזג עם מק"י נעשו אסירי הלש"ל לחברי מק"י. ביולי 1949 ערך מרכז בנק"י (ברית נוער קומוניסטי ישראלי) קבלת פנים של גיבור לעודה אל־אשהב, שעמד לפני המלחמה בראש המקבילה של בנק"י בצד הפלשתיני ושוחרר ממעצר בלחץ מק"י. החגיגה נועדה ל"ציין את המלחמה ההרואית של חברינו הערבים בחלק הכבוש של פלשתינה, ולציין את מלחמתה הנמרצת של בנק"י לשחרורו של עודה ויתר חברינו מהשבי הישראלי".[370]

העימות בין צה"ל לאנשי הלש"ל בפרשת אבו־עגילה היה במידה רבה תוצאה של חוסר הבנה. לעומת זאת בגזרות הלחימה האחרות היו הדברים שונים, פחות בלתי מובנים. בנובמבר 1948 פגשו אנשי הלש"ל בצפון, שפעלו נגד צבאו של קאוקג'י, בצה"ל, והושמו במעצר במחנה הסגר בעתלית. מתוך שבעים וחמישה חברי הלש"ל שישים ושישה נעצרו בגליל ותשעה בנהלל.

בעתלית התרחשה המערכה העיקרית נגד מדיניות הממשלה. תחילה ניסו האסירים לפזר בעצמם את "ערפל הקרב" וחוסר ההבנה. במכתב שהוגש מטעם השבויים הקומוניסטים למפקד המחנה בעתלית בדרישה לשחררם מיד נאמר בין השאר כי:

> לאחר כיבוש הגליל על ידי צה"ל נאסרנו [...] ידוע הוא כי המדיניות של הקומוניסטים היא תמיכה בהחלטות האו"ם. הקומוניסטים בגליל לחמו כל הזמן לגירוש צבאות קאוקג'י השכירים, הן על ידי נאומים בכפרים, הן על ידי הפצת כרוזים במחתרת. קראנו להמונים לגרש את הצבאות הזרים אפילו בכוח הנשק. כתוצאה מפעולותינו נרדפה מפלגתנו וחלק מחבריה נאסר על ידי כוחות קאוקג'י.

השבויים גם ציינו את התועלת שהפיק צה"ל מפעילותם ואת הזיקה למק"י האמורה להעניק להם לגיטימציה שתשחרר אותם מדימוי "האויב" שדבק במרבית הערבים: "הודות לפעולת מפלגתנו לא נתקל צה"ל בשום התנגדות בכל המחוז (הגליל), כל הזמן עמדנו בקשרים עם המפלגה הקומוניסטית הישראלית. אנו רואים במאסרנו כשבויי מלחמה צעד אנטי־דמוקרטי ותובעים את שחרורנו המיידי".[371]

בתגובה הבטיח מפקד המחנה לדון באופן דחוף בדרישה. ב־23 בנובמבר 1948 הכריזו שבעים וחמישה האסירים על שביתת רעב במחאה על מעצרם, שביתת הרעב הופסקה זמנית לאחר חמישה ימים עד גמר הבירור בדבר שחרורם.

הפלג של הלש"ל שנותר תחת שטחי הכיבוש ההאשמי[372] הטיל על מק"י את האחריות למאבק למען שחרורם של חברי הלש"ל שהיו במעצר ישראלי. במרץ 1949 כתב עיתון הקומוניסטים הפלשתינים בגדה המערבית, *אל–מקאומה אל–שעביה*, במאמר המערכת כי "תפקידם של כוחות הקדמה היהודיים הוא ללחוץ על ממשלת ישראל שתשחרר את העצורים הקומוניסטים והדמוקרטים הערבים ובראשם החבר סאלם אל־קאסם". המאמר המשיך וטען כי "שלום בפלסטין לא יקום על ידי הברית בין הריאקציה היהודית והערבית בחסות האימפריאליזם אלא על ידי הבנה בין המוני העם היהודי והערבי. הדרך להבנה יהודית וערבית היא במאבקם של המוני העם נגד הפולשים נגד מזימות להסגרת החלק הערבי לסוכן הבריטי עבדאללה".[373]

מק"י אימצה את הביקורת ובכרוז שהופץ בנובמבר 1948 קראה "לשחרור הקומוניסטים לוחמי החופש ממחנות ההסגר!". הכרוז נגע לתועלות ולנזקים שעלולים להיגרם למדינת ישראל מגישה זו. לטענת הכרוז "ההתנהגות הבלתי חוקית והבלתי מוצדקת של ממשלת ישראל

כלפיהם מוסיפה שמן על המדורה של אנשי קאוקג׳י, עבדאללה, פארוק והמופתי – שכירי בווין ומרשל. היא עלולה לעזור לאימפריאליזם ולפולשים להמשיך במסעם נגדנו, לעלות בדם יקר של חיילנו וסבל להמוני העם״.[374]

המאבק הציבורי של מק״י למען שחרור האסירים לא התנהל רק ברמה ההצהרתית אלא גם ברמה הפוליטית. בזכות המדיניות הפטריוטית שנקטה מק״י בזמן המלחמה ובזכות המאמצים הרבים שעשתה למען גיוס נשק בצ׳כוסלובקיה אוזנו של בן גוריון הייתה נתונה לדרישותיה. במכתב ששלח מיקוניס ב־20 בינואר 1949 לדוד בן גוריון כתב כי ״זה כבר כמה פעמים שהובטח על ידי כבודו לנציג מפלגתנו – מאז שביתת הרעב במחנה עתלית בנובמבר 1948 – כי תיערך חקירה מהירה לשם שחרור אנשים חפים מפשע מהמחנות, מאז לא שוחררו ולהפך – נוספו עליהם גם חדשים מאלה שנמצאו על ידי צה״ל בתחום מצרים בבית סוהר מצרי״. מאחר שהלש״ל ומק״י התמזגו, ניכס מיקוניס את השבויים של הלש״ל למפלגתו:

> קומוניסטים חברי מפלגתנו, בהם בעלי שיעור קומה ציבורית כמו החבר סאלם אל קאסם, שהנו חבר המועצה הכללית של הפדרציה העולמית של התנועה המקצועית, ואחרים הממשיכים לשבת מאחורי גדרי תיל כ״שבויי מלחמה״ בישראל. אנשים שפעלו בעורף הצבאות הפולשים נגד הפלישה ובעד שלום עם ישראל [...] הנני לבקש את כבודו לקיים את הבטחתו שניתנה מעל במת מועצת המדינה ולשחרר סוף סוף את הקומוניסטים הערבים ולאפשר להם להיות אזרחים שווי זכויות במדינת ישראל כיאות להם.[375]

מיקוניס דרש לפרוע שטר חוב של בן גוריון לפעילי המפלגה שגייסו עבור צה״ל נשק בצ׳כוסלובקיה. בזכות הלחץ של מק״י ולקראת סוף מרץ 1949 שוחררו מרבית העצורים. יתר על כן, המנהיגים הקומוניסטים הערבים זכו לפריבילגיות ייחודיות מצד הממשלה הישראלית. משפחותיהם שברחו ללבנון הוחזרו לשטחי ישראל, בצעד יוצא דופן, בהיתרים ייחודים שניתנו בהתערבותו של בן גוריון, אשר היה מוכן לפצות את הקומוניסטים הערבים על המחיר ששילמו במאבקם כנגד הצבאות הפולשים ואת אנשי מק״י על

סיועם בגיוס נשק. משפחותיהם של תופיק טובי ואמיל חביבי קיבלו היתר חזרה מלבנון. חנא נקרא, שנחת עם מטוס בשטח הישראלי, נעצר עם עוד שישה פעילי הלש״ל בידי משטרת ישראל במסגרת המדיניות שהתנגדה לחזרת הפליטים. אולם מזלם שפר עליהם. לחץ שהפעילה מק״י על שר המיעוטים, בכור שיטרית, אפשר את חזרת נקרא וחבריו לביתם בחיפה.[376] עצירים שהיו במחנה ההסגר בבעל־בק שבלבנון קיבלו היתר לחזור לאחר שחרורם. פריבילגיה זו שממנה נהנו מנהיגי הקומוניסטים הערבים נחסכה ממאות אלפי הפליטים שלא הורשו לחזור לבתיהם. יתרה מזאת, המאבק של מק״י למען שחרור האסירים של הלש״ל מידי צה״ל שוב יצר מערכת יחסים א־סימטרית שבה הכוח אשר היה קיים בצד של מק״י הפך את הזיקה בין הקומוניזם היהודי לערבי בארץ ישראל ליחסי תלות. מי שהתהדר בהישג זה היה מיקוניס. בנאום שנשא בעצרת בנצרת ב־7 בנובמבר שאל ברמיזה ״מי שחרר עשרות ערבים שחזרו מלבנון אם לא הקומוניסטים במאמציהם. הייתי רוצה לראות בין הקהל הרב הזה גם כמרים ולספר להם מי מחה נגד חילול הכנסיות והמסגדים [...] אנו הקומוניסטים. מדוע עשינו זאת? משום שאנו יודעים לכבד את הרגשות של כל אדם, משום שלמדנו זאת מברית המועצות״.[377]

בזמן המלחמה לא נרתעו המפלגות הקומוניסטיות הערביות מפני הרדיפות, והן חיזקו את אמונתם בצדקת הדרך. בהתאם לאידאולוגיה המרכסיסטית־לניניסטית, תוך נאמנות ל״דפטיזם המהפכני״, ״ככל שיהיה רע יהיה טוב״, מצאו הקומוניסטים ערך בסבל ובדיכוי שעובר עליהם. בכרוז המשותף מאוקטובר 1948 הודגשו הרדיפות כאמצעי בידי המערב:

> חוקי חירום, בתי דין צבאיים, מאסרים של אלפי פטריוטים ערבים, גברים ונשים, דמוקרטים, חברים של איגודים מקצועיים וקומוניסטים, מחנות ריכוז, עינויים ופשעים בבתי הסוהר, כל הצרות האלה לא תסרנה את רצונם של עמי ערב מהדרך [...] בפלסטין המעונה מפגינים הערבים נגד עבדאללה ואדוניו האימפריאליסטיים. החיילים הערבים מצטרפים את ההמונים בהפגנות אלה [...].[378]

עבור המפלגות הקומוניסטיות הערביות היו אלה סימנים מבשרי טובות, שכן הנה עם הדיכוי תיווצר תסיסה והיא תביא להתפרצות של מהפכה עממית שתדיח את המשטרים הערביים. התשובה הקומוניסטית לרדיפות הייתה הקריאה לשיתוף פעולה בין־ערבי:

> אתם המוני העמלים של עמינו הערביים, פועלים, איכרים, סטודנטים, אנשי הרוח, סוחרים זעירים ובעלי מלאכה! המפלגות הקומוניסטיות בעירק, בסוריה, בלבנון והלש"ל בפלסטין ובמדינת ישראל [...] ארגונים אלה פונים אליכם בימים קשים אלה בקריאה לליכוד שורותיהם ולחיזוק המלחמה למען שחרורנו הלאומי.[379]

כמו באמצע שנות ה־20 כך בסוף שנות ה־40 נותרה מק"ה המפלגה הקומוניסטית היחידה שהמשיכה לתפקד לאחר גל הדיכוי, ובשל כך גם מילאה תפקיד, בשליחות הסולידריות הקומוניסטית, בסיוע חיצוני להפסקת הרדיפות ולשיקום המפלגות. במבט לאחור אפשר לומר שהשפעת הקומוניסטים על הפוליטיקה הערבית הייתה רבת משמעות. לכאורה, נחלה התנועה הקומוניסטית במהלך המלחמה מפלה ניצחת, אולם עד 1948 היא רשמה לזכותה הישג מסוים בעולם הערבי – היא תרמה להעלאת רמת הוויכוח הפוליטי ורמת התעמולה והעשירה את התנועה הלאומית ברעיונות חברתיים, אף על פי שבדרך כלל היו הקומוניסטים חוג סודי קטן של תאורטיקנים מסוכסכים. התנועה הקומוניסטית הייתה לנייר הלקמוס של ההיסטוריה הערבית החדשה, התקפותיה הקשות נגד המשטרים השמרנים וחשיפת המניפולציה שלהם במלחמה עם הקשר עם האימפריאליזם המערבי בישרו את המהפכות העומדות להתחולל ולשנות את הפוליטיקה הערבית מקצה לקצה.

האימפריאליזם התרבותי של הקומוניזם הטביע את חותמו במלחמת 1948 בחיזוק הזיקה שבין הקומוניזם הארצישראלי לערבי באמצעות שימוש מסיבי בשיח המרכסיסטי. הרדיפות שבאו במהלך המלחמה היו תוצאה של הפרשנות התרבותית שהעניקו המשטרים הערביים לעמדתם של הקומוניסטים. עבורם ביכרו הקומוניסטים להיות כפופים וצייתנים להגמוניה התרבותית של המרכסיזם ולאינטרסים של ברית המועצות על חשבון האינטרס הלאומי שגייס את שאר הציבור.

סיכום

ההיסטוריה של הקומוניזם במזרח התיכון היא ההיסטוריה של המאבק להגמוניה התרבותית של השיח המרכסיסטי. קווי המתאר של היסטוריה זו סומנו על ידי הניסיונות המגוונים – של הקומינטרן, ברית המועצות, פעילי הפק"פ והקומוניסטים הערבים – להציג, להתאים, ולפעמים אף לדחות תרבות פוליטית אינטרנציונלית.

בתחילת דרכה של התנועה הקומוניסטית במזרח התיכון התבטאה הגמוניה תרבותית זו באמצעות האסטרטגיות של ייצוא המהפכה בידי הקומינטרן. השאיפה ליצור "תרבות פרולטרית משותפת" של קואופרטיבים ואיגודים מקצועיים, המאוחדת במאבק האנטי־אימפריאליסטי, הציגה חלופה לזהות המקומית שהלכה והפכה מעות'מנית־אימפריאלית ללאומית־מדינתית בגבולות שכפה המערב על הגאוגרפיה של המזרח התיכון. השליחות המשיחית של הזרים הארצישראלים בייסוד המפלגות, כמו גם השמות של העיתונים הקומוניסטיים הראשונים (ל'הומניטה בסוריה ואיסקרא במצרים), היו ביטויים לשאיפה לממש את הערכים האינטרנציונליים בכל ארץ בלא התחשבות יתרה בתנאים התרבותיים המיוחדים למקום. אולם ביטויים אלה נכשלו בבניית מפלגות כמו גם בגיוס קהל תמיכה קומוניסטי.

שינוי האסטרטגיות של הקומינטרן במהלך החצי השני של שנות

ה־20 היה ההכרה הראשונה של הקומינטרן עצמו במגבלותיו של האינטרנציונליזם בעולם הלא־אירופי. הניסיונות של הפק"פ להגדיל את כוחה ברחוב הערבי ולהתאים את דפוס הפעולה לאסטרטגיות של הקומינטרן התבטאו בכישלונות ליצור ברית עם הכוחות הלאומיים הערביים או לנצל התפרצויות אנטי־אימפריאליסטיות. המרד הדרוזי ומאורעות תרפ"ט המחישו נטייה זו.

כאשר מיצו את האפשרויות לברית עם הכוחות הלאומיים חזרה אסטרטגיית הקומינטרן לרעיון של בניית מפלגה מלמטה, באמצעות נישול הזרים מתפקידי המפתח והעמדת ערבים מקומיים, בוגרי המחזורים הראשונים של ה"אוניברסיטה לעמלי המזרח" במוסקבה, בהנהגת המפלגות. תהליך הערביזציה של הפק"פ והמפלגה הסורית היו למעשה הודאה במגבלות האינטרנציונליזם.

אולם האינטרנציונליזם לא הובס לגמרי. אמנם מנהיגי פק"פ ממוצא מזרח אירופי הורחקו מההנהגה, בעיקר בשל זרותם לתרבות המקומית, ובמקומם מונו מנהיגים מקומיים, לא כולם ערבים. רדואן אל־חלו מונה כמזכיר ולצדו שמחה צברי ומאיר סלונים, יהודים ילידי הארץ. המסגרת האינטרנציונלית החדשה של הפק"פ ביקשה להתבסס למעשה על גורמים תרבותיים מקומיים, לא אירופים, שהיו בעיני הקומינטרן מסד נוח יותר לשיתוף פעולה יהודי־ערבי. מכאן שאבתי את הרעיון כי המחלוקת בתוך הפק"פ לא הייתה לאומית בין יהודים לערבים, אלא מחלוקת תרבותית בין יהודים וערבים מקומיים ליהודים אירופים שהגיעו לארץ במסגרת אחת מהעליות הציוניות.

במהלך מלחמת העולם השנייה עסקו המפלגות הערביות בביסוס מעמדן בארצותיהן ובחיזוק הזהות הפרטיקולרית של המפלגה על חשבון השייכות למסגרת הקומוניסטית העולמית. הססמה שטבע סטלין "סוציאליזם בארץ אחת" ופירוק הקומינטרן פרמו את המסגרת הבינלאומית של הקומוניזם ודחפו את המפלגות במזרח התיכון לזרועות הלאומיות. ההגמוניה התרבותית של השיח המרכסיסטי נחלשה. ברית המועצות הייתה עסוקה במלחמה, הקומוניסטים היהודים נסחפו במסגרת המאבק האנטי־פשיסטי לכיוון הציונות והקומוניסטים נטו במהלך "המרד הערבי הגדול" (1939–1936)

ולאחריו לעבר לאומיות ערבית. כתוצאה מכך, בין השנים 1943–1947 התפרקה המסגרת האינטרנציונליסטית בארץ ישראל, הקומוניסטים הערבים לא היו נלהבים לקבל את השינוי בעמדות כלפי הגירת יהודים לארץ וכלפי היישוב, עמדות שקודמו על ידי המפלגות האירופיות. הקומוניסטים היהודים, מנגד, סירבו לקבל יותר את הנטייה של הפק"פ לעבר הלאומיות הערבית שנתפסה כמשתפת פעולה עם הפשיזם. שני הצדדים דחו פנים שונות של השיח המרכסיסטי ההגמוני וביקשו ליצור לעצמם זהות תרבותית ייחודית.

אולם נטייה זו לעבר תרבות ייחודית נבלמה שעה שברית המועצות לקחה על עצמה את תפקיד הקומינטרן. ב־1947, בהתאם לאינטרסים של מדיניות החוץ הסובייטית, כפתה ברית המועצות על המפלגות את התמיכה בפתרון החלוקה של הארץ. התפקיד שמילא בעבר הקומינטרן, שאליו היו מסונפות המפלגות, הומר, אם כן, והפך את ברית המועצות ומדיניותה ל"אורים ותומים" של המסגרת הקומוניסטית העולמית. כל זיקה בין הקומוניזם הארצישראלי לקומוניזם הערבי לא הייתה עתה בעלת אופי אוניברסלי ואף לא בעלת אופי בילטרלי, אלא נבעה מהאינטרס הסובייטי באזור והותאמה לו. חזון ה"תרבות המשותפת" של זינובייב הומר לרצון הסובייטי ליצור "מדיניות משותפת".

התפתחות העמדות של המפלגות הקומוניסטיות ביחס לפתרון הסכסוך בארץ ישראל הייתה קשורה, כמובן, בעמדה הסובייטית, אך חשוב להבחין כי גם קודם השינוי בעמדה הסובייטית שינו הקומוניסטים הערבים את יחסם ליישוב – תמיכה מסויגת בעלייה – בזכות המשמעות מרחיקת הלכת של התוצאות הטראומטיות של מלחמת העולם השנייה. השיח המרכסיסטי האנטי־פשיסטי יצר סוג של הגמוניה תרבותית חדשה המבוססת על הומניזם מרכסיסטי מערב אירופי, אשר שם את שואת יהודי אירופה במרכז סדר־היום ואשר ביקש לפתור את בעיית הפליטים היהודים. אנרי קוריאל הכיר כבר ב־1945 במאפיינים לאומיים של ה"יישוב", בכדאש ותומא ב"וועידת לונדון" הסכימו כמעט בכפייה בריטית להגירה יהודית מסויגת לארץ ישראל, ובכך ביטלו למעשה את התנגדותם המוחלטת להגירה.

באופן פרדוקסלי הועתקו המסגרות הפוליטיות של ה"אימפריאליזם

הישן" והקולוניאליזם למערכת הקומוניסטית העולמית. המפלגות הקומוניסטיות במדינות שהחזיקו מושבות, צרפת ובריטניה, יצרו תת־מערכת קומוניסטית עולמית שהוגדרה באמצעות פרמטרים קולוניאליסטיים: "המפלגות הקומוניסטיות תחת האימפריה הבריטית", או המסגרת של המפלגה הצרפתית והמפלגות הצפון אפריקאיות שהיו נתונות להשפעתה ולמרותה. הציר המרכזי במערכות אלו היה כמובן המפלגה האירופית – צרפתית או בריטית – והיא חוללה שינוי לא רק בעמדות של המפלגות במזרח התיכון ביחס למלחמה באימפריאליזם ולמען שחרור לאומי, אלא גם, כפי שראינו, בעמדות הנוגעות למזרח התיכון ובעיקר לסכסוך בארץ ישראל. כתוצאה מכך, לאחר דעיכה מסוימת עד המחצית השנייה של שנות ה־40 שוב הגיעה ההגמוניה התרבותית של השיח המרכסיסטי לשיא חדש, אך הפעם בדפוס שונה: לא באמצעות הגמוניה ישירה של הקומוניזם הארצישראלי אלא דרך ברית המועצות והמפלגות הבריטית והצרפתית.

כאמור, לא תמיד תאם השיח של הקומינטרן לשיח המרכסיסטי המקומי. לאחר פירוק הקומינטרן בעיה זו הוחרפה משום שהשיח הסובייטי היה מעוניין באינטרסים מדיניים ולא במהפכה עולמית. בעיה זו קיבלה ביטוי ברור במאבק שניהלו ברית המועצות והקומוניסטים המקומיים סביב תוכנית החלוקה. התמיכה של המפלגות הקומוניסטיות הערביות בתוכנית החלוקה הייתה למעשה הסכמה להסדרת השיח התרבותי פוליטי מבחוץ ובכפייה. הנחת היסוד של מהלך זה הייתה שהקומוניסטים המקומיים, יהודים וערבים, לא ידעו יותר מה טוב בשבילם כפי שברית המועצות יודעת. על כן ביקשו הסובייטים ליצור התאמה בין השיח המדיני הסובייטי לשיח המרכסיסטי המקומי. בעיני השליטים הערבים, אימוץ תוכנית החלוקה היה ביטוי מנכר של הגמוניה תרבותית זרה. הרדיפות הקשות של הקומוניסטים היו תחת האשמות שהם נתונים בידיים זרות – אירופיות, סובייטיות ואף ציוניות. הקומוניסטים הערבים אשר מרדו בשיח הלאומי בשעת חירום של מלחמת 1948 ובחרו להיות כפופים לשיח מרכסיסטי חיצוני, נתפסו, בעיני הציבור הערבי, כאילו היו נתונים "בציפורני" האימפריאליזם של הקומוניזם.

הערות

1. י. ברגר־ברזילי, *הטרגדיה של המהפכה הסובייטית* (תל אביב: 1968), 15. יוסף מיכאל זסילסנקי ברזילי ברגר בשמותיו האחרים, "בעל־דבר" או "חדאד". מהדמויות המרתקות והמרכזיות בייסוד התנועה הקומוניסטית המזרח תיכונית. נולד בקרקוב, 1904, היגר לארץ ישראל ב־1919. היה מזכיר הקפ"פ ב־1922, מילא תפקידים מרכזיים במפלגה ועמד בראש הסניף הירושלמי. תרם מספר מאמרים על המזרח התיכון בעיתונות הקומינטרן תחת השם J.B. לאחר הערביזציה ב־1929 החליף את אברבוך כמזכיר המפלגה לזמן קצר, וב־1931 נסע לשמש בתפקיד במחלקת המזרח של הקומינטרן. היה מזכיר הליגה האנטי־אימפריאליסטית, ובשנים 1932–1934 מונה לראש מחלקת המזרח של הקומינטרן. ב־1935 נאסר בברית המועצות ובילה עשרים שנה בכלא עד לרה־הביליטציה ב־1956. את זיכרונותיו פרסם ב־1968 בספר *הטרגדיה של המהפכה הסובייטית*. נפטר בתל אביב ב־1978.
2. ראו מהדורה עברית של ג'ורג' לוקאץ', *אכזיסטנציאליזם או מארכסיזם* (תל אביב: 1950), עמ' 167.
3. Roland Robinson & John Gallagher *Africa and the Victorians: The Official Mind of Imperialism* (London: 1961)
4. מאמר מאיר עיניים של פטריק וולף, העוסק במחקר האימפריאליזם על גווניו השונים, מציין את השינוי במחקר מגישות מרכסיסטיות מטריאליסטיות, לפוסט־סטרקטורליסטיות ייצוגיות, כהשתקפות ההבדלים בניתוח האימפריאליזם בין גישתו של מרכס לזו של מישל

פוקו. עיין: Patrick Wolfe, "Imperialism and History: A Century of Theory, from Marx to Postcolonialism", *American Historical Review*, vo. 102, no. 2, April 1997, pp. 388-420

5. סמיר אמין סתר את מרכס בעניין מקורות ההתפתחות של הקפיטליזם ואת אי קיומה של היסטוריה במזרח. להערכתו, חברות פרוטו־קפיטליסטיות התקיימו כבר במאה ה־15 גם בעולם האסלאמי. זו עובדה, לשיטתו של מרכס, אשר יכולה להוכיח כי לעמים במזרח התיכון אכן הייתה היסטוריה. אמין רואה את כינון ההיסטוריה העולמית באופן מרענן ומסמן את השבר ההיסטורי שבין העת העתיקה לימי הביניים, לא כפי שהגישה האירופוצנטרית סברה – בסוף האימפריה הרומית במערב, אלא מהימים של איחוד המזרח ההלניסטי על ידי אלכסנדר מוקדון. Samir Amin, *Eurocentrism*, (New York: 1989), p. 58

6. יחסי הגומלין שבין האידאולוגיה המרכסיסטית לתנועה הקומוניסטית הצליחו להביא להשתלטות של הקומוניזם על רוב הארגונים הסוציאליסטיים והמהפכניים בעולם כולו. עריף דירליק, בספרו על המקורות של הקומוניזם הסיני, המחיש כיצד הנטיות הסוציאליסטיות השונות בסין, בתחילת המאה ה־20, הפכו למזוהות עם המרכסיזם ועם מהפכת אוקטובר הודות לשילוב בפעולה שבין האידאולוגיה לתנועה הקומוניסטית. להערכתו, שני האירועים החשובים על פי ההיסטוריוגרפיה הקומוניסטית הסינית, מהפכת אוקטובר וייסוד המפלגה הקומוניסטית הסינית, ממחישים את הניצחון של ההשפעה הסובייטית החיצונית על פני תפיסות סוציאליסטיות ואנרכיסטיות מקומיות ששלטו קודם בזירה המהפכנית הסינית. בהקשר זה השאלה החשובה שמעלה דירליק היא האם הפכו המהפכנים הסינים לקומוניסטים בעקבות השפעת מהפכת אוקטובר אשר דחפה אותם ללמוד על המרכסיזם, או שמא הייתה זו ההתערבות הישירה של הקומינטרן אשר הביאה לייסוד המפלגה ורק אחר כך להתעניינות בלימוד מרכסיזם. דירליק צידד בהנחה האחרונה (עמ׳ 52). בניגוד אליו ברצוני לבחון לא רק את אופייה האימפריאליסטי של התנועה הקומוניסטית העולמית, אלא גם את הנטיות האירופוצנטריות שבמרכסיזם ואת השפעתן על האופי האימפריאליסטי של התנועה. עיין: Arif Dirlik, *The Origins of Chinese Communism*, (Oxford: 1989)

7. קליפורד גירץ, ״אידאולוגיה כמערכת תרבותית״, פרשנות של תרבויות (תל אביב: 1990), עמ׳ 190.

8. קרל מרכס, "כתבי היד הכלכליים פילוסופיים", כתבי שחרות (מרחביה: 1965), עמ' 133–136.
9. קרל מרכס, המניפסט הקומוניסטי (תל אביב: תשמ"ה), עמ' 27–28.
10. K. Marx and F. Engels, *Selected Correspondence* (London: 1965), p. 80
11. קרל מרכס, "התוצאות הצפויות מן השלטון הבריטי בהודו", כתבים נבחרים, כרך ג', עמ' 244. ראו גם: A. M. Bailey and J. R. Lloberta, *The Asiatic Mode of Production*, p. 24
12. קרל מרכס, "השלטון הבריטי בהודו", כתבים נבחרים, א' (מרחביה: 1955), עמ' 242–243.
13. שם, עמ' 243. ראו גם: שלמה אבינרי, "אפרו־אסיה והמסורת המדינית האירופאית", קשת, חוברת י"א, תשכ"א, עמ' 122–139.
14. קרל מרכס, "התוצאות הצפויות מהשלטון הבריטי בהודו", כתבים נבחרים, כרך ג', עמ' 248–249. קשה למצוא באותה תקופה תיאורים דומים בעומק חדירתם למשמעותו ההיסטורית של השפעת השלטון האירופי על העולם הלא־אירופי. לנין לא הכיר חיבור זה כלל ועיקר. כמו כן ראו: שלמה אבינרי, שם, עמ' 164.
15. Branko Lazitch & Milorad M. Drachkovitch, *Lenin and The Comintern* (Stanford: 1973), p. 390
16. Branko Lazitch & Milorad M. Drachkovitch, *op. cit.,* 401
17. Branko Lazitch & Milorad M. Drachkovitch, *op. cit.,* 399
18. *Congress of the People of the East: Baku, September 1920* (Stenographic Report, New York: 1977) 60, 62
19. Branko Lazitch & Milorad M. Drachkovitch, *op. cit.,* 407
20. Branko Lazitch & Milorad M. Drachkovitch, *op. cit.,* 412
21. בתוך ההקשר של האימפריאליזם התרבותי מילאה האוניברסיטה תפקיד כפול: **מצד אחד**, מרבית מנהיגי המפלגות הקומוניסטיות, בעיקר אלה שהיו ילידי האזור, נזקקו, להערכת הקומינטרן, להכשרה פוליטית ולטרנספורמציה תרבותית שתיתן בידם הכלים ליצור מהפכה פוליטית תרבותית ותודעתית בחברות שמהן באו. מהמפלגה הסורית־לבנונית נשלח ח'אלד בכדאש הכורדי. עם חזרתו הוא הפך למנהיג הבלתי מעורער של המפלגה. מהמפלגה העירקית נשלח יוסף סלמאן יוסף, "החבר פהד", הנוצרי, ואף הוא עם חזרתו הפך למנהיג הבולט של המפלגה העירקית (עד שהוצא להורג בפברואר 1949). מבין הקומוניסטים

הפלסטינים נשלח מחמוד אל־מע׳רבי. כשחזר הוא הפך לאיש החזק של הפק״פ, ולאחר גירושו מארץ ישראל ב־1932 היה במשך זמן קצר הממונה על המזרח התיכון מטעם הקומינטרן, ולאחר מכן חבר בהנהגה של המפלגה האלג׳יראית. **מצד שני**, קומוניסטים זרים תושבי המזרח התיכון, כגון אנשי הפק״פ או אנשי המפלגה הקומוניסטית המצרית, לא אולצו לצאת ללימודים בזכות הרקע התרבותי שלהם. יתרה מזאת, אחדים מהמהגרים הזרים הקומוניסטים שפעלו במזרח התיכון – קוסוי, ברגר – השתמשו בבסיס החוויה והניסיון שלהם בפעילות מהפכנית במזרח התיכון, ונעשו מורים ב״אוניברסיטה לעמלי המזרח״. היה זה ניסיון צנוע שהקדים את אוניברסיטת לומומבה הידועה.

22. D. Boernser, *The Bolsheviks and The National and Colonial Problem* (Paris: 1954), p. 272

23. אולם אף על פי שלנין צפה בעניין רב במכלול ההתפתחות של הבעיה הלאומית־קולוניאלית, חטא אף הוא ביחסו האירופוצנטרי כלפי המזרח. בפברואר 1920, בדו״ח של עשרים עמודים שהגיש לממשלה הסובייטית בעניין בעיית הלאומיות והקולוניאליזם, הקדיש פחות מעמוד אחד לשאלת המזרח. יתרה מזאת, הוא הצהיר: ״מדיניותנו במזרח חייבת להיות זהירה וסובלנית, שכן כאן אנו עוסקים באומות שנותרו מאחור, הנתונות להשפעה מדכאת של דתיים פנטים המגלים חוסר אמון בעם הרוסי״. V. I. Lenin, *Polnoe Sobranie Sochineni*, 5th edition, vol. 2, (Moscow: 1963), p. 98. cited from Branko Lazitch & Milorad M. Drachkovitch, *Lenin and The Comintern* (Stanford: 1973), p. 382

24. V. I Lenin, *Collected Works*, vol. 31, *April - December 1920* (Moscow: 1968), p. 149

25. הכמאליזם בטורקיה היה עניין לעצמו. אף על פי שטורקיה לא הייתה תחת כיבוש קולוניאליסטי, הכמאליזם היה ראשון הגילויים האנטי־אימפריאליסטיים שזכה לתמיכה הקומינטרן. כידוע, טורקיה לא הייתה מושבה אלא מעצמה שאיבדה בעקבות מלחמת העולם הראשונה את מעמדה האימפריאליסטי, את מושבותיה (ובכללן את ארץ ישראל) וכן שטחים נרחבים מארצה שלה. ברית המועצות והקומינטרן תמכו בכמאל אתא תורק במלחמתו לשחרור השטחים האלה, והוא נכנס להיסטוריה של הקומוניזם כגיבור האנטי־אימפריאליזם. לאמיתו של דבר היו כרוכים בתמיכה זו אינטרסים משותפים של ברית המועצות

וטורקיה לחיסול הרפובליקה העצמאית של גרוזיה. אפיזודה זו שייכת יותר לתחום מעצמתי, אף על פי שאין בזה כדי לבטל את לקחה המאכזב בתחום החברתי והמדיני גם יחד. שכן מבחינת מטרות הקומינטרן נשארה טורקיה ארץ פיאודלית למחצה, ריאקציונית ואנטי־פועלית במובהק, על אף חיסול שלטונו של הסולטן, החלשת מעמדם של חכמי הדת והתיקונים בחיי החברה.

26. ראו זיכרונותיו של רוי: M. N Roy (Manabendra Nath), *Memoirs* (Delhi: 1984)

27. עבד אל־כרים, מנהיג המרד בהרי הריפים במרוקו, הוגדר באינפרקור, העיתון של הקומינטרן, כ"מנהיג הגדול ביותר של המדוכאים בעולם". *Inprecor*, n. 40, 1925, p. 504. יתרה מזאת, בצפון איראן הקימו מהפכנים סוציאליסטים שעבדו בברית המועצות עם מפלגת ה"עדלה" (צדק), המפלגה הקומוניסטית ואנשי קוצ'יק ח'אן, שהיו פעילים במהפכה התחוקתית של 1905, את הרפובליקה של גילן, שהסתפחה לברית המועצות ב־1921. אולם לאחר זמן לא רב הוחזר חבל הארץ לאיראן במהפכה נגדית בסיוע של הבריטים. ראו: Sepehr Zabih, *The Communist Movement in Iran* (Berkeley: 1966)

28. Branko Lazitch & Milorad M. Drachkovitch, *op. cit.*, p. 393

29. אולם ברית המועצות דאגה לכך שהפלגים השונים של הקומוניזם בעולם לא ייוותרו יתומים. את הקומינטרן החליף ארגון עולמי חדש – ה"קומינפורם", ארגון שהיה פחות מהפכני ויותר ממוסד, פחות אוניברסלי ויותר סובייטי. את הפעילות של הקומינטרן לייצוא המהפכה, על כל ההתעסקות באסטרטגיות, המירו בפעילות שנועדה לתת לפלגים הקומוניסטיים תחושה של זהות קולקטיבית ללא כל משמעות אופרטיבית נלווית. הקומינפורם נוסד לאחר מלחמת העולם השנייה, ב־1947, במטרה לתאם את פעולותיהן של המפלגות הקומוניסטיות, בעיקר אלה שהיו שייכות לגוש הסובייטי במזרח אירופה. המפלגות הקומוניסטיות הערביות היו נתונות בשלב זה להשפעה הישירה של ברית המועצות ושל המפלגה הקומוניסטית הסובייטית, שהייתה אמונה על עיצוב המדיניות והאסטרטגיה העולמית של המפלגות הקומוניסטיות. לפני שפורק הקומינטרן הוא נהג לארגן ועידות. ההשתתפות בוועידות אלה הייתה חובה, גם אם לעתים הן איימו על ברית המועצות. לאחר פירוק הקומינטרן לא היו עוד ועידות שחובה להשתתף בהן אלא כמוזמנים של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית. אם בימי הקומינטרן

הייתה התנועה אינטרנציונלית עם דומיננטיות סובייטית, לאחר פירוקו הייתה התנועה הקומוניסטית העולמית תנועה סובייטית, פרט ליוצאים מן הכלל כיוגוסלביה וסין.

30. אפילו בתוך השיח של הפוליטיקה הקומוניסטית המונח "מדינה קומוניסטית" היה ברור אך עדיין עורר סלידה. העמדה של מרכס ביחס לחברה קומוניסטית הוציאה מכלל אפשרות את קיומו של כוח המדינה, ומאחר שהחברות מאורגנות כמדינות הן אינן יכולות להיקרא קומוניסטיות. אבל יש משהו מוזר בפרקטיקה הזאת, והוא גורם לבלבול בין קומוניזם כמטרה לקומוניזם כתנועה. מה שמוזר הוא שמרכס עצמו השתמש לעתים קרובות במונח "קומוניזם" כשהוא דן בתנועה, והשתמש במונח "קומוניזם" ו"סוציאליזם" באופן הניתן להחלפה. למעשה, ההבחנה הנוכחית בין סוציאליזם לקומוניזם הייתה של לנין ולא של מרכס. אך סתירה אידאולוגית זו לא הפריעה למנהיגי ברית המועצות להמיר את רתימת התנועות הקומוניסטיות בקולוניות לקומינטרן, ברתימתן לברית המועצות עצמה. ראו: Michael Waller, "Problems of Comparative Communism" *Studies in Comparative Communism*, vol. XII, n. 2&3, Summer/Autumn 1979, p. 119

31. ראו נאום הפתיחה של נשיא הקומינטרן גריגורי זינובייב: Congress of the Peoples of the East, Baku, September 1920, Stenographic Report, trans. Brian Pearce. (New Park Publications: 1977)

32. כבר בשנות ה־30 המוקדמות אנו מוצאים התייחסות רחבה של הקומוניסטים למזרח כולו. כרוז של פק"פ מינואר 1931 בנוגע להודו ביקש מהמוני העם הערבי להעלות את זכרה של הודו המדוכאת תחת השלטון האימפריאליסטי. "ביום זה ייכנסו העמים הערביים לתקופה של מלחמות נגד השולטים לסוגיהם השונים", נאמר בכרוז, "יחי כל הציבור העמל והפלאח בארצות ערב!". בססמה אחרונה כללו בנשימה אחת את העולם הערבי וההודי, "הלאה בוגדי התנועה הלאומית המהפכנית בהודו ובארצות ערב!". (ארכיון ההגנה, חטיבה 8, תיק 42). אף על פי שהכרוז הופץ בשפה הערבית והופנה אל הציבור הערבי, לא הייתה בו התייחסות פרטיקולרית לציבור ערבי כלשהו, אלא התייחסות אוניברסלית־מזרחית ופנייה לעמלים הערבים להזדהות עם ההודים.

השיח האוניברסלי־מזרחי (המתייחס למזרח כולו ולא רק לארצות ערב) בראשיתה של התנועה הקומוניסטית הקדים את השיח הקומוניסטי־

פטריוטי־לאומי האופייני לסוף שנות ה־40. השיח האוניברסלי־מזרחי הדגיש את האינטרנציונליזם ואת הערכים הראשוניים של המרכסיזם־לניניזם, ואילו השיח הפטריוטי־לאומי הדגיש את הזהות הפטריוטית של המפלגות והושתת על תיאוריות חדשות של הקומינטרן, בעיקר בכל מה שנוגע למאבק באימפריאליזם.

33. רק ב־1924 הכיר הקומינטרן באופן רשמי בפק"פ כשלוחה המקומית בארץ ישראל. גם בפק"פ נהגו בשנים הראשונות לחתום על הכרוזים "פק"פ סניף הקומינטרן בארץ ישראל". אולם קומוניסטים לאומים ערבים, המעוניינים להציג את הפק"פ כאילו נוסדה ביוזמה חיצונית של הקומינטרן, נוטים להעלים את העובדה שהקומוניסטים היהודים מייסדי הפק"פ הגיעו לארץ ישראל במסגרת ההגירה הציונית, ורק בארץ ישראל כתוצאה מחילוקי דעות בתוך פועלי ציון שמאל התפלגו והקימו את הפק"פ. עבד אל־קאדר יאסין, למשל, טען כי המפלגה נוסדה בהוראת הקומינטרן, ששלח לשם כך שליחים מטעמו לארץ ישראל. טענה זו, כאמור, היא מופרכת. יתר על כן, הקומינטרן עצמו איחר להכיר בפק"פ רק ב־1924. ראו: עבד אל־קאדר יאסין, "אל־חזב אל־שיועי אל־פלשתיני ואל־קצ'יה אל־וטניה", *אל–כאתב*, מרץ 1971, 120, קהיר, עמ' 89.

34. לאון זהבי, *לחוד או ביחד: יהודים וערבים בפלשתינה (א"י), על פי מסמכי הקומינטרן (1919–1943)* (כתר, תל אביב: 2005), עמ' 21–22.

35. "פרוטוקול הישיבה של הוועד הפועל של הקומינטרן", 21.9.1920. זהבי, *שם*, 26, 27, 30.

36. "החלטה מיוחדת של הוועד הפועל של הקומינטרן שסללה את הדרך לקבלתה של פק"פ כסקציה של הקומינטרן", 10.5.1923. זהבי, *שם*, 40.

37. "כרוז מאת הוועד המרכזי של פק"פ בשפה הערבית 'אל עמלי פלשתינה'", ספטמבר 1923. זהבי, *שם*, 42.

38. תיאורים כאלה אנו מוצאים לרוב אצל כותבים ערבים. אליאס מרקץ, אל־חאכם דרוזה ועבד אל־קאדר יאסין, אשר ספריהם אינם מחדשים הרבה מעבר למה שלקר כתב, אשר אותו הם לעתים קרובות מצטטים, ביקשו להדגיש כי הקומוניסטים בארץ ישראל היו יהודים ומסיבה זו לא יכלו לשרת את האינטרסים של האוכלוסייה הערבית. בקבלת עמדה זו נוכל לומר כי לפי תפיסתם אין למעשה הבדל רב בין יהדות לציונות. יוסף יזבכ רמז בספרו על הנטיות השתלטניות של היהודים מהפק"פ במפלגה

הסורית־לבנונית. ראו: יוסף אבראהים יזבכ, חכאית אול נואר פי אל–עאלם פי לבנאן (סיפורי האחד במאי בעולם ובלבנון) (ביירות1974 :).

39. שמואל דותן, אדומים (כפר סבא: 1991), 104.

40. ליסט מספר כי אברבוך התרועע במעגלים הקרובים ללנין בזמן גלותו בשווייץ, ושהוא היה אחיו של אלכסנדר חשין, ממייסדי תנועת "פועלי ציון" ברוסיה וחברם של בר בורוכוב, יצחק בן־צבי ודוד בן־גוריון. נחמן ליסט, "צדק הקומינטרן (ד)", קשת, 1964, חוברת ד', עמ' 106–107.

41. מסמך ברוסית תחת הכותרת "תזכיר מאת נציג מק"פ, בחתימת ידו של אבוזיאם. בראש העמוד הראשון: נשלח לקואוסנין, קומרוב והמזכירות ב־7.2.1924", אצל זהבי, שם, עמ' 45–47.

42. קוסוי היה חבר ה"בונד" ובא ארצה בימי מלחמת העולם הראשונה עם הגדוד העברי, עקר לארצות הברית, משם עבר לברית המועצות ונשלח מטעם הקומינטרן למצרים, שם השתתף בארגון התאים הראשונים של המפלגה הקומוניסטית כמו גם בארגוני פועלים. במצרים פעל קוסוי בשם קונסטנטין וייס וחתם על מאמרים שאותם פרסם באינפרקור בכינויו "אביגדור". לאחר גל השביתות של 1924, שהיה שותף בארגונם, הוא נאסר באלכסנדריה ב־1925 וגורש ממצרים לרומניה לאחר כשלוש שנות מאסר באוקטובר 1927. עם חזרתו לברית המועצות נשלח לזמן מה ל"תקופת צינון" באוזבקיסטן, משום שפאול דיטריך, שליחו לשעבר של הקומינטרן במצרים, התלונן כי ניהל את המפלגה הקומוניסטית המצרית ב"שיטות של חנות מכולת". לאחר תקופת הצינון שימש בתחילת שנות ה־30 כמורה "באוניברסיטה לעמלי המזרח", ובעקבות המלצתו של יוסף ברגר, ששימש במחלקה המזרחית של הקומינטרן, נשלח בקיץ 1931 להשגיח בשם הקומינטרן על ביצוע משימת הערביזציה.

43. זכא לא היה קומוניסט אדוק. פרח מספר כי "יום אחד היה עם הקומוניסטים ויום אחר עם התנועה הלאומית". עיין: בולס פרח, מן אל–עת'מאניה אלא אל–דואלה אל–עבריה (אל־נאצרה: 1985), 35–46.

44. מכתב אל הוועד הפועל של הקומינטרן, חתום בידי אבו־סיאם, עם החותמת האדומה ביידיש, בערבית ובעברית, על רקע פטיש וחרמש. 18.11.1924. זהבי, שם, 58.

45. אברבוך חתם על מאמר שעסק בתנועת הפועלים בארץ ישראל ובסוריה בשם A.M. שאר מאמריו נחתמו בכינוי הערבי "אבו־סיאם": *Inprecor*, 11 June 1925

46. מכתב של אבו־סיאם אל הוועד הפועל של הקומינטרן, 6.5.1924. זהבי, שם, 54.
47. זהבי, שם, 50.
48. שני מכתבים זהים בתוכנם (האחד בכתב יד מרושל והשני בכתב מסודר ויפה) חתומים בידי אבו־סיאם אל הוועד הפועל של הקומינטרן. 28.10.1924, 4.11.1924, זהבי, שם, 55–56.
49. מכתב מהקומינטרן, זהבי, שם, 54–55 (מודגש במקור).
50. שני מכתבים זהים בתוכנם (האחד בכתב יד מרושל והשני בכתב מסודר ויפה) חתומים בידי אבו־סיאם אל הוועד הפועל של הקומינטרן. 28.10.1924, 4.11.1924, זהבי, שם, 56.
51. בשיר, במידה רבה של צדק, חילק את הפעילות ה"סכיזופרנית" של הפק"פ בשנות ה־20 לשלושה תחומים: א. מאבק אנטי־ציוני ברחוב היהודי; ב. פעילות להשרשת התנועה ברחוב הערבי; ג. אחריות אזורית על מפלגות שכנות. בספרו הוא עושה שימוש במקורות שונים, אך בעיקר בפרסומי הקומינטרן ובמסמכים מארכיון הממשלה הבריטית. לאורך הספר ניכר כי בשיר מנסה לבנות רושם אשר לפיו נטיות קומוניסטיות־סוציאליסטיות היו קיימות במזרח התיכון קודם להתערבות של הקומוניסטים הזרים (כמו במצרים). Suliman Bashear, *Communism in The Arab East 1918-1928* (London: 1980)
52. את שירותיה לחוסיינים עשתה הפק"פ בבחירות לראשות עיריית ירושלים ב־1927, גם ברחוב היהודי, ובלי ליצור זיקה מפורשת עמם. בכרוזים רבים מאפריל 1927 פנתה הפק"פ לבוחר היהודי וקראה לו לא להצביע בעבור הנשאשיבים. בכרוזים, לא לחינם, נמנעה מלהמליץ מפורשות להצביע בעד החוסיינים. כרוזים אלה, שהופנו לרחוב היהודי, נועדו למעשה לפעול נגד ההמלצות של המנהיגים הציונים לבחור בראע'ב אל־נשאשיבי, שנתמך גם על ידי הבריטים. בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, המחלקה לכתבי יד וארכיונים פק"פ (מפלגה קומוניסטית פלשתינית), חומר ארכיוני, v1272/1927 תיק 5.
53. נחמן ליסט, "גלגולי הקומוניזם בארצות ערב ובא"י", שם, עמ' 102–103.
54. מסמך תחת הכותרת "המפלגה הקומוניסטית בפלשתינה ועבודתה". המסמך מצוי בשתי שפות, ברוסית ובגרמנית. בראש העמוד הראשון בנוסח הגרמני: "סודי ביותר!!!" /5ברגר/יאנסן. 2.6.1926. זהבי, שם, 79.

55. על המרד הדרוזי ראו: אלישע רואי, "המרד הדרוזי: מרד עדתי או מלחמת שחרור", המזרח החדש, ח', תשי"ז 1957, 2, עמ' 104-113.
56. על פי עדותו של יוסף ברגר בשנות ה־50: ארכיון ההגנה, חטיבה 80, תיק 238.
57. Suliman Bashear, *op cit.,* p. 86
58. אנו מתקשים להתחקות אחר שם זה. ייתכן והיה זה שם מחתרתי של אחד מהפעילים שאנו יודעים על מעורבותם: ברגר־ליסט־אברבוך.
59. Suliman Bashear, *op cit*, p. 86
60. *The Sixth Congress of The Communist International*, 1928
61. Suliman Bashear, *op cit*., p. 86
62. נחמן ליסט, "גלגולי הקומוניזם בארצות ערב ובא"י", שם, עמ' 302.
63. המגעים עם מנהיגי המרד הדרוזי התנהלו לאחר ביקורו החשוב של ברגר־ברזילי בביירות בדצמבר 1924, שבו פעל לייסוד המפלגה הסורית־לבנונית. שם המועמד של ברגר למגעים עם הדרוזים אינו ידוע לנו, אך סביר להניח כי הוא נמנה עם אלה שעמם יצר ברגר קשרים בביירות.
64. על פי עדותו של נחמן ליסט, שהיה באותה העת שליחו של ברגר בלבנון וסוריה. נחמן ליסט, "גלגולי הקומוניזם בארצות ערב ובא"י", שם, עמ' 301.
65. EECC (Executive Committee of the Communist International) report to the *The Sixth Congress of The Communist International, 1928*
66. ארכיון ההגנה, חטיבה 80 תיק 238.
67. מסמך תחת הכותרת "המפלגה הקומוניסטית בפלשתינה ועבודתה". המסמך מצוי בשתי שפות, ברוסית ובגרמנית. בראש העמוד הראשון בנוסח הגרמני: "סודי ביותר!!!" /5ברגר/יאנסן. 2.6.1926. זהבי, שם, 80.
68. Lord Plumer to the Colonial office on 21 October 1927, CO 733/141/44511, Palestine 1927, in Suliman Bashear, *op cit*., p. 80
69. Lord Loyd on 5 June 1929, CO 732/41/69102, Middle East 1929. in Suliman Bashear, *op cit*., p 80
70. Suliman Bashear, *op cit.*, p 80
71. דמיון רב אנו מוצאים בין גישה זו ובין המסד האידאולוגי של התנועה הפאן־ערבית. Suliman Bashear, *op cit*., p. 81.
72. אסמאעיל ואל־סעיד, בספרם על הקומוניזם המצרי, נוטים לייחס

חשיבות רבה, אם לא רבה מדי, לתפקיד שמילאו הסטודנטים אשר שבו מאירופה בייסוד המפלגה הקומוניסטית המצרית, אם כי הם מודים מאוחר יותר בספרם בתפקיד הגורלי שמילאו הזרים במצרים בייזום הקומוניזם במצרים. למרות זאת, אי אפשר להתעלם מהעובדה כי אותם סטודנטים רכשו את נטיותיהם הסוציאליסטיות במצרים. ראו: Ismael Y. Tareq & El-Sa'id Rifa, *The Communist Movement in Egypt: 1920-1988* (New York: 1990), p. 12

מוסא עצמו מודה באוטוביוגרפיה שלו כיצד הושפע מתפיסות סוציאליסטיות במהלך שהותו בצרפת ובאנגליה לפני מלחמת העולם השנייה, אותן "ייבא" חזרה למצרים שבה ניסה כאמור להקים מסגרת פוליטית קומוניסטית. ראו: סלאמה מוסא, תרבית סלאמה מוסא (קהיר: 1958), 62.

73. אל–אהראם, 7 במרץ 1924.

74. Hanna Batatu, *The Old Social Class and The Revolutionary Movements in Iraq* (Princeton: 1978), p. 377

75. *Ibid*., p. 379

76. ראוף עבאס, ד'כריאת אל–מילאד, אוראק הנרי כורייל ואל–חרכה אל–שיועיה אל–מצריה (קהיר: 1988), עמ' 84.

77. לפי עדותו של רוזנטל לפני התובע הכללי, באל–אהראם, 7 במרץ 1924. סלמה מוסא מציין בזיכרונותיו רק את ארבעת המצרים כמייסדיה של המפלגה ואינו מזכיר כלל את רוזנטל. ראו: מיכאל מסרי, "תנועת הפועלים בזירה הפוליטית במצרים, 1919–1936", המזרח החדש, כ"א, תשל"א/1971, חוברת 1.

78. ישנה מחלוקת במחקר סביב תאריך ייסוד המפלגה המצרית. לקר טוען בטעות שהיא נוסדה בסוף 1920. פרסום ראשון של המפלגה הקומוניסטית המצרית הופיע באל–אהראם ב־14 בפברואר 1921. אל־ערבי עצמו כתב בירחון הקומינטרן כי הכינוס הראשון של המפלגה נערך ביוני 1921. *Inprecor*, 13 November 1921

79. See note entitled "Joseph Rosenthal" from 28 September 1921, by N.W. Clayton, Director General of Public Security, Cairo. Public Security P,F. (Personal file) No. 754, Great Britain, foreign Office, FO 141/779, file No. 9065. In Hanna Batatu, *op cite.,* 374

80. Suliman Bashear, *op cit*., p. 30

81. *Inprecor,* 14 December 1922, Vol.2, No. 112, p.941

82. *Inprecor,* 31 January 1922, vol. 2 No. 9, p. 61
83. Suliman Bashear, *op cit.*, p. 92
84. מיכאל מסרי, ״תנועת הפועלים בזירה הפוליטית במצרים, 1919–1936״, המזרח החדש, כ״א, תשל״א/1971, חוברת 1.
85. שליחת שליח חיצוני שיסייע בייסוד ובמיסוד של מפלגה קומוניסטית היה דפוס מקובל במדיניות הקומוניטרן ברחבי העולם כולו. אפילו המפלגה הסינית נולדה מתוך יוזמה שרקח שליח הקומינטרן שענה לשם גרגורי ויוטינסקי, אשר הגיע ב־1920, דחף פעילים בעלי נטיות סוציאליסטיות להזדהות עם הקומוניזם ולהקים מפלגה קומוניסטית סינית. עיין: Arif Dirlik, *The Origins of Chinese Communism*, 41
86. מכתב בכתב יד אל הוועד הפועל של הקומינטרן, חתום בידי נאום. החותמת היא של המפלגה, ביידיש, בערבית ובאנגלית עם סמל הפטיש והחרמש. 7.11.1924, זהבי, שם, 57.
87. מאוחר יותר ב־1927 שימש רפיק ג׳בור כעורך העיתון הפלשתיני פלשתין.
88. שמואל דותן, שם, 107.
89. Walter Ze’ev Laqueur, *op cite.,* 40. ספרו של לקר מספק חומר גלם וידע נרחבים יותר מכל ספר אחר בתחום. כותבים רבים, גם ערבים, נסמכים עליו במחקריהם. התזה המרכזית של ספרו היא שהייתה במזרח התיכון תחרות בין הלאומיות לקומוניזם שסופה היה בתבוסת האחרון. חולשתו של הספר היא שהוא נוטה במידה מסוימת ובתחכום לאנטי־קומוניזם. לכן מרשים לעצמם כותבים ערבים הנוטים ללאומיות (מרקץ, דרווזה) להסתמך עליו.
90. Suliman Bashear, *op cit.*, 92
91. ישיבת בית הנבחרים ב־25 בינואר 1927 — אל–מקטם, 27 ינואר 1927. מתוך: מיכאל מסרי, ״תנועת הפועלים בזירה הפוליטית במצרים, 1919–1936״, המזרח החדש, כ״א, תשל״א/1971 חוברת 1, עמ׳ 160.
92. Suliman Bashear, *op cit.*, 82
93. ספרטקוס היה מנהיג מרד העבדים נגד רומא בשנים 71–73 לפנה״ס. שם זה אומץ על ידי הקומוניסטים בגרמניה לאחר מלחמת העולם הראשונה, ואחר כך על ידי קבוצות קומוניסטיות ברחבי העולם.
94. פטריק סיל, סוריה: מאבק על הצמרת (תל אביב: 1968), עמ׳ 181–182.
95. למרות זאת העיד יזבכ כי בשעתו היה לו ידע קלוש במרכסיזם או בלניניזם. יוסף אבראהים יזבכ, חכאית אול נואר פי אל–עאלם פי לבנאן,

דאר אל־פארבי (ביירות: 1974), עמ' 68–70.

96. סיל, שם, עמ' 181–182.

97. מצטפא ע'אלב, בספרו על המפלגה הקומוניסטית הסורית, ייחס לקומוניסטים הארמנים את הפעילות הקומוניסטית הראשונית בלבנון, וליזבכ ואל־שמאלי את עובדת היותם "הפעילים הערבים הראשונים" בתנועה זו. מול הדגשת משקלם של הארמנים הוא נמנע מלהזכיר את מעורבותם של אנשי הפק"פ. יוסף ברגר מוזכר רק כשליח הקומינטרן שהעניק את החסות העולמית הרשמית לטקס ייסוד המפלגה. שכתוב ההיסטוריה של המפלגה הקומוניסטית הסורית ממחיש עד כמה הפריעה עובדת מעורבותם של אנשי הפק"פ למאמצי המפלגה הקומוניסטית בסוריה ובלבנון. ראו: מצטפא ע'אלב, אל–חזב אל–שיועי אל–סורי, 16–17.

98. מצטפא ע'אלב מציין כי טפר "היהודי" נבחר למזכיר הכללי של הוועד המרכזי. עובדת היותו איש הפק"פ שבא מארץ ישראל נעדרת, לא לחינם, מסיפורו ההיסטורי של ע'אלב. מצטפא ע'אלב, אל–חזב אל–שיועי אל–סורי, עמ' 18.

99. שני מכתבים זהים בתוכנם (האחד בכתב יד מרושל והשני בכתב מסודר ויפה), חתומים בידי אבו־סיאם אל הוועד הפועל של הקומינטרן. 28.10.1924, 4.11.1924, זהבי, שם, 56

100. מכתב בכתב יד, אל הוועד הפועל של הקומינטרן, חתום בידי נאום. החותמת היא של המפלגה, ביידיש, בערבית ובאנגלית עם סמל הפטיש והחרמש. 7.11.1924, זהבי, שם, 57.

101. A.M, "The Rise of Labor Movement in Palestine and Syria", *Inprecor* 11, June 1925

102. אל–אנסאניה היה למעשה ניסיון לשחזר בגרסה ערבית את העיתון הצרפתי ל'הומניטה. כבר ב־1925 יצר יזבכ קשר ראשון עם מערכת ל'הומניטה בפריז במטרה להפיץ את העיתון בלבנון וסוריה. דרך עניין זה נוסד גם הקשר הראשון עם המפלגה הקומוניסטית הצרפתית.

103. מאחר שהפרסומים של הקומוניסטים בסוריה ובלבנון לא היו עקביים מילא הקומינטרן את החלל האינפורמטיבי. בפרסומי הקומינטרן הפכה סוריה־לבנון, בסוף 1925, למוקד התעניינות. כותבי המאמרים, מייצרי הידע על המתרחש בסוריה, היו כולם אנשי הפק"פ ובעיקר ברגר־ברזילי וטפר, שהפכו בזכות ניסיונם למומחים לענייני הלבאנט. ראו לדוגמה: N.T., "A Blood of Bath in Beirut", *Inprecor*, August 1925; J.B. "The

Revolt in Syria", *Inprecor*, September 1925.

104. פטריק סיל, שם, עמ' 181-182.

105. Hanna Batatu, *op. cit.,* 382

106. בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, המחלקה לכתבי יד וארכיונים, פק"פ (מפלגה קומוניסטית פלשתינית), חומר ארכיוני, v1272/1927 תיק 5.

107. Haim Auerbach's secret report of 8 march 1927, in Hanna Batatu, *op. cit.,* 384

108. Hanna Batatu, *op. cit.,* 385

109. Ze'ev, Laqueur, *op. cit.,* 142

110. Hanna Batatu, *op. cit.,* 386

111. גם ע'אלב מציין את עובדת היות פעילות המפלגה כפופה "בעל־כורחה" בהוראת הקומינטרן, להנהגת הפק"פ עד 1934. מצטפא ע'אלב, שם, 19.

112. ליסט הוצג כבא כוח של ארץ ישראל, סוריה והלבנון, וחש שלא בנוח עם הגדרה זו גם בגלל הבעיה האובייקטיבית – נציג יהודי־רוסי מייצג את המזרח התיכון, וגם בגלל תהליך הערביזציה. למרות זאת, קיבל ליסט מהוועד הפועל של מופ"ר ייפוי כוח מפורש לעזור בהקמת ארגון "עזרא אדומה" בביירות ובדמשק. נחמן ליסט, "צדק הקומינטרן (ז)", קשת, 1968, 128.

113. Abstract of Intelligence (Iraq), para, 609 of June 1927. In Hanna Batatu, *op. cit.,* pp. 383-384

114. האוטוביוגרפיה של נאום, 24.2.1927. זהבי, שם, 66.

115. הזרעים הראשונים של קומוניזם הופצו בירדן ב־1926 על ידי חברי הפק"פ שארגנו קבוצה קומוניסטית בקרק שכללה מלבדם גם שני ערבים. ידיעה אחרת ממקורות "ההגנה" מצביעה על כך שבשנת 1933 שלושה שליחים קומוניסטים רוסים שהיו בדרכם חזרה מחג'אז, בעוברם בעבר הירדן, סברו שיש שם הזדמנות לייסד פעילות קומוניסטית. הם ביקרו בעמאן ונפגשו עם זכי אל־דבסתאני, פקיד במשרד הדואר הראשי. באמצעות דבסתאני הם נפגשו עם ד"ר מחמד זכי חג'אזי והטילו עליו לארגן את המפלגה הקומוניסטית בעמאן. דבסתאני וחג'אזי החלו מיד בפעולה, ואליהם הצטרפו ריאצ' אל־קאסם ושכיב אל־שקתבי. ארבעת הפעילים ניסו ליצור קשרים חדשים ברחבי עבר הירדן. אבל גבולות עבר הירדן היטשטשו, וחלק מהיוזמה ומהפעילות

הופנו גם לגדה המערבית של הירדן. באירביד אורגן סניף בהנהלתם של חליף אל־תל ומצטפא והבה אל־תל, וגם בג׳רש אורגן סניף, בהנהלתו של פאיז עלמין, במקור מג׳נין. בהמשך סיורם כינסו שלושת השליחים הסובייטים אספה אצל האשם בכ. באספה השתתפו מחמד בכ אל־מג׳אלי וחביב פארס. הם החליטו להתחיל בתעמולה נמרצת בערים ובכפרים של עבר הירדן ובקרב שבטי הבדואים והתכוונו אף לחמשם לצורך מלחמה באימפריאליזם המערבי. לאחר כינוס זה נשלחו שליחים לסביבות עמאן־עקבה ובאר שבע להיפגש עם ראשי השבטים ולעורר בהם שינוי. למעשה הייתה לפעילים הבנה מועטה, אם בכלל, בתאוריה המרכסיסטית. יותר משנטו לאידאולוגיה המרכסיסטית־לניניסטית הם נקטו עמדה המתנגדת לשלטון של עבדאללה (כפועל יוצא גם אנטי־בריטית), ולכן הם גם לא ראו עצמם שונים מגורמים לאומיים בגדה המערבית, ושלחו שליחים למרכזי מפלגת האסתקלאל בשכם, בג׳נין, בטול־כרם, ביפו ובחיפה. לאחר שהשלימו שליחי הקומינטרן בזריעת הקומוניזם המשיכה הפק״פ בעידוד הפעילות. בשנת 1936, ערב פרוץ המרד הערבי הגדול, שלחה פק״פ לעמאן את הקומוניסט אליהו בראם. בראם היה ידוע בפק״פ כבקי בלשון ובתרבות הערבית. מטרת נסיעתו הייתה להיפגש עם חליף אל־תל ועם אחדים מראשי השייח׳ים של השבטים החונים בסביבות אירביד ובגבולות הר הדרוזים כדי להסיתם נגד השלטון הבריטי. ארכיון ההגנה, חטיבה 8 תיק 35.

המפלגה הקומוניסטית הסודנית הייתה נצר לתנועה הקומוניסטית במצרים. התאים הקומוניסטיים הראשונים שלה נוצרו בקרב סטודנטים סודאנים בקהיר ב־1944, ולאחר מכן הם הפכו לחלק מ״התנועה הדמוקרטית לשחרור לאומי״, התנועה הקומוניסטית של אנרי קוריאל, שהובילה את הארגונים הקומוניסטיים במצרים בשנות ה־40. הסטודנטים הסודנים־נובים, בהנהגתו של עבדאללה ח׳ליק מג׳דוב, הושפעו מהפעילים הקומוניסטים הזרים במפלגה המצרית. הם חזרו לסודן והניחו את התשתית לייסודה של מפלגה קומוניסטית סודנית.

גם במקרה הסודאני התקיימו שני הדפוסים של המעורבות הישירה והעקיפה. את דפוס המעורבות הישירה אנו מזהים בטביעת האצבע של קומוניסטים יהודים ארצישראלים במיזוג ובאיחוד מגוון הגורמים שהרכיבו את הנקסוס של הפעילות הקומוניסטית בסודן. מאיר קופרמן, איש הפק״פ שהרצה ב״אוניברסיטה לעמלי המזרח״, נשלח בראשית שנות ה־40 לשירות של שנה בעדן ובח׳רטום – כשהוא נושא דרכון

אוסטרי מזויף ומתחזה לסוחר. בה בעת הלך בעקבות חבריו קוסוי, ברזילי, טפר, ליסט ואחרים, ועל בסיס החוגים של סטודנטים הסודנים בקהיר סייע להקמת מפלגה חדשה – "המפלגה הקומוניסטית הסודנית". בראש התנועה הועמד מנהיג זמני, הלל שוורץ, שהיה בשעתו מנהיג הארגון המצרי איסקרא, אשר יצא בשליחות זמנית לח'רטום, לסייע במיסוד הקומוניזם בסודן. שמואל דותן, שם, עמ' 249–250.

116. צריך לעשות הבחנה קלה בין סוגי המיעוטים במזרח התיכון: מיעוטים דתיים בלא שאיפות לאומיות, כגון נוצרים, שיעים, קופטים; מיעוטים לאומיים, כגון יהודים, ארמנים, כורדים; מיעוטים זרים מבחינה תרבותית ואתנית, כגון מהגרים אירופים במצרים, יהודים רוסים שהיגרו לארץ ישראל. בתנועה הקומוניסטית של המזרח התיכון אנו מוצאים נציגים משלוש הקטגוריות, אבל את קצפם של המתנגדים לקומוניזם עוררה בעיקר הפעילות הקומוניסטית של מי שהשתייכו למיעוטים הלאומיים – יהודים וארמנים – דווקא לנוכח האיום המרובע שהיה גלום בה – איום קומוניסטי, איום לאומי, איום דתי ואיום תרבותי. העוצמה של מעורבות הזרים במפלגות הקומוניסטיות במזרח התיכון הדגישה את חולשתה של התנועה בקרב הילידים, ולמעשה שיקפה את כשלונו של הקומוניזם להכות שורשים.

117. יעקב חן־טוב, בספרו המתרכז בעימות שבין הקומוניזם לציונות בארץ ישראל, ראה את העימות הזה כחלק מהעימות הגלובלי של הקומינטרן עם המערב. הסלידה שלו מהקומוניזם הובילה לטענה "שהיישוביזם" הנו למעשה "ציונות מרומזת". להערכתו, "הציונות המרומזת" של הקומוניסטים היהודים יצרה תרעומת ערבית, שהובילה לדרישה לערביזציה, ושנועדה לצמצם את "האי שוויון הגדל בין ההתפתחות הדינמית של היישוב [...] מצד אחד, לפיגור האינהרנטי של הקהילה הערבית מצד שני" (עמ' 12). החולשה העיקרית של עבודתו היא בהתייחסות לקומוניזם כאל מכלול הומוגני, ואין כל חשיבות, עבורו, אם פעולה או עמדה מסוימת ננקטו על ידי אדם, ארגון או מפלגה. ההצעה שלי לדון בתנועה הקומוניסטית כאילו הייתה "נקסוס" של פעולות היא בדיוק הפוכה מזו של חן־טוב. Jacob Hen-Tov, *Communism and Zionism in Palestine: The Comintern and the Political Unrest in The 1920s* (Cambridge, Mass: 1974)

118. בולס פרח ראה במידה רבה של פרדוקסליות את הנסיונות הללו, שכן הישוב היהודי היה בעיניו תוצר של פרויקט התיישבות קולוניאליסטי.

לכן, כפי שחלקה יק"פ על הפק"פ, סבר שכל נוכחות יהודית אירופית בארץ ישראל נובעת מהקשר קולוניאליסטי. יתר על כן, הוא העיד כי במהלך הערביזציה ראו הוא וחבריו את עתידה החשוב של התנועה הקומוניסטית בארץ ישראל ובעולם הערבי תלוי ב"המונים הערבים", בעוד שהיהודים מימין ומשמאל (בכך התכוון להכליל גם את הקומוניסטים היהודים) "מילאו תפקיד של סוכנים לאינטרסים האימפריאליסטיים באזור". בולס פרח, שם, עמ' 72.

119. המפלגה יצאה חוצץ נגד העברת הקרקעות בעפולה לידי היהודים ב־1924 והעברת אדמות עמק חפר שנים אחדות אחר כך. למרות האנטגוניזם שהדבר עורר בקרב היישוב היהודי, המפלגה לא נרתעה באופן עקרוני מלשלוח יהודים לעזרת המתנגדים להעברת הקרקעות, אלא שלא היו לה די חברים דוברי ערבית. גם בתחום הפצת הספרות המקצועית הפק"פ הכינה שפע עלונים וחוברות בערבית, והדפיסה אותם בבית הדפוס הערבי של חייט בחיפה או בבית הדפוס המחתרתי של המפלגה בירושלים. אך רישומה הממשי של הספרות הזאת היה אפסי לעומת כמותה. פעולות או כרוזים שזכו לתשומת לב כלשהי בציבוריות הערבית טבעו בים של התרעות מפני הקומוניזם והיהודים. נחמן ליסט, "גלגולי הקומוניזם בארצות ערב ובא"י", מולד, ד ב(9), תשכ"ט, עמ' 305–306.

120. פרח, שם, עמ' 67–68.

121. מכתב אל הוועד הפועל של הקומינטרן מאת אבו־סיאם בעת שהותו בפריז. 28.6.1925. זהבי, שם, 122.

122. "מכתב מהקומינטרן אל הוועד הפועל של פק"פ", 7.4.1926. זהבי, שם, 124.

123. "מכתב מהקומינטרן אל הוועד הפועל של פק"פ", 7.4.1926. זהבי, שם, 124.

124. מסמך מ־2.6.1926 בדבר "המפלגה הקומוניסטית בפלשתינה", הוועד הפועל של הקומינטרן. זהבי, שם, 83.

125. מכתב אל המזכירות לענייני המזרח הקרוב ליד הוועד הפועל של הקומינטרן, מאת שניצר (גלינצ'קלה), 22.10.1926. זהבי, שם, 124.

126. מסמך חתום בידי א' שמי על האופוזיציה בתוך המפלגה הקומוניסטית הפלשתינית 25.10.1926. זהבי, שם, 137.

127. "על התפקידים המיידים של פק"פ" 2.2.1927. למסמך זה מספר טיוטות שונות מינואר 1925. זהבי, שם, 128–129

128. מכתב מאת נאום אל מזכירות המזרח, 1.3.1927. זהבי, שם, 130.

129. מעניין לציין כי בכרוזים של המפלגה מ־1928 התקבלה המגמה החדשה שהתווה הקומינטרן בהתלהבות על כי אין יותר צורך לנהל מגעים עם התנועה הלאומית הערבית אשר החלה לשתף פעולה עם "האימפריאליזם" וויתרה על דרישתה לעצמאות מלאה ("אסתקלאל תאם"). בפק"פ סברו כי עתה יוכלו לרכז מאמציהם בהפצת הקומוניזם ללא הצורך המעיק לשכנע גורמים ערביים לאומיים לשתף פעולה במאבק כנגד האימפריאליזם. ההסברים התיאורטיים המעמיקים שנגעו בדרכים של הפק"פ לממש את המדיניות של הקומינטרן כמובן לא העלו את האפשרות של ערביזציה רדיקלית, שכללה הרחקת יהודים מהנהגת המפלגה. בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, המחלקה לכתבי יד וארכיונים, פק"פ (מפלגה קומוניסטית פלשתינית), חומר ארכיוני V1272/1929 תיק 7, מסמך 169, מתוך: בחזית, "הכיוון החדש של המפלגה הקומוניסטית הפלשתינית", יוני 1929, עמ' 2.

130. נחמן ליסט, "צדק הקומינטרן (ז)", קשת, 1968, עמ' 129.

131. מכתב אל הוועד הפועל של הפק"פ מאת מחלקת המזרח הקרוב של מזכירות המזרח של הוועד הפועל של הקומינטרן 7.12.1928. זהבי, שם, 147.

132. בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, המחלקה לכתבי יד וארכיונים, פק"פ (מפלגה קומוניסטית פלסטינאית), חומר ארכיוני v1272/1929 תיק 7, מסמך 196. באוגוסט 1932 שינתה הפק"פ, בעקבות הערביזציה, את יחסה למאורעות הכותל, ובכרוז בשפה הערבית בלבד שהופנה "לכל הפועלים, הפלאחים הבדואים והתושבים המהפכנים" צוין יום השנה לאירועי הכותל שכונה גם "יום המהפכה", שהוא נקודת ציון היסטורית שממנה והלאה הבין ה"אימפריאליזם הבריטי" כי תושבי הארץ מתנגדים לנוכחותו. בין שאר תביעות הכרוז הייתה גם התביעה לשחרר לאלתר את האסירים הערבים שנכלאו במאורעות. ראו שם, תיק 11, מסמך 286.

133. "פועלי כל הארצות התאחדו: מלחמת דמים בארץ ומעמד הפועלים (המכון למחקר מדעי, פק"פ)", ספטמבר 1929. זהבי, שם, 177.

134. "פועלי כל הארצות התאחדו: מלחמת דמים בארץ ומעמד הפועלים (המכון למחקר מדעי, פק"פ)", ספטמבר 1929. זהבי, שם, 180.

135. "פועלי כל הארצות התאחדו: מלחמת דמים בארץ ומעמד הפועלים (המכון למחקר מדעי, פק"פ)", ספטמבר 1929. זהבי, שם, 189.

136. מסמך בן 16 עמודים, תחת הכותרת: "הצעת תזיסים של השאלה

הפלשתינית", שהתקבל בישיבת מזכירות המזרח, כדי להגישו למזכירות המדינית של הוועד הפועל של הקומינטרן. 13.10.1929. זהבי, שם, 189–194.

137. "החלטת המזכירות המדינית של הוועד הפועל של הקומינטרן בעניין תנועת המרד בערביסטן", 26.11.1929. זהבי, שם, 198.

138. "החלטת המזכירות המדינית של הוועד הפועל של הקומינטרן בעניין תנועת המרד בערביסטן", 26.11.1929. זהבי, שם, 201.

139. "החלטת המזכירות המדינית של הוועד הפועל של הקומינטרן בעניין תנועת המרד בערביסטן", 26.11.1929. זהבי, שם, 202.

140. מכתב אל הוועד המרכזי של פק"פ מאת הוועד הפועל של הקומינטרן 25.3.1929. זהבי, שם, 168–172.

141. נחמן ליסט, "גלגולי הקומוניזם בארצות ערב ובא"י", מולד, ד ב(9), תשכ"ט, עמ' 305–306. באמצע שנות ה־20 הצטרף מחמוד אל־מע'רבי – תושב שכונת מנשיה ביפו, נכד לאלג'יראי שהיגר לפלשתין באמצע המאה ה־19 – לשורות הפק"פ. ב־1927 נמנה אל־מע'רבי עם ראשוני הפעילים הערבים שנשלחו ללמוד במוסקבה ב"אוניברסיטה לעמלי המזרח". עם חזרתו ארצה הפך ל"איש החזק" של המפלגה והשתלב בתהליך הערביזציה. בדצמבר 1930 מונה לחבר בוועד המרכזי החדש תחת הנהגתו של צדקי נג'אתי אל־אמיני. זמן קצר לאחר כינון הוועד המרכזי החדש נעצרו נג'אתי ומגרבי בידי הבולשת הבריטית. התביעה במשפטם התבססה על עדותו של חמדי אל־אמיני, אחיו של צדקי ומי שהסגיר את הפעילים הערבים. בעדותו טען חמדי כי במהלך לימודיהם ב"אוניברסיטה לעמלי המזרח" הוכשרו נג'אתי ומגרבי בלחימה בנשק חם. הם נידונו לשנתיים מאסר בפועל, ולאחר מכן גורשו מהארץ. זו הייתה הפעם הראשונה שגורשו פעילים קומוניסטים ערבים. העילה שמצאו השופטים לגרש את אל־מע'רבי הייתה מוצאו הצפון אפריקאי ה"זר".

עם מחמוד אל־מע'רבי גורש אחיו טאהר אל־מע'רבי. לאחר גירושם מצא כל אחד מהם את דרכו. טאהר אל־מע'רבי נסע למוסקבה והחל ללמד ערבית באוניברסיטת מוסקבה. את שמו החליף ל־מיטלמן. לאחר גירושו מהארץ, טוען חנא בטאטו, מילא מחמוד אל־מע'רבי תפקידים שונים בשליחות הקומינטרן במזרח התיכון. בשנים 1936–1937 עמד בראש "המרכז לאיחוד המפלגות הקומוניסטיות בארצות הערביות" שניהל מגעים מסוימים מטעם הקומינטרן עם מנהיגי המפלגות באזור

ובעיקר עם מנהיג המפלגה העירקית, יוסף סלמאן יוסף – "פהד" ועם ח'אלד בכדאש. Hanna Batatu, *op cit*, p. 577-579.
לאחר שלא עלו יפה משימותיו במזרח התיכון הצטרף לכוחות הרפובליקניים במלחמת האזרחים בספרד. לאחר מכן היגר לפריז והצטרף למפלגה הקומוניסטית הצרפתית. במסגרת פעילותו ביסס את הקשר בין מפלגת האם בצרפת למפלגות הקומוניסטיות הצפון אפריקאיות, בעיקר בתוניס ובאלג'יריה, וסייע בייסודן. לאחר מלחמת העולם השנייה היגר אל־מע'רבי לאלג'יריה והשתלב בהנהגת המפלגה האלג'יראית. מעדות של תופיק טובי עולה כי אל־מע'רבי לא ניתק לגמרי את הקשר שלו לפק"פ. בסוף שנות ה־50 שיגר מכתב ל"כור מחצבתו", מק"י, וביקש לברר מה עלה בגורל ביתו בשכונת מנשיה ביפו, מתוך כוונה לתרום אותו לפעילות של מק"י ביפו. בעיות של ביורוקרטיה הפריעו להוציא אל הפועל את כוונתו הטובה. לאות הוקרה והזדהות פורסמו באל–אתחאד זיכרונותיו מהפעילות הקומוניסטית בפק"פ. בקיץ 1994 התייצבה במשרדי המפלגה נערה שעלתה לארץ מרוסיה ויצרה קשר עם תופיק טובי במטרה לחפש את בית אבותיה בשכונת מנשיה. זו הייתה נכדתו של טאהר אל־מע'רבי. באופן מעניין אנו רואים כי בעוד שהסב גורש מהארץ משום שהיה קומוניסט ערבי שמקורו אלג'יראי, הרי שנכדתו זכתה לחזור ארצה במסגרת ההגירה הרוסית לאחר חיסול הקומוניזם. על פי עדותו של תופיק טובי, אפריל 1996.

142. נחמן ליסט, "צדק הקומינטרן (ה)", קשת, חוברת ג', אביב 1965, עמ' 89.
143. מכתב אל המפלגה הקומוניסטית הפלשתינית מאת המזכירות המדינית של הוועד־הפועל של הקומינטרן, 23.10.1930. זהבי, שם, 238, 242.
144. "הוועידה ה־7 של המפלגה הקומוניסטית הפלשתינית", דצמבר 1930. זהבי, שם, 254–255.
145. "הוועידה ה־7 של המפלגה הקומוניסטית הפלשתינית", דצמבר 1930. זהבי, שם, 261,266.
146. "הוועידה ה־7 של המפלגה הקומוניסטית הפלשתינית", דצמבר 1930. זהבי, שם, 276.
147. מכתב מאת הקומינטרן אל הוועדה המרכזית של פק"פ, 28.5.1931. זהבי, שם, 284.
148. מכתב מאת הוועד הפועל של אינטרנציונל הנוער הקומוניסטי, תשובה למכתבה של ברית הנוער הקומוניסטי הפלשתיני, 16.12.1930.

149. מכתב מאת א' פטרובה בנושא פעילות הפק"פ בקרב הנשים, 27.12.1930. זהבי, שם, 223–226.

150. "יחסה של פק"פ אל התנועה הלאומית הערבית", 1930, זהבי, שם, 231–232.

151. ראו: בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, המחלקה לכתבי יד וארכיונים, פק"פ (מפלגה קומוניסטית פלשתינית), חומר ארכיוני, v1272/1923 תיק 1.

152. ראו: בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, המחלקה לכתבי יד וארכיונים, פק"פ (מפלגה קומוניסטית פלשתינית), חומר ארכיוני V1272 תיק 8 מסמך 224. המקורות ההיסטוריים ממעיטים לציין את התפקיד שניתן ליהודים המזרחים בתהליך הטריטוריאליזציה ומאוחר יותר הערביזציה של הפק"פ. בולס פרח בחר לא להתייחס לתפקידם של היהודים הלא אירופים בתהליך הערביזציה. עובדה זו ניתנת להבנה, שכן פרח הציג את התהליך כולו כניסיון להיפטר מה"קומוניסטים הציונים" שהגיעו לארץ במסגרת "פרויקט קולוניאלי של הציונות". כאמור, לשיטתו כל היהודים בישוב הם למעשה תוצר של ההגירה מאירופה. ליהודים ילידים או מזרחים כמעט ולא היה מקום בספרו. פרח, שם, עמ' 80. יתרה מזאת, מסיבה זו סובר פרח כי יהודי אינו יכול להיות קומוניסט אנטי־ציוני ועדיין לשהות בארץ, שכן הוא הגיע במסגרת הציונות. לפי היגיון זה האם המסקנה הנדרשת היא "רק ליהודי יליד או למזרחי יש לגיטימציה להיות אנטי־ציוני ועדיין להיות נוכח בארץ"? ניכר כי טענותיו של פרח הם כנגד "הציונות האירופית" ותוצרי הלוואי שלה, ולא כנגד יהודים בכלל.

153. מאחר שהמפלגה הפכה לערבית היה צורך להקים אגף ליהודים. היוצרות התהפכו: ה"אחר" של המפלגה הוחלף מערבי ליהודי. יתר על כן, במהלך המרד הערבי הגדול, שעה שנחלקה הארץ לשני מחנות, יהודי וערבי, מילאה הסקציה היהודית את תפקידי המפלגה בצד היהודי. קיומה של סקציה יהודית היה המתכון לחידוש היריבות היהודית־ערבית ולהתגבשותה מחדש של המפלגה בתחילת שנות ה־40 בגוון יהודי מובהק.

154. המפלגה נהגה לפרסם לא רק כרוזים אלא גם ירחון בשפת היידיש פארויס, שמימי פריחתו בחצי השני של שנות ה־20 שקע בתחילת שנות ה־30 עד שנעלם ב־1933. את מקומו תפס הירחון אלא אל–אמאם, שהחל לצאת לאור באותה השנה.

155. "מסמך מאת הוועדה המדינית של הוועד הפועל של הקומינטרן תחת הכותרת "לכל חברי פק"פ", 27.8.1933. זהבי, שם, 304-305.

156. "מכתב דיווח מאביגדור: דו"ח על התקופה 1929-1934", 11.4.1936. זהבי, שם, 307, 310, 312, 313.

157. רק לאחר שנאסרו צברי וסלונים, בשנת 1936, הצטרף להנהגה שמואל מיקוניס, שבא אל פק"פ מן אנטיפ"א (הליגה האנטי־פשיסטית) אשר בה פעל. לאחר שנים, בשנות ה־50, הביאו סיבות הפוכות של "יהודיזציה" וניסיון חדירה לרחוב היהודי להשתלבות של יהודים קומוניסטים עירקים בהנהגת מק"י. על פי עדותו של מוסא חורי, שהיגר מעירק לישראל והשתלב בהנהגת מק"י. ראו אל–ג'דור מן אל–שג'רה דאאמתן אל–ח'צ'רה (חיפה: 1996), עמ' 189.

158. שם, עמ' 91.

159. ראו: בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, המחלקה לכתבי יד וארכיונים, פק"פ (מפלגה קומוניסטית פלשתינית) חומר ארכיוני v1272, כרוזים כלליים על הפאשיזם בתיק 12. על הקומוניסטים הגרמנים עיין מסמך 285.

160. דברי החבר אמין עארף בוועדה לחקר העבודה של פק"פ, 15.3.1935. זהבי, שם, 343.

161. דברי החבר חביב בוועדה לחקר העבודה של פק"פ, 15.3.1935. זהבי, שם, 345.

162. "החלטת הוועדה בשאלת פלשתינה", 7.5.1935. זהבי, שם, 349.

163. ראו למשל מכתבו של טליע אל המפלגה הקומוניסטית הסורית, 1.6.1936. זהבי, שם, 373.

164. מכתב שנשלח בידי שליח מיוחד מאת הפק"פ למפלגה הסורית, סודי ביותר, 14.8.1936. זהבי, שם, 379.

165. "מכתב בערבית אל המפלגה הקומוניסטית הסורית", 19.7.1936. זהבי, שם, 381.

166. "הכינוס הראשון של המפלגות הקומוניסטיות בארצות הערביות", נובמבר 1935. זהבי, שם, 324, 326, 328, 330-332.

167. יוסף אבראהים יזבכ, חכאית אול נואר פי אל–עאלם פי לבנאן, דאר אל־פארבי (ביירות: 1974), עמ' 71. תיאור זה קרוב יותר לתיאורים האנטישמיים שרווחו בעולם הנוצרי מאשר לעוינות פוליטית גרידא.

168. נחמן ליסט, "גלגולי הקומוניזם בארצות ערב ובא"י", מולד, ד ב(9), תשכ"ט, 307-308.

169. הנימוק הרשמי להדחתו (הסיבה הלא רשמית הייתה היותו יהודי־אירופי) היה דווקא "סטייה לאומנית ערבית ימנית", ללא קשר בינה ובין מדיניות הקומינטרן בארצות ערב בימים ההם. מדיניות זו, כאמור, עברה רביזיה חריפה בעקבות הקונגרס השישי, ביולי־ספטמבר 1928, שבו הובעה התנגדות לגורמים הלאומיים הבורגניים. בסוריה של תחילת שנות ה־30 התנהל מאבק בקרב ה"כתלה אל־וטניה". המנהיג הלאומי מחלב, אבראהים חננו, התנגד לכל צורה של שיתוף פעולה עם השלטון הצרפתי, ואילו מנהיגי ה"כתלה" בדמשק, ובראשם ג'מיל מרדם, נטו לקבל שיתוף פעולה מסויג. המפלגה הקומוניסטית הסורית־לבנונית, בהתאם לאסטרטגיה הקודמת של הקומינטרן, "דיפרנציאציה בתוך הדיפרנציאציה", תמכה כמובן באבראהים חננו, ובעיני מוסקבה נראה הדבר כ"סטייה ימנית". נחמן ליסט, "צדק הקומינטרן (ג)", קשת, חוברת ב', חורף 1964, עמ' 109. למרות המתח שעורר תהליך הערביזציה בין פעילי הפק"פ לקומוניסטים הסורים, טבעי היה הדבר שיוקל על הפק"פ שהפכה לערבית להזדהות וליצור מסד של שיתוף פעולה עם המפלגה הסורית. ואמנם, בה בשעה שליסט הורחק מהמפלגה הסורית־לבנונית פרסמה הפק"פ כרוז שקרא לנהגי המשאיות בארץ להצטרף לשביתת פועלי הטרנספורט בסוריה. בהתעלם מהחיכוכים המתוארים לעיל סיים הכרוז בססמאות שונות, בהן "תחי שביתת נהגי הלבנון תחת הדרכתה של המפלגה הקומוניסטית בסוריה! תחי האחדות והסולידריות של פועלי ארצות ערב!". בית הספרים הלאומי, שם, V1272/1933 תיק 12, מסמך 314.

170. ע'אלב סובר שלתוך היריבות נוצקו תכנים אתניים תרבותיים שהדגישו את הזרות של צד אחד מול האותנטיות של השני, וכי למעשה הקומינטרן לא יצר בעצמו את הבעיה ודרש את ביצוע הערביזציה, אלא הבעיה נוצרה ועליו היה לתת את הדעת לפתרונה, שהיה צידוד בבכדאש וחבריו. ראו: מצטפא ע'אלב, שם, עמ' 20.

171. אף שלא כל הפרטים שמציג רצ'א נכונים אפשר לומר כי דבריו מייצגים נאמנה את תחושת הניכור שהתקיימה במפלגה שעמדותיה הוכתבו מבחוץ על ידי פעילים ארצישראלים. דבריו של רצ'א מופיעים בספרו של מצטפא ע'אלב, שם, עמ' 23.

172. "מפלגתנו אימצה מדיניות לאומית ודרישתנו המרכזית הפכה לשחרור לאומי", אמר מזכיר המפלגה לאחר שנים, במבט רטרוספקטיבי Walter Ze'ev, Laqueur, *Ibid.*, p. 143

173. צות אל–שעב, 16 לאוקטובר 1943. עיין גם: קול העם, 5 בינואר 1944.

174. Walter Ze'ev, Laqueur, *op. cit.,* 166-167

175. מזכיר המפלגה הקומוניסטית הלבנונית פרג'אללה אל־חלו פרסם מאמר בצות אל־שעב באוקטובר 1944, וציין את חשיבות הלאומיות הערבית למאבק האנטי־אימפריאליסטי. על פי ועידת אלכסנדריה לייסוד הליגה הערבית התרשם אל־חלו מהמעמד שרכשה לבנון בוועידה ומרמת המחויבות ההדדית בין המדינות כפי שהוצהרה בוועידה. הוא תיאר את האחדות הערבית באור חיובי משום היותה גוף קונטרה־ציוני בעיניו, צות אל־שעב, 16 לאוקטובר 1944. פרג'אללה אל־חלו ראה את המאבק לשחרור לאומי בהקשר אזורי, והצהיר כי "כל ערבי לאומי כנה בלבנון, בסוריה, בעירק, במצרים ובארצות אחרות הבין כי יסוד ההתקרבות בין העמים הערבים הוא הסולידריות". ארכיון ההגנה, חטיבה 112 תיק 1308.

176. מצב פוליטי זה אפשר למפלגה הלבנונית בסוף שנות ה־40 ובתחילת שנות ה־50 לתפוס תפקיד מרכזי בעיצוב העמדות של המפלגות הקומוניסטיות, בעיקר ביחס לסכסוך הישראלי־ערבי ולתנועת השלום העולמית. בשנים שלאחר מכן עלתה חשיבותה של ביירות כמרכז הקומוניזם במזרח התיכון, גם לאחר הרעת היציבות הפנימית במדינות ערב.

177. מחמד אחמד עודה, אחד מראשי המפלגה בעבר, הגדיל לעשות והדפיס בסוף שנת 1940 כמה מהכרוזים של פק"פ בסוריה. ארכיון ההגנה, חטיבה 112 תיק 1308.

178. בהתקפותיו השגרתיות על הפק"פ תלה היישוב את אשמת הרדיקליזציה האנטי־ציונית בהשפעה העמוקה ובקשרים ההדוקים של פק"פ עם המפלגות הקומוניסטיות בעולם הערבי. ארכיון ההגנה, חטיבה 8 תיק 23 עמ' 8–9.

179. ראוף עבאס, "ד'כריאת אל־מילאד", אוראק הנרי כורייל ואל־חרכה אל־שיועיה אל־מצריה (קהיר: 1988), עמ' 165.

180. הקומינטרן היה כלי חשוב במאבקים אלה. במאבק הראשוני על הירושה בשנים 1924–1928 ניהלה השלישייה – סטלין, מזכ"ל המפלגה, קמינייב, ראש האיגודים המקצועיים העולמיים, וזינובייב, ראש הקומינטרן – מאבק קשה כנגד טרוצקי. הרלוונטיות של הטרוצקיזם – "מהפכה מתמדת" – למפלגות החוץ סובייטיות הפכה את הקומינטרן לכלי שבאמצעותו יכול היה טרוצקי לגייס את כוחו. אולם שילובו של זינובייב במאבק נגד טרוצקי הפך את הקומינטרן כולו לנתון למרות הוועדה המרכזית של המפלגה הסובייטית, שדחקה את טרוצקי מחוץ למפלגה. כך שהקומינטרן, אשר באופן טבעי נשקו האינטרסים שלו עם

טרוצקי, מצא עצמו נתון למרותה של מדיניות אנטי־אינטרנציונלית של הוועדה המרכזית. מאוחר יותר פנה סטלין ימינה וכרת ברית עם בוכרין, שהחליף את זינובייב שהודח מראשות הקומינטרן. עד סוף שנות ה־30 נפרע סטלין מכל מתחריו בני דור המהפכה, מה שאִפשר את פירוק הקומינטרן במתכונתו המהפכנית ביתר קלות, דבר שהיה עלול לערער על הדומיננטיות של ברית המועצות ומנהיגה בתנועה הקומוניסטית העולמית.

181. הפק"פ, למשל, התקשתה להסביר את הסכם ריבנטרופ־מולוטוב ואת התקופה, מספטמבר 1939 עד יוני 1941, שבה עמדה ברית המועצות מנגד. בכרוז מ־22 ביוני 1941, אשר נועד להסביר את השינוי הפתאומי במדיניות הסובייטית בעקבות ההתקפה הגרמנית, נטען כי "ברית המועצות במשך 22 חודשים במלחמה האימפריאליסטית עמלה לביצור השלום ולצמצום שטחי התפשטותה של מלחמת השוד [...] 22 חודשים עמלה הממשלה הסובייטית על הניטרליות והכשילה ניסיונות מרובים לסבכה במלחמת הדמים של היריבים האימפריאליסטיים [...] אשר לא שכחו לרגע את קיומה של המדינה הסוציאליסטית על שישית כדור הארץ. הם עקבו בחרדה גוברת והולכת אחרי ניצחון הסוציאליזם והתעצמות ס.ס.ס.ר". בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, המחלקה לכתבי יד וארכיונים, פק"פ (מפלגה קומוניסטית פלשתינית) חומר ארכיוני V1272/1929 קרטון 20–27, תיק Liga v etc., מסמך 486. אולם גם לאחר המתקפה הגרמנית עדיין לא היה ברור לקומוניסטים הארצישראלים כי מעתה ברית המועצות ניצבת לצד בעלות הברית. בכרוז מ־23 ביוני נאמר "האימפריאליזם הגרמני התקיף את ברית המועצות, אבל מאחורי גבו עומד הקפיטל הבינלאומי. בהסכמתו ובעידודו החשאי מתנהלת ההתקפה על ס.ס.ס.ר". מסמך 484.

182. קליפורד גירץ, "אידאולוגיה כמערכת תרבותית", *פרשנות של תרבויות* (ירושלים: 1990), 194.

183. היסטוריונים לאומיים ערבים נטו לייחס לבעיה הלאומית משקל כבד בעיצוב ההיסטוריה של הקומוניזם. עבד אל־קאדר יאסין אף הדגיש כי "ההיסטוריה של הפק"פ אינה אלא ההיסטוריה של הבעיה הלאומית עצמה", לפי הערכתו, "שלבי התפתחותה הם למעשה שלבי ההתפתחות של התנועה הלאומית הפלשתינית" (עמ' 88). בהתאם לכך יאסין מחלק את ההיסטוריה של המפלגה והתנועה הלאומית הפלשתינית לשלוש תקופות: "א. 1919–1933: מייסודה של המפלגה ועד לסיום השליטה

האליטיסטית בהנהגת התנועה הלאומית הפלשתינית; ב. 1939-1933: המאבק הלאומי מגיע לשיאו, ובמרד הגדול המפלגה לוקחת בו חלק בתחומים הפוליטי והצבאי; ג. 1948-1939: אלו הן שנות השפל של התנועה הלאומית הפלשתינית, ואשר השתקפו במפלגה עצמה, שנחלקה לשתיים, אחד יהודי השני ערבי" (עמ' 89-99). הנרטיב הלאומי של יאסין, שנועד להציג את הקומוניסטים הפלשתינים כחלק מהוגן מהתנועה הלאומית, מדגיש את הקשר בין הקומוניסטים הערבים לתנועה הלאומית הערבית, אך מתעלם מהקשר של הקומוניסטים היהודים והציונות. זאת ועוד, תיקוף היסטוריה כזה התעלם לחלוטין מהזירה הבינלאומית, שהייתה בעלת השפעה רבה על הקומוניזם הערבי שהוא עצמו היה חלק מתנועה בינלאומית. ראו: עבד אל־קאדר יאסין, "אל־חזב אל־שיועי אל־פלסטיני ואל־קצ'יה אל־וטניה", אל–כאתב, מרץ 1971, (120), קהיר, עמ' 88-99.

184. בולס פרח היה באותה העת המתנגד הערבי המרכזי של "החבר מוסא". הוא חלק על המדיניות במרד ועל שיתוף הפעולה עם המופתי שראה בהם ביטויים ל"סטייה לאומית" אשר במהלכה "איבדה המפלגה את זהותה העצמאית ואת הקו הפוליטי שלה". מצד שני האשים את "החבר מוסא" בסטייה לאומית גם לכיוון היהודי. אולם ניכר כי התנגדותו של פרח הייתה יותר בעלת מניעים אישיים מאשר אידאולוגיים. שכן פרח, אשר הורחק מהמפלגה ביוזמתו של "מוסא" ב־1940, היה שותף פעיל בייסוד הפלג הלאומי הערבי של הפק"פ – הלש"ל. מוסא אל־בדירי טוען בספרו לאופורטוניזם מצדו של פרח בעמדות שהציג בשעתו כנגד ה"חבר מוסא". עיין: Musa Budeiri, *The Palestine Communist Party: 1919-1948* (London 1979), p. 141

ספרו של אל־בדירי מתרכז בעיקר בפעילות של הפק"פ בקרב הערבים. עמדתו היא די מעניינת. מצד אחד הוא מברך על האינטרנציונליזם של המפלגה, שאם לא כן לא היה באפשרותה לגייס קומוניסטים ערבים ולבנות קומוניזם ערבי. מצד שני, הוא מברך על הפיצול של הערבים מהפק"פ. לאורך העבודה הוא מברך על הנטייה הלאומית אצל היהודים והערבים שבה הוא רואה כורח היסטורי.

185. כמו בכל תנועה לאומית מתהווה נוצרות סטיות כאלה ואחרות. ביחס לסכסוך היהודי־ערבי הפכו סטיות אלה את האנטי־ציונות לאנטי־שמיות. הדבר מומחש היטב בצידוד של לאומנים ערבים (המופתי אל־חאג' אמין אל־חוסייני הפלשתיני, אנטון סעאדה הלבנוני, אחמד

חסין המצרי ורשיד עלי אל־כילאני בעירק) במעצמות הציר במלחמת העולם השנייה. ראו: L. Hirszowicz, *The Third Reich and The Arab East* (London: 1966)

186. כרוזים של הפק"פ מ־1941 ואילך קראו להתנדב לצבא הבריטי. כרוזים אלה הסתיימו בססמאות הרגילות שאליהן התווספה, בעיקר עם תחילת המערכה בצפון אפריקה, הססמה "יחי הצבא הבריטי". בתוך הבריגדה היהודית פעל תא קומוניסטי שנקרא "ליגת החיילים הקומוניסטים", אשר הפיץ כרוזים שבהם שיבחו את הצבא האדום, את תפקידו העיקרי במלחמה בגרמניה ואת הסיוע שניתן לצבא האדום והחיוניות בפתיחת חזית שנייה נגד הגרמנים בצפון אפריקה. ראו: בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, המחלקה לכתבי יד וארכיונים, פק"פ (מפלגה קומוניסטית פלשתינית) חומר ארכיוני V1272/1929 תיק 24 1942 פברואר, מסמך 302.

187. עם השלמת הערביזציה הכפיף הקומינטרן את הפק"פ למרותו של בכדאש. הוא דרש מהפק"פ לוותר על הססמה "אחדות אנטי־פשיסטית", מפני שהיא נראתה לבכדאש כביטוי ללאומנות יהודית. הוא ביקש לעמעם את המוטיבים הלאומיים־יהודיים שהתגלו בזמן המלחמה בנאצים. שמואל דותן, שם, עמ' 327. בפגישה בתחנת הגבול בראש הנקרה, במאי 1943, אמר בכדאש לרדואן אל־חלו כי הצבא הגרמני הובס במדבר המערבי ושוב אין נשקפת סכנה לאזור, ולפיכך אין עוד צורך לגייס יהודים למאמץ המלחמתי – ערבים ממילא לא נטו להתגייס – משום שהגיוס מחזק את מעמד הציונות יותר משהוא תורם למאמץ המלחמה. יתר על כן, ברית המועצות יצאה מקרבות סטלינגרד וידה על העליונה. בכדאש הבהיר כי בצר לה לא היה לברית המועצות מנוס אלא לתת פורקן למוטיבים "לאומיים", אבל לאחר תבוסתה הממשמשת ובאה של גרמניה ישוב הכול לקדמותו. שם, עמ' 415.

188. דו"ח משלחת הקומינטרן לבירור מצב הפק"פ, 28.9.1942. זהבי, שם, 399, 405, 410.

189. העמדה הרשמית של הלש"ל הציגה את הפילוג כבלתי נמנע. לאחר המלחמה של 1948 התגלה באחד מבתי הקומוניסטים הפלשתינים שננטשו בשכונת קטמון בירושלים חומר ארכיוני של הלש"ל ובו מסמך שממנו אפשר ללמוד על השתלשלות האירועים שהובילו להתפלגויות בתנועה הקומוניסטית הארצישראלית וליצירת המערך האידאולוגי החדש. המסמך ביקש להעניק לגיטימציה לפילוג ולהציגו ככורח

היסטורי, וציין כי עוד לפני הפירוק הפורמלי של הקומינטרן באביב 1943 הייתה המפלגה הקומוניסטית בארץ ישראל בלתי יעילה לחלוטין משתי סיבות עיקריות: הקרקע הערבית של הארץ עדיין לא הייתה מעובדת דיה לאפשר קיום של מפלגה בעלת אידאולוגיה קומוניסטית המסוגלת לרכוש לבבות ערביים רבים; המרדף של השלטונות הבריטיים לא אִפשר לתנועה להתבסס ולהתעמק ביישום תוכניות להרחבת הפעילות ולארגון השורות. אולם מקורות הלש"ל, אשר ניסו לתת תוקף דטרמינסטי לפילוג, התעלמו מהשינויים העמוקים שחוללה מלחמת העולם השנייה, ובעיקר מ־1941, על תושבי הארץ בכלל ועל הפק"פ בפרט. באופן מעניין וביקורתי אפשר לראות במסמך זה את הגרסה הפנימית והרשמית של הליגה עצמה ביחס להיסטוריה הקצרה שלה. אולם באופן ביקורתי יש לראות אילו פונקציות של בניית תודעה עצמית מפלגתית מילא נרטיב היסטורי זה. ארכיון ההגנה, חטיבה 105 תיק 65.

190. ארכיון ההגנה, חטיבה 105 תיק 65.

191. מוסא אל־בדירי כותב על נסיעה זו בספרו ומתבסס על עדויות שנתנו חביבי ובנדכ הערות 51 ו־52: Musa Budeiri, *op cit.*, p. 178, אולם בדירי לא מדייק בעובדות. הנסיעה הייתה לביירות ולא לדמשק כפי שציין.

192. בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, המחלקה לכתבי יד וארכיונים, פק"פ (מפלגה קומוניסטית פלשתינית) חומר ארכיוני V1272/1929 תיק 1943–25, מסמך 732.

193. שם.

194. ארכיון ההגנה, חטיבה 105 תיק 65.

195. שם.

196. הטענה העיקרית של ההיסטוריונים הלאומיים הערבים – מרקץ, יאסין, פרחאן – היא שמסגרת יהודית־ערבית נועדה לכישלון, מאחר שהתנאים בארץ ישראל לא אפשרו מפגש אינטרסים בין שתי הקהילות. אחמד פרחאן, במאמר מלא טעויות, עם כותרת טעונה ("הפק"פ הייתה קורבן של תאומים לאומיים קיצוניים"), ניסה לטעון שהפק"פ תמיד נקרעה בין תפיסה קומוניסטית אמיתית ובין אותם מנהיגים יהודים אשר הושפעו מהציונות. להערכתו הפק"פ לא הייתה מסוגלת להשתחרר מהכבלים של השמאל הציוני בשל הרכבה היהודי המכריע. אחמד פרחאן, "אל־חזב אל־שיועי אל־פלסטיני צ׳חיה אל־תטרף אל־קומי אל־מזדוג׳", אל–כאתב

אל–פלסטיני, ביירות, מס׳ 6, כאנון אל־אול 1978, עמ׳ 12–40. במאמר תגובה ניסה אמיל חביבי להפריך באופן יסודי את טענותיו של פרחאן, באמצעות שתי נקודות חשובות: ״אנו קורבנות רק באותה מידה שעמנו הערבי־פלשתיני עצמו וההמונים הישראלים יהודים הם קורבנות״, והוסיף ״מחקר של מפלגה פוליטית אינו אפשרי בלי לקחת בחשבון את הנסיבות הפוליטיות שבה פעלה המפלגה״. אמיל חביבי, ״הל אל־חזב אל־שיועי אל־פלסטיני צ׳חיה אל־תטרף אל־קומי אל־מזדוג׳?״, אל–ג׳דיד, אד׳אר 1979, מס׳ 3, חיפה, עמ׳ 5–6.

197. יהושע פורת, ״הלש״ל (עצבת את־תחרר אל־וטני) תקומתה, מהותה והתפרקותה״ (1943–1948), המזרח החדש, י״ד (תשכ״ד 1964) 4, עמ׳ 360.

198. האגודות הובחנו בהרכב הנהגתן ובמידת קרבתן לקומוניזם: א. ״אגודת הפועלים הערבים הפלשתינים״ – נחשבה לימנית שבאיגודי הפועלים הערבים. האגודה נוסדה בשנת 1925, ולמעשה הייתה פרי מאמץ רציני ומאורגן ראשון לארגון הפועלים הערבים. האגודה הוקמה בחיפה, ושם גם היה עיקר כוחה. בחיפה עמדה האגודה בראש איגודי העבודה הערביים. היא הציבה לה עקרונות ״סוציאל־דמוקרטיים״ ולא קומוניסטיים. בראשה עמד אדם מוכשר ורב השפעה – סאמי טה. טה זכה להכרה פוליטית בקרב הערבים – הוא נכלל לראשונה בוועד הערבי העליון המורחב של ג׳מאל אל־חוסייני. לימים נעשה טה יריב קשה של הקומוניסטים הערבים משום שהציג אלטרנטיבה מתחרה; ב. ״קונגרס הפועלים הערבים״ היה פלג שהתפלג מ״אגודת הפועלים הערבים הפלשתינים״ ב־1945 ונטה שמאלה. זה היה איגוד פועלים בעל צביון קומוניסטי שהיה מסונף לארגון הפוליטי הלש״ל; ג. ״אגודת המשכילים״ הייתה קבוצה של קומוניסטים אינטלקטואלים ואידאולוגים שנטו למרכסיזם. בראש הקבוצה עמד ד״ר ח׳ליל אל־בדירי מירושלים.

199. קול העם, 23 ספטמבר 1945, עמ׳ 2.

200. ש׳ מיקוניס, מדיניות המפלגה הקומוניסטית הפלשתינית, חומר לקראת הוועידה התשיעית, עמ׳ 20 ספטמבר 1945. חטיבה: 35, סדרה: ועידות, מיכל:1, תיק:1, ארכיון מק״י, מכון יד־טבנקין.

201. מתוך החלטות הוועידה ה–10, עמ׳ 9–10 נובמבר 1946. חטיבה: 35, סדרה: ועידות, מיכל: 1, תיק: 2. ארכיון מק״י, מכון יד־טבנקין.

202. מתוך החלטות הוועידה ה–10, עמ׳ 9–10 נובמבר 1946. חטיבה: 35, סדרה: ועידות, מיכל: 1, תיק: 2. ארכיון מק״י, מכון יד־טבנקין.

203. יהושע פורת, "הלש"ל (עצבת את־תחרר אל־וטני) תקומתה, מהותה והתפרקותה" (1943–1948) המזרח החדש, י"ד (תשכ"ד 1964), 4, עמ' 364.
204. "החלטות הוועידה העשירית", מצוטט מתוך הודעת הוועד המרכזי של מק"י שפורסמה בקול העם, 15.10.48.
205. אל–אתחאד, 1 באוקטובר 1944.
206. מתוך דברים שנשא בולס פרח ב־19 בנובמבר 1946. ארכיון ההגנה, חטיבה 105 תיק 64.
207. צות אל–שעב, מס' 16, 10 ספטמבר 1937.
208. מאוחר יותר ב־1940 יוסף דרויש, שהיה בעל השפעה בקרב הפועלים, ושני החברים היהודים ספרדים ריימונד דואק וצאדק סעד, ההוגה החשוב ובעל ההשפעה בחוגי האינטלקטואלים, החלו לחנך ולארגן את הפועלים. ב־1945 הם המשיכו למסד את הקבוצה המרכסיסטית וב־16 במאי 1945 פרסמו את הגיליון הראשון של כתב העת הדו־שבועי אל–פג'ר אל–ג'דיד, שמנובמבר הפך לשבועון שהופץ בכל רחבי העולם הערבי. הקבוצה נודעה בשם כתב העת שלה, אל–פג'ר אל–ג'דיד. הקבוצה פיתחה כמה איגודים מקצועיים חזקים בסביבות קהיר, במיוחד איגודים מיליטנטיים של עובדי טקסטיל.
209. אל–פג'ר אל–ג'דיד, מאי 16, 1945. מתוך Tareq & Rifa, *op. cit.*, p. 93.
210. אנרי קוריאל, על מזבח השלום, (תל אביב: 1982), עמ' 28.
211. Joel Beinin, *op. cit.,* pp. 58-59
212. *Ibid.*, p. 59
213. *The Palestine Communist Union, Memorandum to The Empire Conference of Communist Parties*, ארכיון פרטי, ש' מיקוניס, מכון לבון, 91א-85-104-iv.
214. ארכיון פרטי, ש' מיקוניס, מכון לבון, 91-85-104-iv.
215. ארכיון פרטי, ש' מיקוניס, מכון לבון, 91-85-104-iv.
216. קול העם, 2 במרץ 1947.
217. ארכיון פרטי, ש' מיקוניס, מכון לבון, 135-85-104-iv. העדות של מיקוניס על ההתנגדות של תומא ובכדאש לסוגיית ההגירה מול ההצהרה המשותפת שדגלה ברוויזיה בעמדות בקשר לסוגיה זו חושפת את מידת הלחץ, ההשפעה והכפייה של שאר המשלחות, בעיקר המארחת הבריטית, על הנציגים הערבים תומא ובכדאש.

218. ארכיון פרטי, ש' מיקוניס, מכון לבון, iv-104-85-91.
219. ארכיון פרטי, ש' מיקוניס, מכון לבון, תיק 104-85-91.
220. ארכיון פרטי, ש' מיקוניס, מכון לבון, iv-104-85-א91.
221. ועידת המפלגות הקומוניסטיות של האימפריה הבריטית, 3.3.1947–26.2. תעודות על בעיית פלשתינה. ארכיון פרטי, ש' מיקוניס, מכון לבון, iv-104-85-91.
222. ארכיון פרטי, ש' מיקוניס, מכון לבון, תיק 91–85–104.
223. עם עליית הנאציזם הוקמה בפריז ב־1936 "הליגה העולמית למלחמה באנטישמיות", אשר הנהגתה הורכבה בעיקר מיהודים. לליגה היו סניפים מקומיים בארצות שונות, בהן מצרים. בראש הסניף המצרי עמד עורך הדין ליאון קסטרו, בעבר מקורבו של סעד זע'לול ודובר הופד באירופה. הליגה למלחמה באנטישמיות איגדה במצרים יהודים מזרמים שונים – אנשי אליאנס, אורתודוקסים, ציונים וכמובן גם קומוניסטים. בצדק רואה יאסין בשיתוף פעולה זה רקע להופעת הליגה למלחמה בציונות. שכן כתוצאה מפעולה משותפת וסדר יום משותף נוצרה חפיפה בין קומוניסטים לציונים, אותה התכוונו הקומוניסטים לבטל באמצעות הקמת הליגה למלחמה בציונות. ראו: עבד אל־קאדר יאסין, "אל־ראבטה אל־אסראאיליה למכאפחת אל־צהיוניה", שאון פלסטיניה, מס' 36, אוגוסט 1974, עמ' 106–107.
224. במצרים נערכו ב־1946 מעצרים המוניים בקרב קומוניסטים בפקודת ראש הממשלה אסמאעיל צדקי, ובמהלכם האשים צדקי את הקומוניסטים המצרים בקנוניה עם הציונות, אשמה שהתבססה על היחס הדו־משמעי של כמה יהודים כלפי הציונות. ספר הסתה שכתבו משכילים סורים כנגד הקומוניזם הסורי טרח להוכיח שיש קשר בין הציונות לקומוניזם הערבי, באמצעות ציון העובדות ההיסטוריות הידועות ולפיהן את המפלגות האלה יסדו יהודים רוסים מפלשתינה, ובמהלך השנים הראשונות לקיומן הן היו תחת שליטה ובקרה של פק"פ. עיין: אל–שיועיה עאריה: בחת' עלמי מסתנד אלא אל–ות'אאק אל–סריה אל–רסמיה ללחזב אל–שיועי אל–סורי, (לא מצוין שנה ומקום ההוצאה, כנראה אחרי 1955), עמ' 1.
225. כלומר הבחנה בין קומוניסטים ערבים לקומוניסטים יהודים־רוסים בארץ ישראל, קומוניסטים יהודים־אירופים (שהיגרו לארצות ערב, בעיקר למצרים) וקומוניסטים יהודים ילידים (בעיקר בעירק ובמצרים).

226. עבד אל־קאדר יאסין, "אל־ראבטה אל־אסראאיליה למכאפחת אל־צהיוניה", שאון פלסטיניה, מס' 36, אוגוסט 1974, עמ' 112.
227. חסנין היכל, שם, עמ' 48–49.
228. Joel Beinin, *op. cit.,* p. 60
229. קול העם, 21 ספטמבר 1947.
230. כמו במצרים גם בעירק הוקמה "ליגה למלחמה בציונות", על ידי קבוצת יהודים חברי המפלגה ב־1945, במטרה לענות על הצרכים של הקומוניסטים היהודים ולפתור את מצוקות הזהות שהם נקלעו אליהן עם ההסלמה בסכסוך ועלייתו לסדר היום הציבורי בעירק. בשעה שממשלת עירק בראשות תופיק אל־סוידי דחתה ניסיונות ובקשות לאישור פעילותם של ארגונים קומוניסטיים אושרה הקמתה של ה"ליגה האנטי־ציונית" שפעלה בתמיכתה, והורשתה להתקיים במשך זמן מה. לאחר זמן הצהירה ממשלת עירק שכוונותיה היו שהליגה תופיע בשם יהודי עירק לפני ועדת החקירה האנגלו־אמריקאית בנושא ארץ ישראל. אולם, הקמת ה"ליגה למלחמה בציונות" שירתה לא רק את ממשלתו של אל־סוידי אלא גם את המפלגה הקומוניסטית העירקית. שכן, מצד אחד, פעילות אנטי־ציונית הייתה צורך דחוף בשל כוחה המתגבר של הציונות בקרב יהודי עירק והכרסום בכוחה של המפלגה בקרב היהודים. מצד שני, המפלגה ניצלה את המסגרת החוקית של ה"ליגה למלחמה בציונות" לתעמולה קומוניסטית בכלל עד שממשלת עירק אסרה עליה, ביולי 1946, להמשיך ולפעול. Walter Ze'ev, Laqueur, *op. cit.,* 184-185
231. בכינוס הוועד הפועל של האינטרנציונל המקצועי בפראג ביוני 1947 הצליח נציג "קונגרס הפועלים הערבים בפלסטין" למנוע העברה של הצעה, של משלחת ההסתדרות, בעזרת נציגי לבנון, הודו ורוסיה. אל–אתחאד, 16 יוני 1947.
232. כאמור, היו לכך סיבות שונות שאינן קשורות כלל במזרח התיכון אלא בהתפתחותה של ברית המועצות עצמה: עלייתו של סטלין, האיום שראה בקומינטרן ובכל פעילות מהפכנית חוץ־סובייטית, הפחד מפני אלטרנטיבה אידאולוגית שתצמח מחוץ לברית המועצות, התפיסה של "סוציאליזם בארץ אחת", הצנטרליזם האישי שהחליף את הוועד המרכזי של המפלגה, החיסול של כל היריבים האידאולוגיים ועוד.
233. למעשה, כבר באוגוסט 1946 החל תהליך ההשפעה של הסובייטים על עמדת מק"ה ביחס לחלוקה. בניסיון להפקיע את סוגיית פתרון הסכסוך

מידי מעצמות המערב, נפגשו מיקוניס ואסתר וילנסקה עם שני פקידי הצירות הסובייטית בביירות, במטרה לקדם את ההבאה של שאלת ארץ ישראל אל האו"ם. ארכיון ההגנה, חטיבה 112 תיק 1308. מסמך 207. הם, כמובן, לא תיארו לעצמם שהאו"ם הוא זה שיחליט החלטה מרחיקת לכת בעד החלוקה שכה התנגדו לה.

234. במק"ה צמצמו את ההסבר על חוסר האחדות בין שני הארגונים לטענה שהדבר היה נעוץ ב"שאלה ארגונית פנימית". קול העם, 14 ביולי 1947. ייתכן שעמדת הוועדה בעד חלוקה הושפעה גם מההמחשה של הפילוג הפנים קומוניסטי בין הלש"ל ובין מק"ה על אף שחלקו דעות פחות או יותר דומות ביחס לפתרון.

235. מיקוניס, במבט רטרוספקטיבי במהלך ועידה משותפת של מק"י עם המפלגה הקומוניסטית הירדנית במוסקבה ב־1964, הסביר מדוע איחרה מק"י להכיר בזכות ההגדרה העצמית של העם היהודי: "הדבר אשר הקשה עלינו לנקוט עמדה זו הוא האופי האנטי־ערבי אותו שיוו המנהיגים הציונים למאבק היהודים לעצמאות. מאבקם היה מצד אחד מאבק למען העצמאות ומצד שני מאבק שוביני נגד הערבים". פרוטוקול סדרת המפגשים בין המפלגה הירדנית למק"י ב־25 ביולי 1964.

236. אל–עקדה אל–פלסטיניה, עמ' 9. מתוך: יהושע פורת, "עצבת אל־תחרר אל־וטני", שם.

237. אל–אתחאד, 30 יוני 1946.

238. מתוך מכתב שנשלח ממזכירות מ.ק.ה לליגה לשחרור לאומי ב־29.3.1946, חוזר מס' 9, ארכיון פרטי, ש' מיקוניס, מכון לבון, iv-104-85-35.

239. ארכיון פרטי, ש' מיקוניס, מכון לבון, iv-104-85-35.

240. ארכיון פרטי, ש' מיקוניס, מכון לבון, iv-104-85-35.

241. ארכיון פרטי, ש' מיקוניס, מכון לבון, iv-104-85-35.

242. ארכיון ההגנה, חטיבה 105 תיק 64. תומא, בשונה מחבריו בהנהגת הלש"ל, היה לאומי יותר משהיה קומוניסטי, ומכאן נבעה גם ביקורתו על המעורבות הסובייטית ותמיכתו בוועד הערבי העליון, שבו הוא ראה "סמל לאחדות הערבית". הדחייה של המרכיבים האימפריאליסטיים שבקומוניזם דחפה, אפוא, את תומא, כמו את מרבית הקומוניסטים הערבים בסופו של דבר, לחיק הלאומיות הערבית.

243. ראו גליונות אל–אתחאד מ־26.5.46–26.6.46.

244. ארכיון ההגנה, חטיבה 105 תיק 65.

245. "טריק פלסטין אלא אל־חריה", עמ' 67–70. מתוך יהושע פורת, "הלש"ל (עצבת את־תחרר אל־וטני) תקומתה, מהותה והתפרקותה (1943–1948)", המזרח החדש, י"ד (תשכ"ד 1964) 4, עמ' 362.
246. יא אבנא שעבנא אל–ערבי אל–אביין, אוגוסט 1947 ארכיון ההגנה, חטיבה 105 תיק 65.
247. "טריק פלסטין אלא אל־חריה", עמ' 70. מתוך יהושע פורת, שם, עמ' 362.
248. אל–תקסים משרוע אסתעמארי אוקטובר 1947, ארכיון ההגנה, חטיבה 105 תיק 65.
249. אל–אתחאד, 20 אוקטובר 1947.
250. ארכיון ההגנה, חטיבה 105 תיק 65.
251. ניכר כי עמדותיו של תומא עברו התפתחות רעיונית מעניינת במהלך שנות ה־40, אשר השתקפה בהבדלים שהיו קיימים בין התייחסויותיו הרשמיות, לרוב הכתובות, ובין התייחסויותיו הלא־רשמיות – שיחות בעל־פה. בארכיון ש"י ההגנה מופיעות מספר ידיעות שמקורן בשיחות שניהל עם מודיע של הש"י הערבי, שבהן תקף את ברית המועצות באופן חריף ביותר. ייתכן ותומא הרגיש משוחרר יותר בשיחות סתמיות אלה מאשר בהצהרות רשמיות כתובות ומחייבות. ארכיון ההגנה, חטיבה 105 תיק 65.
252. Joel Beinin, *op. cit.*, p. 47
253. ב. בלטי, קול העם, 17.4.1948.
254. צות אל–שעב, 23 נובמבר 1945.
255. אל–אתחאד, 28.8.1946.
256. אל–אתחאד, 28.8.1946
257. צות אל–שעב, מס' 49, 20 אוקטובר 1947.
258. קול העם, 14 במרץ 1948.
259. ברטרוספקטיבה התייחסה המפלגה הסורית לתמיכתה בחלוקה בוועידת המפלגה ב־1969. במהלך סקירה היסטורית של האירועים מ־1948 חזרו הקומוניסטים הסורים לטענה המסורתית בדבר אשמת המשטרים המסורתיים ב"אסון שנפל על ערביי פלסטין". על פי טענתם המעודכנת: "הריאקציה נחלצה וסייעה מבחינה מסוימת לגירוש ולבריחה של ערביי פלשתין, ובד בבד אפשרה לישראל לעשוק את החלק הערבי החדש בפלשתינה". קצ'ית אל–חלאף פי אל–חזב אל–שיועי אל–סורי, דאר אבן ח'לדון, 1972,ביירות. עמ' 80. במסגרת האווירה האנטי־ישראלית

הקיצונית ששררה בסוריה בשנות ה־60, המפלגה הקומוניסטית לא הייתה מעוניינת להעלות באוב סוגיות היסטוריות שהיו מנכרות אותה מהחברה הסורית. על כן, מתוך רצון להימלט מביקורת קטלנית ולשמר את מעמדם בפוליטיקה הסורית, נמנעו הקומוניסטים מלהזכיר את תמיכתם בחלוקה והעדיפו להזכיר את הרדיפות אחר הקומוניזם הערבי בלי להזכיר את המניעים לכך: "כל זה לווה באווירה קשה נגד ברית המועצות ונגד המפלגות הקומוניסטיות במזרח התיכון". שם, עמ' 80.

260. בראשית 1945, בולס פרח ומח'לץ עמר, בשם "קונגרס הפועלים הערבים", דחפו את אל־פג'ר אל־ג'דיד לשלוח משלחת לוועידת הייסוד של "הקונגרס העולמי של האיגודים המקצועיים" אשר כונס בפריז, אפריל 1945. מטרתם הייתה ליצור נוכחות ערבית שתעמוד מול הנוכחות הציונית – הסתדרות העובדים הכללית. בוועידה השתתפו חברי איגודים מצריים ואחד מחברי אל־פג'ר אל־ג'דיד. המטרה של פרח ועמר הושגה, הנוכחות הערבית צמצמה את השפעתה של הסתדרות הפועלים של ארץ ישראל בפדרציה. ראו: Joel Beinin, *op. cit.*, 55-57

261. יתרה מזאת, שיתוף הפעולה בין הליגה לאל־פג'ר אל־ג'דיד התקיים גם ברמה האידאולוגית בצורה של החלפת עמדות משותפות. מח'לץ עמר כתב באל–פג'ר אל–ג'דיד, בנובמבר 1945, מאמר שבו קרא לפועלים הערבים "להילחם בציונות בשורות הפועלים, תוך הצגתה כתנועה קפיטליסטית קולוניאלית. אל–פג'ר אל–ג'דיד, 1 בנובמבר 1945. מתוך: Ismael Y. Tareq & El-Sa'id Rifa, *op.cit*. p. 94

262. בהקדמה האפולוגטית שלו נכתב: "זה אולי ייראה מוזר לקורא, שאני דן בפלשתינה תוך כדי ההתקוממות הלאומית המצרית". צאדק סעד, פלסטין פי מח'אלב אל–אסתעמאר (קהיר: 1946).

263. אל–ג'מאהיר, 24 דצמבר 1947.

264. אל–ג'מאהיר, 24 דצמבר 1947.

265. אל–ג'מאהיר, 24 דצמבר 1947.

266. אל–ג'מאהיר, 24 דצמבר 1947.

267. אל–ג'מאהיר, 24 דצמבר 1947.

268. Joel Beinin*, op. cit.,* p. 60

269. *Ibid*., p. 60

270. המפלגות הקומוניסטיות בצפון אפריקה בתחילת דרכן לא היו יותר מאשר סניף של המפלגה הצרפתית, ורק מאוחר יותר הפכו למפלגות שגם במתכונתן העצמאית היו בקשרי תלות במפלגה הצרפתית.

באלג׳יריה ייסוד המפלגה הקומוניסטית הצרפתית וההחלטה על הצטרפות לקומינטרן (1920) היו במידה רבה תוצאה של פעילים קומוניסטים אלג׳יראים. מ־1921 חלק האגף האלג׳יראי של המפלגה הקומוניסטית הצרפתית על ההנהגה ועל התזות של הקומינטרן וסירב לראות בתנועה הלאומית הערבית כבעלת ברית. רק ב־1935 החלו ניצנים של אוטונומיה להופיע באגף האלג׳יראי של המפלגה הצרפתית, אך עדיין בשליטה כמעט מוחלטת של התושבים הצרפתים. באופן יוצא דופן ניהלה המפלגה קו אנטי־לאומי ואנטי־דתי, ואף הסתייגה מפיצולה של אלג׳יריה על רקע לאומי, והסתפקה בעצמאות בלבד.
במרוקו החלו הקשרים הראשונים עם התנועה הקומוניסטית העולמית במרד הגדול בהרי הריפים (1924–1925). המפלגה הצרפתית סייעה למנהיג המרד עבד אל־כרים. ״הענף המרוקאי״, כפי שנקרא הארגון הקומוניסטי במרוקו על ידי המפלגה הקומוניסטית הצרפתית, נוסד בתחילת שנות ה־30 על ידי עורך דין יהודי בשם לאון סולטאן. רק ב־1943 הקימו הקומוניסטים המרוקאים מפלגה עצמאית (המזכ״ל היה עדיין לאון סולטאן), והיא הורכבה ברובה על ידי זרים והיהודים. לאחר מותו של סולטאן מונה תחתיו עלי יטה, פועל מרוקאי שהיה חבר במפלגה הקומוניסטית בצרפת וחזר למרוקו. במהלך המאבק לשחרור לאומי נקטה המפלגה מדיניות מפשרת כלפי המחנה הלאומי והציעה לכונן חזית לאומית עם מפלגת האסתקלאל.
בתוניס, ״האגף התוניסאי״ של המפלגה הצרפתית בתחילת שנות ה־20 לא מנה יותר מכמה מאות, אשר דוכאו ביד חזקה על ידי השלטונות הקולוניאליים הצרפתיים. רק ב־1934 התארגנו הקומוניסטים התוניסאים במפלגה תוניסאית עצמאית. המפלגה הקומוניסטית התוניסאית נטתה לשיתוף־פעולה עם האלמנטים הלאומיים ובעיקר עם מפלגת אל־דסתור, ומאוחר יותר הנאו־דסתור תחת הנהגתו של חביב בורגיבה.

271. ארכיון פרטי, ש׳ מיקוניס, מכון לבון, iv-104-85-91.

272. ארכיון פרטי, ש׳ מיקוניס, מכון לבון, iv-104-85-91.

273. ארכיון פרטי, ש׳ מיקוניס, מכון לבון, iv-104-85-91.

274. ארכיון פרטי, ש׳ מיקוניס, מכון לבון, iv-104-85-91.

275. אל–ג׳מאהיר, שהוציאה לאור ה״תנועה הדמוקרטית לשחרור לאומי״ של אנרי קוריאל, שהיה שופרה החשוב ביותר של התנועה הקומוניסטית המצרית עד 1948, נסגר בשנה זו בשל הביקורת החריפה שהעביר על המלחמה. בסוריה ובלבנון נסגר צות אל–שעב, הביטאון הרשמי של

המפלגות הקומוניסטיות של סוריה ולבנון שהופץ גם בחוגי השמאל בארץ ישראל. הפדרציה הלבנונית של הפועלים והפקידים, בראשות מצטפא אל־עריס, הוציאה את אל–עמאל, עיתון האיגוד המקצועי. העיתון הופיע עד שנת 1949 ואז, בעקבות המלחמה, נסגר עם סגירת הארגון עצמו. בעירק לא הצליחה המפלגה הקומוניסטית להוציא בגלוי את ביטאונה אל–קאעדה, והוא הופיע במחתרת. ואולם, בשל ריבוי הפלגים הקומוניסטיים, הוצאו גם אל–ראבטה, אל–מג׳לה, ואל–וטן, שבו השתתפו גם חוגים אחרים לא קומוניסטיים. בארץ ישראל הוציאו הקומוניסטים הערבים שהיו מאוגדים ב"ליגה לשחרור לאומי" את השבועון אל–אתחאד ואת הדו־שבועון אל–ע׳ד. עיתונים אלה רכשו השפעה רבה משום שהיו מקור ראשוני לסקירת האירועים בארץ ישראל ובזכות התפוצה הרחבה שזכו לה גם בבירות הערביות דמשק, ביירות, קהיר ובגדד. משלוחים מיוחדים היו נשלחים אף למנהיגי המפלגות הקומוניסטיות בצפון אפריקה ואפילו בסודן.
דיכוי התנועה הקומוניסטית באמצעות סגירת עיתוניה זכה להצלחה חלקית. העיתונות הקומוניסטית הוסיפה לצאת לאור במחתרת ולייצג את הקומוניסטים. בסוריה ובלבנון הופיע במחתרת בקביעות נצ׳אל אל–שעב. בעירק לא מנעה הוצאתם להורג של "פהד", המזכיר הכללי של המפלגה הקומוניסטית, וחבריו בפברואר 1949, את המשך הופעתם של אל–קאעדה ושני עיתוני פועלים אחרים, צות אל–עמל וצות אל–כפאח. בארץ ישראל, בעיקר בשטחים שהיו תחת שליטת עבדאללה, פרסמה ה"ליגה לשחרור לאומי" את אל–מקאומה אל–שעביה, שהפך לשופר האופוזיציוני הראשי כנגד השלטון ההאשמי. על אף הרדיפות הצליח העיתון להופיע במחתרת באופן קבוע. במקביל יצא לאור גם עיתון ספרותי בסטנסיל — אל–טליעה.

276. גם חודשים לאחר קבלת תוכנית החלוקה נדמה כי הלש"ל דיברה בקולות שונים. בכרוז זה המשיכה הלש"ל לדרוש את הפתרון של "מדינה פדרטיבית דמוקרטית והסכמת שני העמים על הזכות להגדרה עצמית". קול העם, 11 ביולי 1948.

277. ארכיון ההגנה, חטיבה 105 תיק 65.

278. בפברואר כתבו חברי הלש"ל בירושלים מכתב תלונה למפקח על המזונות על סידורי הלחם בעיר העתיקה ודרשו פיקוח ושיפור בחלוקה של הלחם. ארכיון ההגנה, חטיבה 105 תיק 65.

279. כרוז ממאי 1948 מאזור ירושלים סיים בתביעה הנדרשת מהביקורת:

"לעריכת מועצה כללית של ועדי ההגנה בשכונות, לקבלת החלטות ברורות, שבעזרתן אפשר יהיה להשתלט על המצב, להרגיע את הרוחות, לארגן אמצעי הגנה, למנוע את פעולותיהם של אנשים בלתי אחראים ולהוקיע את הידיעות הכוזבות והפרובוקציוניות המופצות על ידי המשטרה הבריטית". כרוז של הלש"ל, 19 בינואר 1948, ירושלים. ארכיון ההגנה, חטיבה 105 תיק 65. הכרוז התייחס לסדרת ההתנגשויות החריפות שאירעו בדצמבר־ינואר 1948. בעקבות החלטת הוועד הערבי העליון לדחות את החלוקה מכול וכול ולפתוח בשביתה בת שלושה ימים החל מ־1 בדצמבר, ניתן האות להתפרעויות של המוני ערבים בערים הגדולות. ב־2 בדצמבר הסתער המון ערבי על המרכז המסחרי בירושלים. בין דצמבר לינואר החלו מתנדבים ערבים להסתנן לארץ. חוד המחץ שלהם היו גדודי "צבא השחרור הערבי". בעקבות כך בינואר נערכו התקפות על ישובים יהודיים במטרה לכבשם. כפר־סאלד ב־9 עד 10 בינואר, כפר־אוריה ב־11 בינואר, וגוש־עציון ב־14 בינואר.

280. לנין טבע את המושג "דפטיזם־מהפכני" (Revolutionary-Defeatism) בתחילת מלחמת העולם הראשונה כביטוי לגישתו הייחודית לעמדה האנטי־מלחמתית שחלחלה באינטרנציונל השני. לנין סבר כי תבוסתה הצבאית של רוסיה תהיה לטובת המהפכה. הוא לא קרא לפעולה ישירות של המהפכנים הסוציאליסטים כדי להחיש את התבוסה של רוסיה, אלא סבר שאף שהתעמולה המהפכנית עשויה להחליש את כוחה הצבאי של רוסיה, חובת כבוד היא להם, המהפכנים הרוסים, ליטול על עצמם את הסיכון, מתוך תקווה שהמהפכנים הגרמנים יעשו כמותם, ובסופו של דבר יובסו כל הממשלות האימפריאליסטיות בזכות מאמציהם המשותפים של כל האינטרנציונליסטים. למרות עמדתו של לנין, טרוצקי ועמו רבים מתומכי לנין סירבו לקשור את המהפכה באופן בלעדי כל כך בתבוסה. במהלך השנים נעשה שימוש בקרב קומוניסטים בפרשנות רחבה יותר של המושג שלפיו "ככל שרע כך יהיה יותר טוב". כלומר לתבוסות יש תפקיד היסטורי בלתי מודע של הכנת הסיטואציה ההיסטורית למהפכה. ניכר כי המושג מושפע מתפיסת "עורמת התבונה ההגליאנית" שגם מרכס עשה בה שימוש, ולפיו את התהליך ההיסטורי מעצבת המשמעות, המשוחררת מכוונתם הסובייקטיבית של מחוללי התהליך.

281. שם. ההתקפה על גוש־עציון ב־14 בינואר הייתה הראשונה בסדרת התקפות שהובילו במאי 1948 להתמוטטות הגוש. על ההתקפה פיקד עבד אל־קאדר אל־חוסייני והיא מנתה כוח ערבי של כאלף לוחמים.

כתוצאה מעמידה עיקשת של לוחמי הפלמ"ח בגוש נהדפה ההתקפה. בצד היהודי נמנו שלושה הרוגים, ואילו בצד הערבי עשרות רבות. מכאן שהכרוז התייחס למותם המיותר של "הקורבנות הנקיים" אשר הנם ההרוגים הערבים הרבים ולא היהודים.

282. ארכיון ההגנה, חטיבה 105 תיק 65.

283. קול העם, 10 במאי 1948.

284. קול העם, 11 במאי 1948.

285. נדא לג'נוד אל–ערב, יוני 1948. דפוס זה של פנייה לחיילים כבעלי ברית שיש להאיר בפניהם את המניפולציה שעשו בהם שולחיהם היה נפוץ עוד קודם. הקומוניסטים בסוריה ולבנון הפנו ב־1925 בכרוזים בצרפתית קריאות לחיילים הצרפתים במהלך המרד "לא לירות במורדים"; הפק"פ נהגה להפנות מכתבים בשפה האנגלית לחיילים הבריטים בקריאה לא להשתתף בדיכוי הפועלים היהודים והערבים. ראו: בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, המחלקה לכתבי יד וארכיונים, פק"פ (מפלגה קומוניסטית פלשתינית) חומר ארכיוני V1272 תיק 9 מסמך 258.

286. נדא לג'נוד אל–ערב, יוני 1948.

287. כאמור, הכרוז הופץ בין חיילי מצרים בדרום ובקרב חיילי חיל המשלוח העירקי במשולש. מעניין לציין כי בין מפקדיהם היה קולונל צעיר, ג'מאל עבד אל־נאצר, ועל חיילי הכוח העירקי במשולש פיקד עבד אל־כרים קאסם. ידוע לנו כי בשל כרוז זה נרדפו מנהיגי הליגה על ידי הצבאות הערביים. מכאן אפשר להניח כי מפקדי הכוחות שהוציאו את הוראות המעצר כנגד מנהיגי הלש"ל היו מודעים לקיומו של הכרוז ולתוכנו המהפכני, שייתכן והשפיע שנים אחדות לאחר מכן, שעה שעבד אל־נאצר ב־1952 וקאסם ב־1958 – ביצעו הפיכות רבות משמעות במצרים ובעירק. הרקע להפיכות האלה תאם להפליא את תוכנו של הכרוז ונבע ביסודו מכעס על ניהול המלחמה, תוצאותיה והטחת האשמות בעקבות כשלונה, עם הרצון לשינוי הסדר החברתי הישן. מה שממחיש את השפעת המלחמה בארץ ישראל על מהפכת הקצינים במצרים הם דבריו של עבד אל־נאצר: "נלחמנו בארץ ישראל, אך חלומותינו היו במצרים, כדורינו כוונו לעבר החפירות מולנו, אך לבותינו ריחפו בארץ מולדתנו הרחוקה, אשר הייתה באותה עת טרף לשיני הזאבים שהחריבוה [...] לא דיברנו אלא על מולדתנו וכיצד עלינו לגאלה". ג'מאל עבד אל־נאצר, פלספת אל–ת'ורה, עמ' 57–56.

במבט לאחור אפשר לומר שעבד אל־נאצר וקאסם, כל אחד בדרכו,

יישמו את קריאתו של הכרוז – "חזרו לארצותיהם והפנו את כידוני רוביהם כלפי המשטר הריאקציונרי". ייתכן שהרטוריקה הקומוניסטית של המלחמה, שכאמור עוצבה מתוך האימפריאליזם התרבותי של הקומוניזם, הרחיקה לכת בהשפעתה והטביעה את חותמה על עיצוב הפוליטיקה הערבית, בעיקר על המשטרים המהפכניים, שנים לאחר המלחמה.

288. קול העם, 13 ביולי 1948.

289. ארכיון ההגנה, חטיבה 105 תיק 65.

290. קול העם, 28 בנובמבר 1948.

291. הנוסח המלא הציע מגוון רחב של נושאים לשיתוף־פעולה: "1. לסיכול תככי האימפריאליזם והריאקציה הערבית; 2. לליכוד כל כוחות השלום בין היהודים והערבים; 3. לביצוע העצמאות אשר הוחלט עליה באו"ם; 4. למען שוויון הזכויות של המיעוט הלאומי בשתי המדינות; 5. להחדרת ההכרה בדבר חיוניות שיתוף בין שתי המדינות בעתיד; 6. לחיים דמוקרטיים בשתי המדינות; 7. למניעת הפיכת המדינה היהודית לדומיניון בריטי ולספח את החלק הערבי של הארץ לעבר הירדן; 8. נגד כל התערבות ישירה ובלתי ישירה של האימפריאליזם הבריטי והאמריקאי בענייני שני העמים". יעקב זילבר, "שיתוף פעולה ערבי־יהודי הכיצד?", קול העם, 26 בינואר 1948, עמ' 2.

292. בכרוז נאמר: "קונגרס הפועלים בנצרת נותן מקום לאפשרות כמו שנתן תמיד לפועלים בלי הבדל לאום או השתייכות מפלגתית לפעול יחד תחת הססמה לאחדות מעמד הפועלים למלחמה על העלאת רמת החיים של כל הפועלים". קול העם, 24 בספטמבר 1948.

293. אל–ג'מאהיר, מרץ 1948.

294. בכרוז נכתב: "בני סוריה ולבנון! החוגים הריאקציונריים בבירות הארצות הערביות מנסים לנצל את אסונה של פלשתינה המעונה, לטהר מכל עוון את האימפריאליזם האנגלו־אמריקאי ולהצדיק את כניעתם בפניו, אבל ההמונים יודעים כי שורש הצרה בפלשתינה הוא אותו אימפריאליזם השואף לשעבד את המזרח הערבי כולו. תוכנית הנאמנות אינה אלא הוכחה חדשה כי השותפים האמריקאים והבריטים הם שעוררו את השחיטות בפלשתינה כדי לחזק את שלטונם בצורה ישירה או על ידי משרתם המלך עבדאללה מעבר הירדן". קול העם, 27 במאי 1948 עמ' 2.

295. קול העם, 25 באפריל 1948.

296. קול העם, 5 באוגוסט 1948.
297. הכרוז הדגיש את משקלם של הקומוניסטים הערבים במלחמה בצבאות ערב כנתון היסטורי המכשיר את הקומוניסטים להיות בעלי ברית של מדינת ישראל: "בזמן שמכריז שרתוק על נכונותה של ישראל להסכים לשלטון עבדאללה על חלקים שנקבעו בחלק של ארץ ישראל הערבית, מנהלים 'הלש"ל' ו'קונגרס האגודות המקצועיות' מלחמת גבורה למען הצלת החלק הערבי של ארץ ישראל משלטון בריטי באמצעות עבדאללה. מלחמה זו של הדמוקרטים הערבים היא אינטרס של העם הערבי והעם היהודי כאחד [...] לכן יש להתייחס בתשומת לב גדולה ביותר למתרחש בקרב ההמונים הערביים בשטחים הכבושים על ידי צבא ההגנה, בשטח האויב ובמחנות הפליטים בארצות השכנות. קיימת שם תסיסה עצומה ונכונות לתת יד לביצוע החלטות האו"ם בדבר הקמת שתי מדינות עצמאיות בארץ ישראל [...] עתה אנו עומדים במבחן". קול העם, 5 באוגוסט 1948.
298. קול העם, 10 באוגוסט 1948. אמנם בזמן קצר במהלך המלחמה נטתה עמדתו של בן גוריון בעד הקמת המדינה הערבית מתוך חשש מהסכנה הבריטית שנבעה מהנוכחות של הבריטים בעבר הירדן.
299. קול העם, 18 אוגוסט 1948.
300. Walter Ze'ev, Laqueur, *op. cit.,* p. 111
301. יהושע פורת, שם, עמ' 363.
302. אל–דפאע, 18 באפריל 1948. מתוך: יהושע פורת, שם.
303. נצ'אל אל–שעב, 1 במאי 1948 (27).
304. ארכיון ההגנה, חטיבה 105 תיק 65.
305. ארכיון ההגנה, חטיבה 105 תיק 65.
306. Batatu Hanna, *The old Social Class and The Revolutionary Movements in Iraq*, Princeton University Press, 1978, 597-600
307. העיתון הקומוניסטי הצרפתי ל'הומניטה פרסם בגיליון 17 ביולי 1948 תצלום של כרוז זה. ארכיון ההגנה, חטיבה 105 תיק 65.
308. קול העם, 21 בדצמבר 1947.
309. שם, 22 בדצמבר 1947.
310. שם, 16 בפברואר 1948, עמ' 4.
311. שם, 24 בפברואר 1948, עמ' 4.
312. ראוף עבאס, אורק הנרי כורייל וו אל–חרכה אל–שיועיה אל–מצריה (קהיר: 1988), 184.

313. Joel Beinin, *op. cit.,* 60

314. במחנה מעצר "האקסטפ" נכלאו כמאה קומוניסטים מתנגדי המלחמה. עמם נכלאו גם חברי "האחים המוסלמים" שהיו אף הם נתונים לרדיפות קשות של המשטרה, אך כמובן בהקשר שונה. *Ibid.,* p. 62

315. קול העם, 7 באפריל 1948, עמ' 2.

316. ארכיון ההגנה, חטיבה 105 תיק 65.

317. קול העם, 2 ביוני 1948, עמ' 2. זאת ועוד, המפלגות הקומוניסטיות הצפון אפריקאיות, אם בשל ריחוקן, ריבוי היהודים בהן וההשפעה הצרפתית, היו בעלי זיקה חזקה למק"י. המפלגה הקומוניסטית האלג'יראית הייתה המפלגה הערבית היחידה ששלחה מברק ברכה לכנס הייסוד של מק"י. במברק מצא מזכ"ל המפלגה, לרבי בוהאלי, קווי דמיון בין ההרכב הלאומי של מפלגתו ובין מק"י: "המפלגה הקומוניסטית של אלג'יר, בהיותה בנויה מאלמנטים ממוצא שונה: ברברי, ערבי, יהודי, אירופי, נתקלת בבעיות מסוימות הדומות לשלכם, ואחד מתפקידיה העיקריים הוא לעמול על מיזוג מלא של כל האלמנטים האלה ממוצא אתני שונה כדי להחיש את ליכוד של האומה האלג'יראית". חטיבה: 35, סדרה: ועידות, מכל: 1, תיק: 3. ארכיון מק"י, יד טבנקין. עלי יטה היה בקשרים אדוקים במהלך סוף שנות ה־40 ותחילת ה־50 עם תופיק טובי ממק"י, ממנו אף ביקש לשלוח לכתובתו בפריז כל חומר מדעי מרכסיסטי בשפה הערבית. חטיבה: 35, סדרה: קשרי חו"ל, מכל: 8, תיק:1. ארכיון מק"י, יד טבנקין. הסכסוך הישראלי־ערבי הלוהט לא הפריע לעלי יטה להצהיר, באוקטובר 1949, במכתב למיקוניס כי "המלחמה ששתי מפלגתנו מנהלות, כל אחת מצידה, קושרת בינינו קשרי סולידריות איתנים במיוחד, קשרים שלא נזוז מהם. תחי הסולידריות של המפלגות הקומוניסטיות של ישראל ומרוקו במלחמה לשחרור לאומי של ארצותיהן, לריבונות עמיהן ולשלום". קזבלנקה, 17 באוקטובר 1949. חטיבה: 35, סדרה: ועידות, מכל: 1, תיק: 3. ארכיון מק"י, יד טבנקין.

גם המפלגה התוניסאית ניהלה קשרים טובים עם מק"י. ב־1953 מחמד אל־נפא, מזכ"ל המפלגה התוניסאית, ביקר באוזני מיקוניס את הטון החריף שננקט נגד בורגיבה מעל דפי אל–אתחאד. אל־נפא טען כי אין זה מסייע למפלגתו על אף שהתוכן בדרך כלל נכון, על כן ביקש "להשקיט את הכותרות". חטיבה: 35, סדרה: קשרי חו"ל, מכל: 8, תיק: 2. ארכיון מק"י, יד טבנקין.

318. ארכיון המדינה, משרד החוץ, חצ/2569/15.

319. הקומוניסטים הערבים מנו את הסיבות "האמיתיות" שהביאו להערכתם למלחמה שנבעה למעשה "מההתחרות שבין בריטניה ואמריקה" – אשר דחפה אותן להגיע לידי הסכם בדבר חלוקת השווקים במזרח התיכון. טענה זו היה לה על מה להישען. שכן במהלך מלחמת העולם השנייה הגיע היקף הייצור של התעשייה האמריקאית לממדים חסרי תקדים. לאחר המלחמה היו האמריקאים עסוקים בהסבה של התעשייה מייצור של נשק לתוצרת אזרחית, כמו גם בחיפוש אחר שווקים חדשים שאליהם יהיה אפשר להפנות את עודפי הייצור שנוצרו בעקבות הצמיחה שבאה בעטייה של המלחמה. ביאן לאל-שעוב אל-ערב, ביירות, אוקטובר 1948.

320. ביאן לאל-שעוב אל-ערב, ביירות, אוקטובר 1948.

321. ביאן לאל-שעוב אל-ערב, ביירות, אוקטובר 1948.

322. ביאן לאל-שעוב אל-ערב, ביירות, אוקטובר 1948.

323. ביאן לאל-שעוב אל-ערב, ביירות, אוקטובר 1948.

324. קול העם, 24 באוקטובר 1948.

325. קול העם, 26 באוקטובר 1948, עמ' 2–3.

326. שם.

327. Joel Beinin, *op. cit.,* 50

328. תעמולת המפלגה בעקבות אירוע זה התאמצה להדגיש את החשיבות והצורך בהפיכת ירושלים לבינלאומית. נכתבו מאמרים בנושא, נערכו פגישות, אבל גם קו זה של המפלגה לא שרד לאורך זמן והשתנה כאשר נציג ברית המועצות באו"ם הכריז, באביב 1950, שלאחר שיקולים ומחשבות רבות הסיקה ממשלתו שבנאום העיר אינו מעשי. בניגוד לפעמים הקודמות, המפלגה לא הסבירה את שינוי העמדה הפתאומי. Walter Ze'ev, Laqueur, *op. cit.,* 114

329. ספרי תעמולה אנטישמיים שיצאו לאור לאחר המלחמה עשו מאמץ להוכיח את הקשר ההדוק – הפילוסופי, ההיסטורי, החוקי והמוסרי – שבין התנועה והאידאולוגיה הציונית ובין התנועה והאידאולוגיה הקומוניסטית. ראו: מאהר נסים, אל-שיועיה ואל-צהיוניה (דאר אל-מעארף במצר: 1959) עמ' 181–190. מי שהרחיק לכת בנטייה זו היה מצטפא ע'אלב בספרו המפלגה הקומוניסטית הסורית, אשר ניסה ליצור חוט מקשר בין הקומוניזם לציונות באמצעות הדגשת הרקע המשותף והקשר האישי שהיה לחלק מאבות הציונות, בעיקר משה הס, עם

מרכס ואנגלס. גם עובדת היות ראשי התנועה הקומוניסטית העולמית והרוסית במיוחד יהודים מוכיחה בעיניו שהציונות והקומוניזם הן שתי אידאולוגיות חופפות, או כפי שהוא ניסח זאת "אידאולוגיות ממקור אחד". מצטפא ע'אלב, שם, עמ' 111–113.

330. קול העם, 8 במרץ 1948.

331. בספטמבר 1947 פנה עורך אל-ג'מאהיר מחמד אל־נבאוי במכתב למיקוניס בהצעה לנהל מגעים ושיתוף פעולה בין העיתון הקומוניסטי המצרי אל-ג'מאהיר ובין מק"ה ועיתון קול העם. בעיני רוחו של אל־נבאוי היה שיתוף הפעולה בין שתי המפלגות טבעי והכרחי. הוא הציע מאמרים וידיעות על מצרים בתמורה למאמרים וידיעות של קול העם שיפורסמו באל-ג'מאהיר על הבעיה בפלשתינה. ארכיון פרטי, ש' מיקוניס, מכון לבון, iv-104-85-91. הבקשה הנה מוזרה משום שידוע כי אל-אתחאד, שהיה נותן אף הוא סקירות מקיפות על המצב בארץ, הופץ בכמה מבירות ערב, גם בקהיר. הפנייה דווקא למק"ה שתעביר את הדיווחים על המתרחש בארץ מנקודת ראותה ולא מנקודת ראותו של הצד הערבי, ה"ליגה לשחרור לאומי", מרמזת על עוצמת הקשר שהיה בין מק"ה למפלגה המצרית מול הקשר ההדוק של ה"ליגה לשחרור לאומי" עם המפלגה הסורית־לבנונית.

332. מרבית הקומוניסטים שוחררו ממחנות הריכוז עד סוף 1949 – תחילת 1950, ו"התנועה הדמוקרטית לשחרור לאומי" חידשה מיד את פעילויותיה בקהיר ובאלכסנדריה. בקיץ של 1950 אנרי קוריאל, הלל שוורץ ואחרים נעצרו מחדש, באוגוסט אנרי קוריאל הוגלה ממצרים לאיטליה.

333. חוזה פורסמות' שנחתם בינואר 1948, על שם העיר שבה נערכו הדיונים בין שליטי עירק לבריטניה, היה חוזה מתוקן לחוזה האנגלו־עירקי של 1930. ההסכם עורר התנגדות חריפה שגררה הפגנות קשות, שנודעו גם בשם "אל־ות'בה" (הקפיצה, התנערות או התעוררות). ההסכם לא אושר לבסוף. ממשלת צאלח ג'בר (הממשלה שחתמה אז על ברית פורסמות' עם בריטניה) נפלה. נורי סעיד, שהחליף את קודמו צאלח ג'בר שנמלט, ניצל את "ההזדמנות" שנוצרה כתוצאה מהמלחמה בארץ ישראל ומהמצב הצבאי שהוכרז בעירק בעקבותיה והביא לניתוק הקשר בינה ובין דעת הקהל בארצות ערב ובעולם, ולמעשה היה אחראי ישיר לרדיפות.

334. קול העם, 16 בינואר 1949.

335. אולם סיפור "עולי הגרדום" הקומוניסטים החל הרבה לפני המאבק

על הסכם פורסמות'. למעשה, הרדיפה אחר הקומוניסטים החלה עוד בשנת 1947, בשעה שנעצרו ארבעה מראשי המפלגה ובהם "פהד", מזכיר המפלגה הקומוניסטית העירקית ואחת מהדמויות ההרואיות של הקומוניזם הערבי. פסקי הדין, ביוני 1947, חרצו את "פהד" ושניים מסגניו לעונש מוות, שישה עשר אחרים נידונו לתקופות מאסר שונות ושבעה עשר נאשמים זוכו. הידיעות על גזר הדין היכו בתדהמה את הקומוניסטים הערבים במזרח התיכון. העיכוב בהוצאה לפועל של ההוצאה להורג עד פברואר 1949 סימל מידה מסוימת של הצלחה של פעולות המחאה. בעקבות הלחץ הציבורי עוכב פסק הדין ובינתיים המשיך "פהד" לנהל את ענייני המפלגה מתוך כלאו, עד אשר, בעקבות תוצאות המלחמה בארץ ישראל, התערערות המשטר והחיפוש אחר "שעירים לעזאזל", מצא נורי סעיד לנכון להוציאם להורג בפברואר 1949.

336. אל–אתחאד, 1 ביולי 1947.

337. קול העם, 11 במרץ 1949.

338. קול העם, 20 בפברואר 1949.

339. קול העם, 6 בפברואר 1949.

340. נוסח הנאום המלא הובא בקול העם, 15 במרץ 1949.

341. ב־19 במאי נאסרו פוזי שולאק, מהנדס חבר משלחת אינטלקטואלים סורים שביקרה בברית המועצות ב־1947 ומזכיר ה"ליגה לקשרי תרבות בין סוריה וברית המועצות"; ד"ר כמאל אל־עודה מראשי המפלגה; ויקטוריא נואל, פעילה בתנועה הדמוקרטית בעירק; אבראהים בכרי, חבר המועצה הכללית של הפדרציה העולמית של האגודות המקצועיות; ח'אלד קוטסאש, נשיא האיגוד המקצועי של המורים, ובין השאר גם סטודנטים ופועלים עסקני אגודות מקצועיות.

342. המפלגה הקומוניסטית נשארה לא חוקית עד לנפילתו של קולונל אדיב אל־שישכלי בפברואר 1954.

343. נצ'אל אל–שעב תלה את הרדיפות במאבקם של הקומוניסטים למען "העמים הערביים, אשר סובלים מעול האימפריאליזם, מרימים את דגל מלחמתם המשחררת ברמה למען פרוק העול של האימפריאליזם והריאקציה הערבית, למען שלום יציב ודמוקרטיה אמיתית". נצ'אל אל–שעב, 1 במאי 1948 (27).

344. Walter Ze'ev, Laqueur, *Op. Cit.,* 152

345. קול העם, 11 בדצמבר 1947.

346. בנאשמים היו הפעיל הקומוניסטי הוותיק קטר אל־חלו, עורך הביטאון

הקומוניסטי היומי צות אל-שעב ועסקנים חשובים אחרים, עורכי הדין חסיב נמר, אליאס שאהין וחסיב מיכאל. לפני עורך הדין אליאס שאהין, אחד הנאשמים, הוצג הכרוז, והתביעה שאלה אותו אם הוא מזדהה עם תוכן הכרוז. שאהין ענה: "אני מוכן להגן על השלום עד הסוף". קול העם, 1 במרץ 1950.

347. קול העם, 2 בינואר 1950.

348. קול העם, 15 בינואר 1950.

349. כאמור, עוד באוגוסט 1946 נוצרו הסדקים הראשונים, בשעה שג'מאל אל־חוסייני סירב להכניס לוועד הערבי העליון נציג של הלש"ל. יתר על כן, אל־חוסייני הכריז חרם על הקומוניסטים והציגם מחוץ למחנה הלאומי בשל העמדה שלהם ביחס לשיתוף היהודי־ערבי. העיתון אל-ואחדה, ביטאון החוסיינים, ביקש את עזרת הבריטים ברדיפה אחר הקומוניסטים ותבע מהממשלה "הפעלת חוקים 'אנטי־קומוניסטיים' – דוגמת מצרים". שמחה צברי, "המסע ה'אנטיקומוניסטי' במזרח הערבי", אחדות — כתב עת של האיגוד הקומוניסטי בישראל, אוגוסט 1946.

350. גם שנים מאוחר יותר עדיין היו ההסברים על המניע לרדיפות קשורים יותר באימפריאליזם ובהשפעתו מאשר במנהיגים הערבים. ב־25 ביולי 1964, לאחר 16 שנות נתק, קיימו המפלגה הקומוניסטית הירדנית ומק"י, בדחיפה וסיוע של המפלגה הקומוניסטית של ברית המועצות, סדרת מפגשים רשמיים במוסקבה. הירדנים, שהזמינו את המפגש, שאפו לתאם עמדות ולהחליף דעות על הבעיה הפלשתינית, כל זאת לקראת מפגש של כמה מפלגות קומוניסטיות ערביות שאמור היה להיערך באותה שנה. הקרבה האישית והגנאולוגית של שתי המפלגות אפשרה את קיום המפגש שלא היה כמותו מאז המלחמה ב־1948. מק"י ראתה במפלגה הירדנית חוליית קישור בינה ובין המפלגות הערביות. בסדרת המפגשים נדונו שלוש סוגיות: ליבון שאלת פלשתינה, המצב בארצות ערב והידוק היחסים בין שתי המפלגות.

ברטרוספקטיבה של שש עשרה שנים דבק פואד נצאר (במפגש) בפרשנות הקומוניסטית הראשונית לרדיפות וטען שהרדיפות של צבאות ערב, כמו גם של ישראל, אחר הקומוניסטים הערבים היו חלק מהמזימה של הקומוניזם למנוע כל פתרון של שלום בין יהודים לערבים ולשתק כל כוח פוליטי שמתכוון לדחוף לפתרון זה, משום שזהו פתרון שישחרר את המדינות באזור מהתלות במעצמות

המערביות ויחזק את קשריהן עם ברית המועצות: "האימפריאליסטים התחילו לנצל את המנהיגים הציונים שהפכו לשליטי ישראל וכן את הכוחות הריאקציונריים השליטים בארצות ערב בכדי למנוע כל פתרון שלום של הבעיה הפלשתינית [...]". ואולם, נצאר לא חסך את שבט ביקורתו ממדינת ישראל. "שליטי ישראל ניצלו את הניצחון הזה של האימפריאליסטים, המבוסס על הכוחות הריאקציונריים בארצות ערב, לשם המחשת מדיניותם השוביניסטית. כל זאת כדי להגביר את האיבה היהודית־ערבית ולקשור את ישראל למרכבת האימפריאליזם". פרוטוקול סדרת המפגשים בין המפלגה הירדנית למק"י ב־25 ביולי 1964, ארכיון פרטי, ש' מיקוניס, מכון לבון, iv-104-85-82, עמ' 1.

351. ארכיון ההגנה, חטיבה 105 תיק 65.
352. ארכיון ההגנה, חטיבה 105 תיק 65.
353. בכל מקרה של הדלפת ידיעה מהמחנה הערבי לצד היהודי הואשמו בכך חברי הלש"ל. ארכיון ההגנה, חטיבה 105 תיק 65.
354. ארכיון ההגנה, חטיבה 105 תיק 65.
355. ארכיון ההגנה, חטיבה 105 תיק 65.
356. קול העם, 13 ביולי 1948.
357. קול העם, 14 ביולי 1948. עם פרוץ הקרבות הבריחו מנהיגי הלש"ל, במיוחד אלה שהתגוררו בחיפה, את משפחותיהם ללבנון, וחלקם שהו עמן זמן מה.
358. ארכיון ההגנה, חטיבה 105 תיק 65.
359. דיווח מדאוד ירושלים, לקאסם דיר־בלוט, 28.8.1948, ארכיון ההגנה, חטיבה 105 תיק 65.
360. מידה של שיתוף פעולה הייתה קיימת בין הכוחות הערביים ברדיפה אחר אנשי הלש"ל. באותו מברק נשאל "האם עוזר לכם הצבא העירקי לשפוט את הקומוניסטים?". ארכיון ההגנה, חטיבה 105 תיק 65.
361. ההתנכלות הבריטית ל"ליגה" הייתה חלק מהמדיניות האנטי־קומוניסטית של הבריטים במזרח התיכון כולו, והיא עודדה את המדינות הערביות לרדוף אחר המפלגות הקומוניסטיות. בתחילת 1948 הגדילה בריטניה לעשות, והצירות הבריטית בביירות רכשה שלוש מאות ספרים אנטי־קומוניסטיים והפיצה אותם חינם בלבנון, במצרים, בעירק ובסוריה. ארכיון ההגנה, חטיבה 105 תיק 65.
362. קול העם, 20 בינואר 1948.
363. שם, 23 בינואר 1948.

364. המברקים נשלחו למושל המחוז ולעיתונות הערבית האחרת. שם, 4 בפברואר 1948.
365. שם, 27 בספטמבר 1948.
366. שם, 9 בפברואר 1949.
367. ססמאות המפלגה שהתנוססו בשער קול העם לאורך גיליונות מספר קראו לשחרורם של העצירים. למשל, "שלטונות הצבא בבאר שבע נתבעים לשחרר את לוחם המחתרת הערבי נגד הפולשים, כדי לאפשר לו חופש פעולה". שם, 27 באוקטובר 1948.
368. שם, 5 בנובמבר 1948.
369. שם, 29 ביוני 1949.
370. שם, 18 ביולי 1949.
371. שם, 15 בנובמבר 1948.
372. בינתיים, בעקבות המלחמה, הלכה ונחלקה הארץ, ועמה הלש"ל, בין השטח הישראלי לשטח שהיה תחת כיבוש הצבא ההאשמי. בשטח הירדני, הפעילות המחתרתית והתיחום הטריטוריאלי שנכפה על החלק של הלש"ל העניק לו מאפייני זהות עצמיים. הביטאון המרכזי של הלש"ל, כפי שהמשיך להתקרא, אל-מקואמה אל-שאביה, ראה אור בראשונה בקיץ 1949. אחת ממטרותיו הראשונות הייתה להסביר את עמדת המפלגה בעניינים ירדניים וישראליים. מבחינה אחת גישת המפלגה לא השתנתה. בדומה למפלגה בישראל ובמדינות מזרח תיכוניות אחרות, היא התייחסה להחלטת החלוקה כבסיס למצע שלה.
373. אל-מקאומה אל-שעביה, מרץ 1949.
374. קול עם, 26 בנובמבר 1948.
375. קול העם, 3 בפברואר 1949.
376. ארכיון המדינה, ג/1322/45.
377. קול העם, 16 בנובמבר 1948. ואולם, שיתוף הפעולה המקומי שהיה בין הלש"ל לממשלת ישראל בזכות השפעת מק"י יצר רושם ולפיו ממשלת ישראל מעוניינת לעודד את האלמנטים הקומוניסטיים בציבור הערבי. שר המיעוטים שטרית היה מוטרד מרושם זה, ובהנחיה שהפנה למושלים הצבאיים של הציבור הערבי ביקש מהם להזים את השמועות. החשש של שטרית היה שמדינת ישראל תזוהה עם הקומוניזם. ארכיון המדינה, ג/308/43.
378. ביאן לאל-שעוב אל-ערב, ביירות, 5 באוקטובר 1948.
379. ביאן לאל-שעוב אל-ערב, ביירות, 5 באוקטובר 1948.

ביבליוגרפיה

ערבית

מסתנד אל–שיועיה עאריה: בחת' עלמי אלא אל–ות'אאק אל–סריה אל–רסמיה ללחזב אל–שיועי אל–סורי **(לא מצוין שנה ומקום ההוצאה, כנראה אחרי 1955), מיוחס ל: ג'מע הד'א אל־ותאאק ושרחהא ועלק עליהא נח'בה מן רג'אל אל־פכר בדמשק.**

חביבי, אמיל. "הל אל־חזב אל־שיועי אל־פלסטיני צ'חיה אל־תטרף אל־קומי אל־מזדוג?". אל–ג'דיד. אד'אר, **1979, 3, חיפה.**

חורי, מוסא. "צפחאת מן אל־ד'אכרה". ג'ד'ור מן אל–שג'רה דאאמתן אל–חד'רה. **אחמד סעד (עורך), מעהד אמיל תומא ללאבחאת' אל־אג'תמאעיה ואל־סיאסיה (חיפה: 1996).**

יזבכ, יוסף אבראהים. חכאית אול נואר פי אל–עאלם פי לבנאן. **דאר אל־פארבי (ביירות: 1974).**

יאסין, עבד אל־קאדר. "אל־חזב אל־שיועי אל־פלסטיני וו אל־קצ'יה אל־וטניה". אל–כאתב. **מרץ 1971, 120, קהיר, עמ' 88–99. חלק שני הופיע ב**אל–כאתב, **אפריל 1971, 121, עמ' 100–117.**

יאסין, עבד אל־קאדר. "אל־ראבטה אל־אסראאיליה למכאפחת אל־צהיוניה". שאון פלסטיניה. **אוגוסט 1974, מס' 36, עמ' 105–121.**

מרקץ, אליאס. תאריח' אל–אחזב אל–שיועיה פי אל–וטן אל–ערבי **(ביירות: 1964).**

מרוה, כרים. אל–קוי אל–סיאסיה פי לבנאן (**ביירות: 1970**).

עבאס, ראוף. ד׳כריאת אל–מילאד, אוראק הנרי כורייל ואל–חרכה אל–שיועיה אל–מצריה (**קהיר: 1988**).

ע׳אלב, מצטפא. אל–חזב אל–שיועי אל–סורי (**1964, לא מצוין מקום ההוצאה**).

פרחאן, אחמד. ״**אל־חזב אל־שיועי אל־פלסטיני צ׳חיה אל־תטרף אל־קומי אל־מזדוג׳**״. אל–כאתב אל–פלסטיני, **ביירות, 6, כאנון אל־אול 1978**.

פרח, בולס. מן אל–עת׳מאניה אלא אל–דואלה אל–עבריה (**אל־נאצרה: 1985**).

קצ׳יה אל–חלאף פי אל–חזב אל–שיועי אל–סורי. **דאר אבן ח׳לדון** (**ביירות: 1972**).

״**מד׳כרת אל־ופד אל־ערבי אל־פלסטיני אל־אול אלא אל־חכומה אל־בריטניה חול אל־מטאלב אל־וטניה לערב פלסטין**״. מאבק הערבים הפלסטינים 1918–1939: קובץ תעודות. **עורך: יהושע פורת, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ״ב.**

עברית

אבינרי, שלמה. משנתו המדינית והחברתית של קרל מרכס. **הקיבוץ המאוחד.** (**תל אביב: תשמ״ה**).

גירץ, קליפורד. ״**אידאולוגיה כמערכת תרבותית**״. פרשנות של תרבויות (**תל אביב: 1990**).

גלנר, ארנסט. לאומים ולאומיות (**תל אביב: 1983**).

דותן, שמואל. אדומים (**כפר סבא: 1991**).

היכל, מחמד חסנין. הספינקס והקומיסר: עלייתה ושקיעתה של ההשפעה הסובייטית במזרח התיכון. (**תל אביב: 1981**).

זהבי, לאון. לחוד או ביחד: יהודים וערבים במסמכי הקומינטרן, 1919–1943 (**תל אביב: 2005**).

ליסט, נחמן. ״**גלגולי הקומוניזם בארצות ערב ובא״י**״. מולד, **ד ב(9), תשכ״ט.**

״**צדק הקומינטרן (ג)**״. קשת. **חוברת ב׳, חורף 1964.**

"צדק הקומינטרן (ד)". קשת. חוברת ד', 1964.

"צדק הקומינטרן (ה)". קשת. חוברת ג', אביב 1965.

"צדק הקומינטרן (ז)". קשת. 1968.

לנין, ולדימיר איליץ'. כתבים נבחרים. (הקיבוץ המאוחד: 1953).

לקר, זאב. המאבק על המזרח התיכון — ברית המועצות והמזרח תיכון (מרחביה: 1981).

מפ"ס — פ.ק.פ — מק"י: קורות המפלגה הקומוניסטית בארץ ישראל (תל אביב: 1953).

מרכס, קרל. "כתבי היד הכלכליים פילוסופיים". כתבי שחרות (מרחביה: 1965).

המניפסט הקומוניסטי. (הקיבוץ המאוחד, 1985).

"השלטון הבריטי בהודו". כתבים נבחרים, א'. (מרחביה: 1955).

"התוצאות הצפויות מהשלטון הבריטי בהודו". כתבים נבחרים, א' (מרחביה: 1955).

מסרי, מיכאל. "תנועת הפועלים בזירה הפוליטית במצרים". 1919-1936, המזרח החדש, כ"א, תשל"א/ 1971 חוברת 1.

סיל, פטריק. סוריה מאבק על הצמרת (תל אביב: 1968).

פורת, יהושע. "הליגה לשחרור לאומי (עצבת את־תחרר אל־וטני) תקומתה, מהותה והתפרקותה (1943-1948)". המזרח החדש. י"ד (תשכ"ד 1964), 4.

צמיחת התנועה הלאומית הערבית–פלסטינאית 1918–1929 (ירושלים: 1971).

קוריאל, אנרי. על מזבח השלום. תל אביב: 1982).

אנגלית

Agwani, Mohammed Shafi. *Communism in the Arab East* (London: 1969).

Batatu, Hanna. *The Old Social Class and The Revolutionary Movements in Iraq* (Princeton: 1978).

Beinin, Joel. *Was the Red Flag Flying There* (University of California Press: 1990).

Budeiri, Musa. *The Palestine Communist Party, 1919-1948: Arab and Jews in the Struggle for Internationalism* (London: 1979).

Botemn, Selma. *The Rise of Egyptian Communism: 1937- 1970* (New York: 1988).

Drachkovitch, Milorad M. and Lazitch, Branko. *Lenin and the Comintern* (Stanford University Press: 1973).

Hen-Tov, Jacob. *Communism and Zionism in Palestine: The Comintern and The Political Unrest in The 1920s* (Cambridge, Mass: 1974).

Hobsbawm, Eric. "Problems of Communist History". *New Left Review*, no. 54, March-April 1969.

Khadduri, M, *Independent Iraq* (Oxford: 1951).

Laquer, Walter Z. *Communism and Arab Nationalism in the Middle East* (London: 1957).

Lenin V. I. *Collected Works*. vol. 31, *April-December 1920* (Moscow: 1968).

Lockman, Zachary. *Comrades and Enemies: Arab and Jewish workers in Palestine, 1906-1948* (University of California Press, Berkeley : 1996).

Marx, K. and Engels F. *Selected Correspondence* (London: 1965).

Mckenzie, Kermit Eubank. *Comintern and World Revolution. 1928-1943: The Shaping of Doctrine* (London: 1964).

Rodinson, Maxime. *Marxism and the Muslim World* (London: 1979)

Rubenstein, Sondra Miller. *The Communist Movement in Palestine and Israel: 1919-1984* (London: 1985).

Sadi, Mustafa. "Communist Party for the Whole of Syria Proclaimed". *International Press Correspondence*, 4 September 1930.

Samir, Samir. *Class and Nation, Historically in the Current Crisis* (London: 1980).

Law and Value and Historical Materialism (London: 1978).

Suliman, Bashear. *Communism in the Arab East* (London: 1980).

Tareq, Ismael Y. and El-Sa'id, Rifa. *The Communist Movement in Egypt: 1920-1988* (New York: 1990).

Waller, Michael. “Problems of Comparative Communism”. *Studies in Comparative Communism.* Vol. XII, numbres 2&3, Summer/Autumn 1979

Wolfe, Patrick. “Imperialism and History: A Century of Theory, from Marx to Postcolonialism”. *American Historical Review*. vol. 102, no. 2, April 1997.pp. 388-420

עיתונות

קול העם.

אל–אתחאד.

אל–מקאומה אל–שעביה.

אל–ג׳מאהיר.

אל–קאעדה.

נצ׳אל אל–שעב.

צות אל–שעב.

אינפרקור

פרט לשניים הראשונים, אשר היו בני השגה, כל השאר היו דוגמאות ספורדיות של עיתונים שנמצאו בארכיונים.

ארכיונים

ארכיון מק״י, יד טבנקין. סדרה: 35, חטיבות: קשרי־חו״ל, ועידות, יהודית־ערבית, כנסת, ועד מרכזי.

ארכיון המדינה. משרד החוץ חצ/ 15, פנים משטרה: ג׳ 43-45.

ארכיון ההגנה, ש״י ערבי. חטיבות: 8, 105, 112.

ארכיון פרטי שמואל מיקוניס, מכון לבון. חטיבה 104-105.

בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, המחלקה לכתבי יד וארכיונים, פק״פ (מפלגה קומוניסטית פלשתינית)

מפתח השמות והעניינים

צ

רסלינג

(ליבידו) סדרה לתרגום

1. סלבוי ז'יז'ק **על הסופר-אגו ורוחות-רפאים אחרות**
2. ג'ודית באטלר **קוויר באופן ביקורתי**
3. פרדריק ג'יימסון **פוסטמודרניזם, או ההיגיון התרבותי של הקפיטליזם המאוחר**
4. זיגמונד פרויד **אבל ומלנכוליה / פעולות כפייתיות וטקסים דתיים**
5. סלבוי ז'יז'ק **ברוכים הבאים למדבר של הממשי**
6. ז'אק דרידה **נפתולי בבל**
7. מישל פוקו **הטרוטופיה**
8. אלן ואנייה **לאקאן**
9. אפרים דווידי (עורך) **אנטי-גלובליזציה – ביקורת הקפיטליזם העכשווי**
10. ז'ורז' בטאיי **תיאוריה של הדת**
11. לוס איריגארי **מין זה שאינו אחד**
12. נועם חומסקי **שפה ושאלות על הידע – הרצאות מנאגואה**
13. זיגמונד פרויד **עכבה, סימפטום וחרדה**
14. חכים ביי **TAZ – אזור אוטונומי ארעי**
15. לואי אלתוסר **על האידיאולוגיה**
16. ג'ון לכט **חמישים הוגים מרכזיים בני-זמננו (כרך א)**
17. ז'ורז' פרק **העלאה במשכורת / מתחם התפודים, מחזות**
18. אנטוניו גרמשי **על ההגמוניה – מבחר מתוך "מחברות הכלא"**
19. י"ו סטלין **על המטריאליזם ועל הלשון /** ז'יז'ק **המהפכה הפרוורטית**
20. ג'וליה קריסטבה **בראשית הייתה האהבה – פסיכואנליזה ואמונה**
21. ז'אן לפלנש וז'אן-ברטרן פונטליס **פנטזיה ראשיתית**
22. ג'ודית באטלר **טענת אנטיגונה – יחסי שארות בין חיים למוות**
23. ארנסטו לקלאו ושנטל מוף **הגמוניה ואסטרטגיה סוציאליסטית**
24. ז'אן-ז'ראר בורשטיין **הפסיכואנליזה של הנאציזם**
25. פיליפ לקו-לברת וז'אן-לוק ננסי **המיתוס הנאצי**
26. אברהם יסעור (עורך) **אנרכיזם – אנתולוגיה**
27. רולאן בארת **הנאת הטקסט / וריאציות על הכתב**
28. רולאן בארת **דרגת האפס של הכתיבה**
29. לוס איריגארי **אני, את, אנחנו**
30. סוזן באק-מורס **חשיבה מעבר לטרור**
31. ג'ון לכט **חמישים הוגים מרכזיים בני-זמננו (כרך ב)**
32. זיגמונד פרויד **על החלום**
33. מוריס מרלו-פונטי **העין והרוח**
34. פרדריק ג'יימסון **הלא-מודע הפוליטי**
35. ז'אן בודריאר **רוח הטרור**
36. אלן באדיו **אתיקה – מסה על תודעת הרוע**

ליבידו (קולנוע)

74. קמיל פאגליה **הציפורים של היצ'קוק**
75. גארי אינדיאנה **סאדו–פשיזם – עיון בסרטו של פזוליני 'סאלו'**
76. סלבוי ז'יז'ק **לאקאן עם היצ'קוק**
77. לורה מאלווי **אדיפוס באמריקה – עיון בסרטו של אורסון וולס 'האזרח קיין'**
78. סקוט בוקטמן **האדם האורבני והמרחב המדומה – עיון בסרט 'בלייד ראנר'**
79. ז'אן–לוק גודאר, יוסף יצחקפור **ארכיאולוגיה של הקולנוע וזיכרון המאה – דיאלוג**

ליבידו (סוציולוגיה | אנתרופולוגיה)

80. קלוד לוי–שטראוס **הטוטמיזם היום**
81. גיאורג זימל, רוברט פארק, לואיס וירת **אורבניזם**
82. ויקטור טרנר **התהליך הטקסי – מבנה ואנטי–מבנה**
83. מרי דגלס **טוהר וסכנה – ניתוח של המושגים זיהום וטאבו**
84. ברוניסלב מלינובסקי **מין והדחקה בחברה הפראית**
85. פייר בורדייה **שאלות בסוציולוגיה**
86. קליפורד גירץ **עבודות וחיים – האנתרופולוג כמחבר**
87. מרסל מוס **מסה על המתנה**
88. קלוד לוי–שטראוס **גזע, היסטוריה, תרבות**
89. ארווינג גופמן **על מאפייני המוסדות הטוטליים**
90. אמיל דורקהיים **הכללים של המתודה הסוציולוגית**

ליבידו (תיאו_לוגיה)

91. עמנואל לוינס **אלוהים והפילוסופיה**
92. סלבוי ז'יז'ק **הסובייקט שאמור להאמין – הנצרות בין פרברסיה לחתרנות**
93. קרל בארת **יסודות הדוגמטיקה הנוצרית**
94. האנס יונס **מושג האלוהים אחרי אושוויץ, ומאמרים נוספים**
95. קרל גוסטב יונג **פסיכולוגיה ודת**
96. אריק סנטנר **על הפסיכו–תיאולוגיה של חיי היום–יום**
97. תיאודור רייק **השופר – מחקר פסיכואנליטי של הריטואל היהודי**
98. פרנץ רוזנצווייג **הספרון על השכל הבריא והשכל החולה**
99. ק.ג. יונג **תשובה לאיוב**

ליבידו (היסטוריה)

100. אריק הובסבאום **לאומיות ולאומים – מאז עידן המהפכה**
101. ויליאם דויל **המהפכה הצרפתית – מבוא**

ז'אק לאקאן – כתבים וסמינרים

102. ז'אק לאקאן **הסמינר ה–20 – עוד**
103. ז'אק לאקאן **על שמות–האב**

לוגוס | הקלאסיקה של הפילוסופיה

104. ג.ו.פ. הגל **רוח הנצרות וגורלה**
105. ז'אן-ז'אק רוסו **האמנה החברתית**
106. ג'ורג' ברקלי **מסה על עקרונות דעת האדם**

(פטיש) סדרת מקור לביקורת התרבות

107. מיכל בן-נפתלי **כרוניקה של פרידה**
108. משה צוקרמן **חרושת הישראליות**
109. נועם יורן **ערוץ 2 – הממלכתיות החדשה**
110. יצחק בנימיני ועידן צבעוני (עורכים) **עבד, התענגות, אדון – על סאדיזם ומזוכיזם**
111. רות גולן **אהבת הפסיכואנליזה – מבטים בתרבות בעקבות פרויד ולאקאן**
112. ורד לב כנען ומיכל גרובר פרידלנדר (עורכות) **הקול והמבט**
113. איתן כהן **המרוקאים – הנגטיב של האשכנזים**
114. אריאלה אזולאי ועדי אופיר **ימים רעים – בין אסון לאוטופיה**
115. משה צוקרמן **חפצון האדם – מכתמים על חברה, פוליטיקה ותרבות**
116. דלית יסעור בורוכוביץ **אלימות אינטימית – עולמם הרגשי של גברים מכים**
117. חדוה ישכר **אחיות לשלום – קולות בשמאל הפמיניסטי**
118. יואב רינון **חדר המיתות של סאד**
119. יצחק בנימיני **מה רוצה הגבר? 8 מסות פסיכו-תיאולוגיות**
120. משה צימרמן **חור במצלמה – עיונים בקולנוע הישראלי**
121. סטפן מוזס **ולטר בנימין ורוח המודרניות**
122. אמיר בן-פורת **כדורגל ולאומיות**
123. אילן גור-זאב **לקראת חינוך לגלותיות**
124. אנדראה פשל (עורכת) **צ'רנוביץ – מקום של עדות**
125. אפרים דוידי **צ'ה גווארה – סיפורו של מהפכן**
126. אורי זילברשייד (עורך) **מרקס ועתיד הסוציאליזם**
127. אורי רם **הגלובליזציה של ישראל – מק'וורלד בתל אביב, ג'יהאד בירושלים**
128. אביטל וולמן **אהבת אלוהים**
129. אהד זהבי **רומן לוגי – ז'יל דלז בין פילוסופיה וספרות**
130. עידן ירון **בית השימוש במרחב הסמלי**
131. מיכאל גלוזמן, חנן חבר, דן מירון **בעיר ההרגה – ביקור מאוחר – במלאת מאה שנה לפואמה של ביאליק**
132. אסתר פלד **פסיכואנליזה ובודהיזם – על היכולת האנושית לדעת**
133. רחל קלוש וטלי חתוקה (עורכות) **תרבות אדריכלית – מקום, ייצוג, גוף**
134. גילה טולידאנו **סיפורה של להקה – שרה לוי-תנאי ותיאטרון-מחול ענבל**
135. עודד היילברונר ומיכאל לוין (עורכים) **העיר הישראלית**
136. אפרים מאיר **מעשה זיכרון – חברה, אדם ואלוהים לאחר אושוויץ**
137. דני פילק **פופוליזם והגמוניה בישראל**
138. יצחק קליין **חירות דיאלקטית**

139. דוד שליט **מקרינים כוח – בתי הקולנוע, הסרטים והישראלים**
140. עפר גרוזברד **מנחם בגין – דיוקנו של מנהיג**
141. ענבל פרלסון **שמחה גדולה הלילה – מוסיקה יהודית–ערבית וזהות מזרחית**
142. **מטפורה** – כתב עת לפילוסופיה גיליון מס׳ 6 – אביב 2006
143. אורי רם **הזמן של ה׳פוסט׳ – לאומיות והפוליטיקה של הידע בישראל**
144. רפאל פלק **ציונות והביולוגיה של היהודים**
145. יגאל חלפין **הטיהורים הסטליניסטיים**
146. אבנר בן–זקן **קומוניזם כאימפריאליזם תרבותי: הזיקה בין הקומוניזם הארצישראלי לקומוניזם הערבי 1948–1919**
147. אריאלה אזולאי **האמנה האזרחית של הצילום**

ולתי מחלקה ספרותית

148. נטלי סארוט **השימוש במילים**
149. עדי שורק, עידן צבעוני, עודד מנדה–לוי **חללים | שדות תעופה | קניון**
150. קת׳רין מנספילד **בפנסיון גרמני – 13 סיפורים**
151. גרטרוד שטיין **פריז צרפת**
152. דילן תומס **דיוקן האמן ככלב צעיר**
153. ז׳ורז׳ בטאיי **הבלתי אפשרי – סיפור של חולדות | דיאנוס | האורסטיאה**
154. ואלרי סולאנס **מניפסט החלאה**
155. סמואל בקט **פרוסט**
156. קולט **החתולה**
157. הרולד פינטר **אמנות, אמת ופוליטיקה – המחזות הפוליטיים ונאום פרס נובל**
158. תומס פינצ׳ון **הזעקה של אוסף 49**
159. ויליאם קרלוס ויליאמס **סיפורי רופא**
160. אמילי דיקנסון **אולי הלב**
161. מיכל בן–נפתלי **ספר, ילדות**